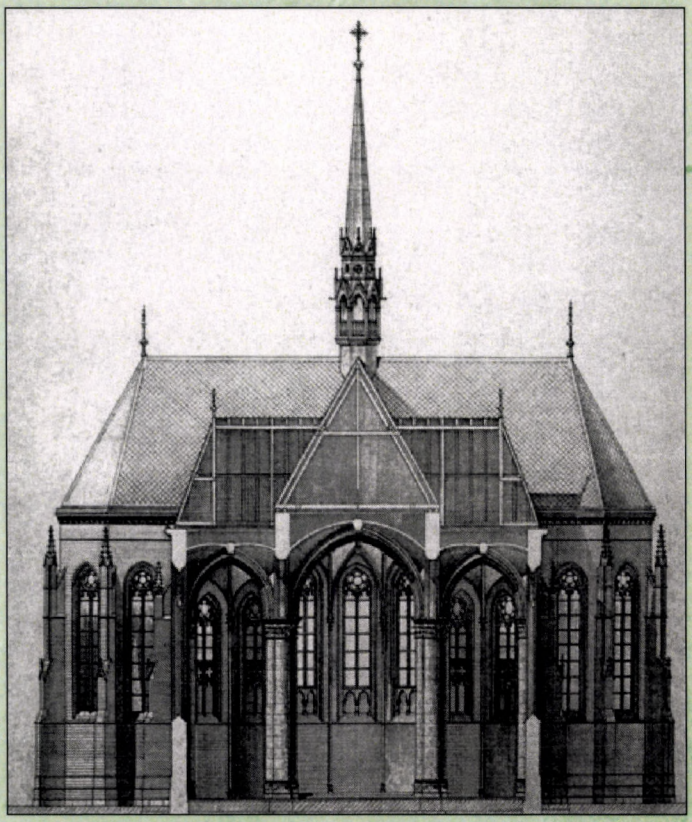
IX 630 II. em. Szekelyné

ÚJ FOLYAM XXIII. 9–10. SZÁM BUDAPEST 2014. OKTÓBER ÁRA 780 FT

MAGYAR SZEMLE

FRANCIA KÖLTŐK A FORRADALOMRÓL: Jules Supervielle, Pierre Emanuel, Alain Bosquet – *EMLÉKEK ÉS GONDOLATOK 1944 NYARÁRÓL–ŐSZÉRŐL:* Illyés Gyula, Munkácsi Ernő, Horthy Ilona, Szent-Iványi Domokos – *AZ I. VILÁGHÁBORÚRÓL* Jeszenszky Géza és Miskolczy Ambrus – *A MAGYAR PARASZT ÉLETE: KATONAEMLÉKEK AZ I. VILÁGHÁBORÚBÓL – AZ ÚJ LÁTÓHATÁR:* Borbándi Gyuláról és Molnár Józsefről

ÚJ KIADVÁNYAINKRÓL. 2013 decemberében jelentettük meg, a Hungarian Reviewval közös kiadásban, *Szent-Iványi Domokos The Hungarian Independence Movement, 1936–1946* c. könyvét. A könyv szerkesztői Szekér Nóra történész és Kodolányi Gyula főszerkesztő.

Ugyancsak decemberben adtuk ki a Magyar Szemle Könyvek sorozatában Szávai János *Pascal örvénye* c. esszékötetét is.

Április 24-re, William Shakespeare születésének 450. évfordulójára jelent meg Kodolányi Gyula és Katona Szabó Erzsébet Üzenetek W. Sh.-től – Messages from W. Sh. című kétnyelvű könyve a Magyar Szemle és a Hungarian Review társkiadásában, amely versimprovizációkat és papírkollázsokat tartalmaz.

Könyveink a szerkesztőségben 40%-os kedvezménnyel kaphatók.

HÍREINK. Részvéttel tudatjuk, hogy elhunyt Haas György újságíró (Bécs, Budapest), a kisgazda emigráció egykori tagja, akinek rendszeresen jelentek meg lapunkban írásai az elmúlt hetven év politikatörténetéről. Búcsúztatása november 8-án szombaton, 10 órakor lesz a Kelenvölgyi Szentháromság Plébániatemplomban.

A MAGYAR SZEMLE A VILÁGHÁLÓN
http://www.magyarszemle.hu

DRÓTPOSTACÍMEINK
Főszerkesztő: kodolanyigyula@magyarszemle.hu
Szerkesztőség: msza@magyarszemle.hu
Terjesztés: msza2@magyarszemle.hu

FOGADÓÓRÁK: Kedden 13–15 óráig, illetve megbeszélés szerint.

A FOLYÓIRATOT kiadja a Magyar Szemle Alapítvány. A Magyar Szemle Alapítvány Igazgatósága: Bod Péter Ákos, Borostyánkői Mátyás, Entz Géza, Granasztói György (elnök), Horkay Hörcher Ferenc, Jeszenszky Géza, Kodolányi Gyula.

E SZÁMUNK TÁMOGATÓI:
Richter Gedeon Nyrt., valamint

MAGYAR SZEMLE

Főszerkesztő: *Kodolányi Gyula*

Szerkesztőbizottság: *Borbándi Gyula, Czakó Gábor, Horkay Hörcher Ferenc, Kulin Ferenc, Mellár Tamás*

Rovatvezető: *Gróh Gáspár* Olvasószerkesztő: *Pápai Luca*
Szerkesztő: *S. Király Béla* Képszerkesztő: *Csejdy Virág*
Tördelőszerkesztő: *Dombi Viktória* Korrektor: *Kiss István*

Új folyam XXIII. *9–10. szám* *2014. október*

Granasztói György	*Fontos adalékok a dunai gőzhajózás történetéhez*	*3*
Gróh Gáspár	*Megméretünk*	*8*
John O'Sullivan	*Orbán Magyarországa: médiakép és valóság* (*Sújtó László fordítása*)	*13*
Jeszenszky Géza	*Közép-Európa veszte: az I. világháború*	*36*
Miskolczy Ambrus	*Az I. világháború. Viták, paradoxonok, átértelmezések* – *Lucian Boia könyvéről*	*53*
Horváth István	*A magyar paraszt élete* – *I. világháborús veteránok levelei az Illyés-hagyatékban* (1. rész)	*72*
S. Király Béla	*„Én a leveleimet a mának és nem az örökkévalóságnak írom."* – *Molnár József Veress Dánielhez írt leveleiből*	*99*
Illyés Gyula	*Gellért Endréről*	*119*
Ablonczy László	*Ő volt a Menedék...* – *Száz éve született Gellért Endre* (1. rész)	*123*

1% Metafizika – Szabados György emlékére

Francia költők a magyar forradalomról		*150*

1944–1945 – Szerkeszti Kodolányi Gyula

Kodolányi Gyula	*Emlékezések 1944 augusztus–októberéről*	155
Munkácsi Ernő	*Hogyan történt?* (részlet)	157
Gróf Edelsheim Gyulai Ilona	*Becsület és kötelesség* (részlet)	163
Szent-Iványi Domokos	*Az előzetes, vagy inkább végleges fegyverszüneti megállapodás aláírása. 1944. október 11.* (részlet, Németh Orsolya fordítása)	174

Körkép

Szeredi Pál	*A Szerkesztő úr letette a tollát* – Borbándi Gyula halálára	185
Sz. Tóth Gyula	*Velünk élő konzervativizmus* – Egedy Gergely könyvéről	191
Fáy András	*Pápák és ellenpápák*	200
Kubinszky Mihály	*175 éve született Steindl Imre, az Országház építésze*	203
Bod Péter Ákos	*Viszonyainkról – távol-keleti szemmel*	208
Summaries		216
E számunk szerzői		219

E számunkban Steindl Imrére emlékezünk, az ő tervrajzainak reprodukcióiért köszönettel tartozunk a Forster Központ (FK) Levéltárának.

A fedélen a Steindl Imre által tervezett erzsébetvárosi Szent Erzsébet templom keresztmetszete a főbejárat felől (1896) szerepel.

Száz éve született Gellért Endre, a Nemzeti Színház főrendezője. Az általa rendezett előadásokból az MTVA Archívumából válogatott képeket Farkas Tamás fotózta.

FONTOS ADALÉKOK A DUNAI GŐZHAJÓZÁS TÖRTÉNETÉHEZ

Már olyan késő volt, hogy a Pilis mögött lenyugvó nyári nap oldalról világította meg a folyót és a partján álló fákat, amelyek végtelenbe vesző kerítést képeztek mindkét oldalon. A hegylánchoz közelebb, ahol már nem érte őket a fény, elkezdődött a szürkület. Gyorsan kúszott felfelé a fák tövéből. Az állomásnál a hajóra váró vasárnapi utasok többsége már megváltotta a jegyét, ezért nyugodtan nézték a színjátékot, és várták a fordulatot észak felől, figyelték a sötétedő vizet és a fák koronáját messze egészen a kanyarig és azon túl. A kanyar után a Duna eltűnt, csak a nyugati irányba futó fák zöld fala jelezte, hogy merre lehet a folyó. Dél felé, Budapest irányában még tombolt a napsütés, a víz úgy verte vissza, hogy vakított, és a hullámok vékony fekete vonalaknak látszottak.

A hajóállomás mögött, a parttól befelé falu, igazi parasztokkal. Szekerek, a csorda mindennap, kivéve a vasárnapot, kora este érkezik, a tehenek feszült arckifejezéssel fordulnak be a kitárt kapukon, irány az istálló, fejkendős asszonyok suhintanak valamivel a farukra, hogy gyorsabban menjenek a helyükre, mert még fejni kell. Kiskamaszok nagy karéj zsíros kenyeret esznek, jól meghintve piros őrölt paprikával. Kutyaugatás nincs. Fejkendős nénik hosszú talicskákat tolnak. Vasárnap persze ünneplőben van mindenki, a falu református, az istentisztelet utáni hangulat estig kitart.

A parttal párhuzamosan széles utca, megvan ma is, visz az állomáshoz, másik végében, ez a falu közepe, áll a templom, mellette az iskola és a községháza, tovább a rév, azzal szemben az orvos villája egy díszkert közepén. Ez már a modernség hírnöke volt, teljesen elütött a töb-

bitől. Az igazi parasztházak az útra merőlegesek, tornáccal és tömör kapuval, hogy ne lehessen belátni. Tovább, a rév közelében indult a széles, bazaltkővel kirakott töltés le a part felé, végében ponton, amely a stéghez vitt. A stég nagy vastartályokon úszó szerkezet, amelyet két hosszú és vastag fagerenda rögzített a parthoz, vagyis mozdulatlanul állt, mint egy sziget. A platóján két kis házikó, közöttük kellett lemenni a beszálláshoz. Az egyik házikón pénztárablak mögött iroda volt, a Dunára néző két zöld zsalu mindig zárva, előttük muskátli. A másikban lakott Kónyi bácsi és a családja, itt is muskátli volt az ablakok előtt, ezek zsaluit nyitva tartották. Ők voltak a stégesek, a falu szélén valahol kertjük volt, disznót és baromfit is tartottak. Amikor hajóra várt, a családfő egykor fehér hajóstiszti sapkát viselt, az ellenző felett fekete szalagon elmosódott arany betűk. Arca ilyenkor szigorú és távolságtartó kifejezésű lett, a pénztártól például mindenkit visszatessékelt a szárazföldre, amikor végzett. A pénztárból Kónyiné adta a kemény kartonra nyomott kisméretű jegyeket, ugyanolyanok voltak, mint a vasúti jegyek. Az asszony nagyon kövér volt.

A mélyből, a meredek part tövéből rongyokba burkolt alak mászott a várakozók irányába, a háta görbe, az arca szőrös. Amikor felért, valahogy torz módon kiegyenesedett, és karját a magasba emelve rikoltott, mintha sípolna. Ő volt a falu bolondja, akit úgy hívtak, hogy A NÉMA. Elsőnek vette észre, messze a kis fekete füstcsíkot, a folyót szegélyező fák felett. Az esti hajó és a kémnye takarásban volt. A várakozók és a sétálók mint a napimádók nézték a füstöt, amely a horizont mentén haladt kelet felé. Csend várta a pillanatot, amikor néhány perc múlva a hajó befordult a kanyarba és közeledett lefelé a folyó közepén.

A szürkületben a hajó gyorsan érkezett, amikor a közelbe ért, zajával és a méreteivel kitöltötte a teret, nem is

lehetett másra figyelni. A két fedélzet, mint minden ilyen nyári vasárnapon, tele volt utasokkal, akik integettek és hangoskodtak, és sokan ültek a kivilágított étteremben is, a hátsó részen. Amikor közel került a hajó a stéghez, rejtélyes csengők szóltak, a duda is egyet, fenn, a kormánykeréknél fehér ruhás tisztek néztek előre, a kikötést csak fél szemmel figyelték. Most már nagy volt a zúgás, a hajó két kereke furcsán forgott visszafelé, és nagy habot vert, a hatalmas hajótest, jó hatvan méteres, lassan odasimult a stéghez és úgy magasodott fölé, mint egy felhőkarcoló. Egykéményes termes gőzös volt sétafedélzetekkel, társalgókkal, étteremmel, az estéhez illően kivilágítva fel az árbocig. Kikötött, egy kis repülőhídon az utasok beszálltak, benn ellenőrizték a jegyüket, majd eltűntek a többiek között a félhomályban, a himbálódzó lámpák alatt. Kónyiné beadott egy kosarat, amely piros-fehér kockás konyharuhával volt letakarva.

Az izgalom titokzatos, mert csak képzeljük, hogy ismerjük az okát. Régi félelmek, rossz tapasztalatok, ijedtség az újtól, kényszerképzetek arról, ami megint bekövetkezhet, találgatjuk, pedig kétszer nem lehet ugyanabba a folyóba belelépni. Például, itt, az ingó kis pallón a vékony korlátját fogva – lent egy fekete vízcsíkot látunk – különös értelmet kap. A város lapult ilyenkor a stéghez néhány percre, amely a rejtélyes másik világ kapujává változott, a hajó felé tett néhány lépés az átlényegülés felé vitt, ez is része volt az izgalomnak. Hívogatott a félhomály, a nyüzsgés, a kényelmes és hosszú utazás a ringató vízen, a kalandok lehetősége és a megszámlálhatatlanul sok kinyíló, majd elzáródó ösvény. Nem úgy, mint falun, ahol minden járat régóta kitaposott. A legtöbb férfi a söntéshez ment. A rézveretes pultot egy fiatalember támasztotta, szemei keresztbeálltak és azt motyogta, hogy szereti a mámort.

A nap lebukott, a hajó néhány vezényszó és több éles csengetés után elindult, csendesen sodródott néhány métert lefelé. Azután a gőzgép, elavult kifejezéssel, feldoho-

gott, és a hajó a sodrás sebességét is kihasználva gyorsan távolodott a folyó közepén haladva. Nyomai a két part felé tartó hullámcsíkok voltak, amelyek megdobálták a csónakokat, és néhány perc múlva zajosan a kavicshoz, iszaphoz csapódtak, majd elcsendesedtek. Addigra a hajó alig látszott már, legfeljebb a fénye. A gépház a hajótér közepén induláskor a pokol tornácára emlékeztetett, a kerekeket forgató két-két kar sziszegve forgott, az ütem különbsége miatt az volt a benyomás, hogy üldözik egymást fel és le, a fényes acélkarokat összekötő ívek a tetőponton megütöttek egy olajozót, majd lehanyatlottak a mélybe. Alattuk a hajófenékben fekete emberek vadul lapátolták a szenet a kazánba, a parázs fényében néha látni lehetett a kormos arcukat.

A hétköznap járó esti hajók hasonlóak voltak, de jóval egyszerűbbek, mert nem utast szállítottak, hanem zöldséget és gyümölcsöt, továbbá árusokat vittek az első és a hátsó fedélzeten és a hajófenékben. A kofahajók késő délutántól éjjelig rakodtak a Szentendrei-sziget állomásain, valamint Mohácstól fel Baján át Dunaföldvárig, és hajnalban értek a Nagyvásártelepre.

*

Ma az urbanizáció a lényeg, nem a város. Ma városba menni helyváltoztatást jelent, nem izgalmat, mint a Stargate (Csillagkapu) tévésorozatban. Egyébként ez a fejlemény okozta a hajók halálát. A HÉV, az autóbusz, a teherautó, az autó színre lépése, továbbá a szigeti paraszti árutermelés és a gazdálkodás vége, a téesz, a gondolkodásmód átalakulása... Az oldalkerekes gőzhajóknak, személyhajóknak, vontatóhajóknak biztosan volt lelke. Jóllehet ugyanabba a rendszerbe tartoztak, ugyanannak a mintának voltak a változatai, és zömmel az Óbudai Hajógyárban készültek, messziről is láthatóan különböztek egymástól. Mindenki örült nekik, amikor a távolban felismerte őket. Életük is egyéni volt, hosszú, nagyjából em-

beröltőnyi, váratlan fordulatokkal, háborús kalandokkal, amely a hatvanas-hetvenes évtizedekben szomorúan, csúnyán végződött: selejtezés, szétbontás, feldarabolás. Volt, amelyik a halála előtt még lakóhajóként, sétahajóként üzemelt. Például az egyik legszebb, az eredetileg Ottó főherceg, azután Szent Gellért, később Táncsics, amely 1918-ban épült Komáromban, a végén Szegeden lett szállodahajó, Szőke Tisza néven. A hetvenes évek végén kiapasztották alóla a vizet és a Partfürdő területén szétbontották.

A dunai kerekes gőzhajók idején, a faluban, az emberek még olyan igazságokban hittek, amelyeket társaik is a magukénak éreztek, és nemzedékeken át változatlanok maradtak. Ezeknek az egyetértéseknek, a babonáktól a mágikus hiedelmekig és az eredetmítoszokig kényszerítő ereje volt az egyénre. A NÉMA például nem pszichiátriai eset volt, hanem a falu bolondja, az emlékezet kezdetétől fogva. Alakot váltott olykor, de a közösségben elfoglalt helye, a lényeg megmaradt. A hajón ellenben városi levegő volt, amely szabaddá tett. A NÉMA ezért sem mehetett át soha a repülőhídon, hogy elvegyüljön a többiek között, misztikus lényből pszichiátriai esetté vált volna.

Ma már nincs jelentősége annak, hogy mi tesz szabaddá, a falu pedig egy nyaralóövezet és egy peremkerület keveréke lett. A szabadság eszméi mindössze kampányoló politikusokat és néhány bozótharcost foglalkoztatnak. Ma a nyomok érdekelnek. Milyen és mennyi marad az ember után. Persze nyomtalanul eltűnni program, életcél is lehet. Viszont riadalmat kelt sokakban a melankolikus hangulatban keletkezett felismerés is: nem nyom az, amelyet nem lehet eltörölni. Hasonlít tehát a hajó által vert hullámhoz, mert az is mindig elcsendesedik. Vannak, magam is közéjük tartozom, akik a korszellem hatása alatt úgy érzik, hogy a csendesedő hullám a természet szépségei közé tartozik. Ez sem lesz így mindig.

Granasztói György

MEGMÉRETÜNK

Tudományos viták folynak arról, hogy vajon a globális felmelegedést természeti tényezők, vagy az emberi tevékenység okozzák-e? Viták folynak arról is, hogy 3 Celsius-fok átlagos hőmérséklet-emelkedés mennyivel emeli meg a világtengerek vízszintjét. Azt azonban biztosan tudjuk, hogy a parti zónában él az emberiség fele – ennek a területnek a víz alá kerülése felmérhetetlen társadalmi hatásokkal, kiszámíthatatlan konfliktusokkal jár. (És ne csak Bangladesre vagy Hátsó-Indiára gondoljunk. Mi lesz Hollandiával?) Hova indul majd több milliárd menekült? És hova menekül több milliárd mai befogadó? Felfoghatatlan számok, felfoghatatlan tömegek, fenyegetések.

Eközben világszerte csak százezrek tüntettek azért, hogy szülessen végre kötelező érvényű egyezmény a klímaváltozás megfékezésére. A válság felé közelítő helyzet súlyához mérten a New Yorkban összegyűlt 400 ezer ember is ijesztően kevés. A probléma idestova négy évtizede ismert, a megoldást célzó hatékony döntések eddig nem születtek. A szén-dioxid-kvóta kereskedelmi cikk lett – amivel a kibocsátást korlátozók keresnek ugyan valamit, de ettől még az üvegházhatást fokozó gázok tovább szaporodnak a légkörben. (1990-től, amikor már régóta ismeretes volt a fenyegetés, kétharmadával nőtt a szén-dioxid-kibocsátás, amely az elmúlt évben pedig minden eddigi rekordot megdöntött.) Kutatók szerint az emberi történelem legmelegebb augusztusa után vagyunk, megvan az esélye, hogy ez az egész évet is jellemzi.

Szomorú rekordok. Hogy Magyarországnak mit jelentenek a változások, évről évre látjuk. Olykor kiszáradóban lévő, olykor kiáradó Balaton, az egyik évben a

Tiszán, a másikban Dunán, a harmadikban a Dráván levonuló áradások.

Eközben még mindig a fenntartható fejlődésről beszélünk: pedig tudhatnánk, ilyen nincs. Nem mintha nem lehetne, de a fejlődésen a világ a folyamatos növekedést érti, pedig egy óvodás gyerek is megérti (megértené, ha elmagyaráznák neki), hogy véges rendszerben nincs végtelen növekedés. Csak belátható, de legalábbis kiszámítható távolságba-közelségbe kerülő összeomlás, pusztulás.

Azt hihetnénk, legalább akkor elkezdünk gondolkodni a megoldásról, amikor a torkunkon a kés. De nem. Dániel próféta könyvének 5. része szerint a szent edényeket megszentségtelenítő lakomán egy testnélküli kéz sejtelmes jeleket írt a falra. A „mene, mene, tekel ufarszin" kifejezést nem szokás lefordítani. Az önmagukban semleges értelmű szavak mértékegységeket jelölnek. Az üzenet ettől olyan fenyegető: arra figyelmeztet, hogy a pillanat mámorában könnyed felelőtlenséggel elkövetett tetteink is mérlegre kerülnek. Innen a titokzatos üzenet magyar értelmezése: „megméretik és könnyűnek találtatik".

Könnyűnek találtatik, azaz elpusztul, elmúlik. Tudjuk persze, hogy mulandóak vagyunk. Egyéni mulandóságunk fájdalmát a sokféleképpen képzelhető folytatás enyhítheti. A törvények be nem tartása e folytatás gondolatának elvételével fenyeget. Hívő ember számára az üdvösség a tét, de családja, közössége pusztulása miatt mindenki aggódhat.

A ma emberének szentségtörő lakomája a falon megjelent végső figyelmeztetés dacára folytatódik. Nehéz elképzelni, mi lenne az a figyelmeztetés, ami észhez téríti. Az aszály, az özönvízszerű esőzések, nyomukban az áradások biztosan nem. A kihalt vagy a kihalásra jutott fajok példája sem. Ahogy a ma globális kultúrájában meghatározó európai ember gyorsuló demográfiai eróziója sem...

A valós, általunk előidézett, minden nappal súlyosbodó fenyegetéseket másfajta fenyegetések rémképével nyomjuk el. Ha végigpásztázunk egy mai átlagos televíziós szolgáltató kínálatán, ha átugorjuk a sokféle szappanopera, vérgagyi szórakoztató műsor, az obskúrus akciófilmek és társaik dömpingjét, szinte semmi sem marad. Valamicske igényesebb játékfilm éjszaka, kivételesen a filmtörténet valamely klasszikusa, a szórakoztatóipar részeként működő sport eseményeinek közvetítése – minderről szinte fölösleges is beszélni.

És vannak a természettudományosnak mondott csatornák. Amikor megjelentek, abban bíztunk, hogy a természet törvényeinek megismertetésével környezetünk megismerésére és tiszteletére, felelősebb gondolkodásra késztethetik nézőiket. Azóta tudjuk, hiába reménykedtünk. Fájdalmas látni, hogy az élővilág megannyi csodája is a szórakoztatás totális rendszerébe illesztve jelenik meg. Vannak órák, amikor a balsorsú cápák vérszomjáról vagy éppen a velük való leszámolásról egy időben három csatornán is értesülhetünk, máskor a dinók kerülnek kitüntetett helyzetbe. Vajon hány embert érdekelne a cápák és dinoszauruszok sorsa, ha nem készül el *A cápa* és a *Jurassic Park*, nem szólva a nyomukban megjelent számtalan licenc és utánérző filmről? Ezek a filmek azonban elkészültek, és mesterséges szükségletet teremtve a természettudományos(nak látszó) ismeretterjesztést is tematizálják. Ahogyan a katasztrófafilmek hatása is beépül a Föld történetéről és a világmindenségről készülő műsorokba.

Estéről estére kvázi-tudományos formában élhetjük át az armageddonokat.

A legegyszerűbb a bolygónkat ért sok-sok meteor-„támadás" történetének bemutatása. Megtudhatjuk, hogy mekkora becsapódás mekkora földrengést, globális tűzvészt, szökőárat, lehűlést okozott. Hogyan került a pusz-

tulás küszöbére maga a földi élet, mi lett a dinoszauruszok sorsa, milyen méretű kisbolygók, üstökösök milyen valószínűséggel okozhatják a bolygónk élővilágának vagy csupán (bagatell!) az emberiségnek a kipusztulását. Hogy ez száz, ezer vagy tízmillió év távlatában mit jelent, az egybemosódik. A végzet elháríthatatlanságának érzése azonban beeszi magát a néző tudatába. Nem a szorongás ebben a legrosszabb, ámbár nagyon is elképzelhető, hogy sokak depressziójának is ez az egyik komponense.

A biztos pusztulás sugallata sokféle választ hívhat elő. Többnyire nem azt, amit a keleti példázat súg, amely szerint akkor is el kell ültetni ma a diófát, ha holnap bizonyosan itt a világvége. A gondolati gyorséttermek nem válaszolnak a ki nem mondott kérdésre, hanem beépítik stratégiájukba a modern ember mesterségesen is gerjesztett bizonytalanságát. „Ha a jövő ilyen kilátástalan, ne törődj vele. Élj a mának!" Kényeztesd magad, mert megérdemled. Hogy kényeztethetnél, szerethetnél mást is, mert az is megérdemli? És hogyan szerethetnéd a kései, soha nem ismert nemzedékeket, ha nem ismered azokat sem, akik rád hagyták a ma erdőit, vizeit, a diófákat? A Panteont és a Notre-Dame-ot? Ugyan!

Még csak a „fenntartható fejlődés"-re sem kell figyelni, hiszen rövid néhány millió év múlva úgyis szétesik a Föld, amelyen néhány tíz- vagy százezer év múlva amúgy sem nagyon élhet már ember, mert a Yellowstone vagy a Németország alatt készülődő szupervulkán robbanása mindent megsemmisít. Megoldja az ózonpajzs problémáját, a légköri szén-dioxid kérdést, a fölszabaduló metán is ügyesen kiég majd a levegőből, és kinek számítanak majd a bálnák és a delfinek, amikor a tenger maga is fölforr, és ember sem lesz. Sem a földön, sem a Földön...

Amit látunk, az ma már több mint fogyasztói társadalom, több mint konzumidiotizmus. Az önpusztítás gondolata a világgazdasági és uralkodó szemléleti folya-

matoknak megfelelően növekvő pályán halad. Új szakaszának még nincsen neve. Csoóri Sándor a késő Kádár-kor Magyarországát a „fennkölten züllő ország" kifejezéssel illette. A folytatást láttuk, s ha az akkori világ azóta már a múlté lett, nemcsak a gazdaság és politika, hanem a züllés rendszerváltásának is szemtanújává váltunk.

Ahhoz, hogy a felmelegedés csökkenjen, hogy dédunokáink is láthassanak idehaza bükkösöket, hogy vizeink ne pusztuljanak, hogy visszatérjen hozzánk is az évszakok megszokott rendje, azonnali intézkedések kellenek. Ha csak tíz- vagy százezrek tüntetnek ezért, ilyen egyezmények nem lesznek. Ha a természet brutális durvasággal csökkenti a mai gazdasági szerkezetben megtermelhető profitot, talán lesz változás. És akkor talán a mai antropológiai destrukció további fejlődése is fenntarthatatlanná válik.

Gróh Gáspár

ORBÁN MAGYARORSZÁGA: MÉDIAKÉP ÉS VALÓSÁG

Magyarországnak egy olyan episztemológiai problémával kell megküzdenie, amellyel minden kis és közepes nagyságú országnak szembe kell néznie a nemzetközi politikai színtéren. A külföld – ideértve az újságírók és a véleményformálók legnagyobb részét – nemigen ismeri ezeket az országokat. Nagyon kevés az olyan nyílt társadalom, amelyet a külföldiek mélységében ismernek, és amelynek minden bonyolultságával tisztában vannak. Az Egyesült Államok elmondhatja magáról, hogy más országok polgárai alapos ismeretekkel rendelkeznek róla. Ez jórészt a hollywoodi filmeknek és tévéiparának, a Time, az AP, a CNN és más hatalmas, a világ minden táján jelen levő médiaszervezeteinek, a világháló kialakításában játszott úttörő – s egyben befolyását növelő – szerepének, valamint a Voice of Americához hasonló, hivatalos nemzetközi műsorszóró szerveinek köszönhető. Úgy véljük, hogy az Egyesült Államokat a fehér léckerítéssel körülvett családi házaktól a fejünk fölé tornyosuló felhőkarcolókig majdnem olyan jól ismerjük, mint saját országunkat. De előkelő helyet foglal el ebből a szempontból Nagy-Britannia is, mely birodalmi hatalmát látványos kulturális befolyássá alakította át. A sorban őket követő Franciaország viszont egyre inkább veszít a befolyásából, lévén hogy a francia kultúra nemzetközi elismertsége háttérbe szorulóban van a sekélyes multikulturalizmus előretörése folytán. Ugyanakkor Németországról elmondható, hogy továbbra is kulturális „húzóerőként" működik Közép-Európában. A hidegháború évtizedeiben a magyarok minden bizonnyal úgy érezték, hogy alaposan ismerik a Szovjetuniót – mindenesetre sokkal jobban, mint ismerni szerették volna.

Néha tévedünk, amikor úgy véljük, jól ismerjük ezeket az országokat. Martha Bayles, a bostoni egyetemen működő kulturális kritikus *Through A Screen Darkly: Popular Culture, Public Diplomacy, and America's Image Abroad* (Képernyő által sötéten: populáris kultúra, állami diplomácia és Amerika külföldi médiaképe, Yale University Press) című könyvében arról ír, hogy az amerikai populáris kultúra folyamatos exportálása következtében a világ többi része alapvetően téves képet alakít ki magának Amerikáról. A valódi Amerika sokkal kevésbé erőszakos, korrupt, durva vagy *városias* ország, mint az, amelyik megjelenik a vetítővásznon és a tévéképernyőn.

De hasonlítsuk össze, mit tudnak más országok polgárai Amerikáról, és mit tudnak Lengyelországról, Portugáliáról, Dél-Koreáról vagy Magyarországról. Óriási különbséget látunk. Valójában még a *Frankfurter Allgemeinét* rendszeresen olvasó vagy a BBC dokumentumfilmjeit szorgalmasan követő, viszonylag jól tájékozott emberek is alig tudnak valamit ezekről az országokról. A térképükön fehér foltként, a „Sárkányok földje" névvel jelennek meg. Ráadásul azt is tudják, hogy semmit sem tudnak róluk. Nem rendelkeznek olyan ismeretekkel, amelyek alapján véleményt alakíthatnának ki ezekről az országokról.

Nem szabad azonban figyelmen kívül hagynunk azt a lélektani tényt, hogy az emberek nem szeretik, ha nincs véleményük. Ilyenkor tudatlannak vagy ostobának érzik magukat. Ha valamilyen téma terítékre kerül a vacsoraasztalnál vagy egy bárban, szeretnek a vitában hangot adni saját véleményüknek. Szeretik, ha van mondanivalójuk. Az emberek egymásra licitálási hajlamából gúnyt űző Stephen Potter brit humorista feltalált erre egy mindig beváló trükköt. Amikor valaki hosszasan szónokolni kezdett Külső-Mongólia problémáiról vagy a brazíliai gazdasági lehetőségekről, türelmesen kivárta, míg az illető befejezi mondandóját, majd nyugodt magabiztos-

sággal kijelentette: „Igen, de délen más a helyzet." Ritkán fordult elő, hogy valaki meg akarta volna cáfolni.

Még inkább így áll a helyzet azokkal az országokkal, amelyekről egyáltalán nincsenek fogalmaink. A legtöbb külföldi számára ilyen Magyarország. Tokaji, gulyás, operett: ennyit tud az átlagangol, -amerikai Magyarországról, s ugyanez mondható el a legjelesebb újságírók többségéről is. A tájékozottabbak tudnak a Hollywoodba szakadt magyar forgatókönyvírókról és rendezőkről, Mindszenty bíborosról, 1956-ról, Magyarországnak a hidegháború befejezésében játszott szerepéről, Teller Edéről és Neumann Jánosról. Ám ha nem beszélik a nyelvet, akkor komoly akadályokkal kell számolniuk – s velük együtt nekünk is. Vagyis ha meg akarunk érteni valamit, amiről valójában nagyon keveset tudunk – vagy amikor újságíróként olyasmit akarunk megmagyarázni tudatlan olvasóinknak, amiről valójában fogalmunk sincs –, akkor egy olyan kontextusban helyezzük el a dolgot, illetve egy olyan sablon alapján tárgyaljuk, amelyet jól ismerünk. Ez hamis biztonságérzettel tölt el bennünket, s azt hisszük, sikerült megragadnunk az eredetileg oly idegen témát.

Így ha a mai Thaiföld politikai életét vagy a hajdani szovjet politbüróban zajló viszályokat akarjuk elmagyarázni a *The New York Times* olvasóinak, akkor baloldaliak és jobboldaliak, liberálisok és konzervatívok közötti ütközetekről írunk. Ez olykor hasznos lehet, többnyire azonban félrevezető.

Conor Cruise O'Brien ír államférfi, diplomata és író, a *The Observer* egykori szerkesztője egy rendkívül tanulságos példával állt elő. Rámutatott, hogy a libanoni polgárháborúról a hetvenes években tudósító nyugati újságírók a jobb- (azaz a maronita keresztények) és a baloldal (azaz a muszlim mudzsahedinek) küzdelmeként mutatták be a konfliktust. Minthogy ők maguk bal-

oldaliak voltak, a libanoni háborút is enyhén baloldali optikában értelmezték. Ez messze állt ugyan az igazságtól, de azt a megnyugtató érzést keltette az olvasókban, hogy értik a konfliktus lényegét: akárha a spanyol polgárháború ismétlődött volna meg előttük. Hosszú időn át ebben a szellemben írták beszámolóikat, ám egy nap a mudzsahedinek elfoglalták az összes európai tudósító lakóhelyéül szolgáló szállodát, szétlőtték a bárt, és a lefolyóba öntöttek minden szeszes italt. Az újságírók ekkor elhagyták addig megszokott címkéiket, és a polgárháborúról annak számukra idegen bonyolultságában számoltak be – vagy legalábbis megkísérelték ezt. A sablon hamis Libanon-képet ültetett el az elméjükben, s ez több kárt okozott, mint korábbi teljes tudatlanságuk.

Hadd alkalmazzam most ezt a meglátást Magyarországra, amely, mint láttuk, ismeretlen föld a legtöbb külföldi politikus és újságíró számára. A kívánatosnál jóval kevesebb külföldi újságíró állomásozik itt, s a Magyarországról tudósítók közül sokan valamelyik szomszédos országból repülnek ide, amikor választások közelednek vagy valamilyen válság van készülőben. Nem minden ország küld nagykövetet Budapestre, s nagyon kevesen vannak azok a külföldiek, akik beszélnek magyarul. Személyes tapasztalatból tudom, hogy hiába élünk az adott országban, ha nem ismerjük a nyelvet, akkor nagyon nehezen értjük meg az ottani politikai életet.

Lássuk most, milyen sablonhoz folyamodnak a külföldi elemzők, amikor úgy próbálják megérteni Magyarországot, hogy nem rendelkeznek róla ismeretekkel.

Valójában a két világháború közötti időszakban gyökerező, a versailles-i és a trianoni békeszerződések káros következményeit, továbbá az 1929-es Wall Street-i pénzügyi krach nyomait magán viselő Közép- és Kelet-Európa képe áll előttük. Ezt a Közép-Európát határvillongások, a kisebbségek fenyegetettsége, antiszemitiz-

ILLYÉS GYULA: AZ OZORAI PÉLDA
Básti Lajos, 1952. május 23.

mus, etnikai konfliktusok, a bolsevizmus közelgő réme, a populáris fasizmus előretörése és tekintélyelvű rendszerek kiépülése jellemzi. Ez a világ ismerősnek tűnik a nyugati ember számára, mivel nem csak történelmi regényekben és filmekben találkozott vele, hanem Graham Greene, Eric Ambler, vagy újabban Alan Furst kémregényeiben is. Ezek a jelenségek eltűntek Nyugat-Európából 1945 után, ám sok kommentátor úgy vélte, hogy Közép- és Kelet-Európában csak ideiglenesen fojtották el őket.

A szovjet kommunizmus mintegy hűtőgépként működött, s vagy negyven éven át hibernált állapotban tárolta ezeket az eszméket. S amikor a hűtőgép 1989-ben felmondta a szolgálatot, attól tartottak, hogy ezek a gonosz indulatok újra életre kelnek és fenyegetik a békét.

Aggodalmuk érthető volt, de nem következett be, amitől féltek, mégpedig több okból. 1989-ban nem 1929-et írtunk; a háború előtti évek kártékony eszméi akkora pusztításokat okoztak Közép-Európában, hogy a lakosság nagy része immúnis volt velük szemben; más kérdések kerültek előtérbe az európai és a nemzeti politikai életben, így például a demokratikus berendezkedést és a piacgazdaság kialakítását szolgáló reformok bevezetése a tervgazdálkodás összeomlása után. A stabilitást kétségkívül elősegítette, hogy a szovjet uralmat hamar az euroatlanti biztonsági gépezet struktúrái váltották föl. Antall József, az ország első demokratikusan megválasztott miniszterelnöke a kommunizmus bukása után azonnal lépéseket tett annak érdekében, hogy Magyarország a nyugati világhoz és az Észak-atlanti Szövetséghez közeledjen. De ugyanez mondható el Orbán Viktorról is, akit az ellenzék padsoraiban ülve is kölcsönös tisztelet, sőt barátság fűzött Antallhoz, s aki kezdettől fogva jelentős szerepet játszott Közép-Európa stabilitásának előmozdításában. Egyike volt azoknak a magyar politikai vezetőknek, akik 1994-ben elsőként csatlakoztak az Új Atlanti Kezdeményezéshez, mely sürgette a visegrádi országok NATO-csatlakozását, majd miniszterelnökként beléptette az országot az Atlanti Szövetségbe. Támogatta az ország EU-tagságának ügyét a kérdésben megrendezett népszavazás előtt, s Magyarország miniszterelnökeként 2011-ben ellátta az Európai Unió elnöki tisztét.

2008-ban két, a hidegháborút közvetlenül követő időszakot lezáró esemény ingatta meg a régió stabi-

litását: Grúzia augusztusi orosz lerohanása, valamint a szeptemberben jelentkező pénzügyi világválság. 2010 novemberében ezt írtam az akkor induló *Hungarian Review* első számába: „E két kudarc azt jelezte, hogy a hidegháború utáni európai berendezkedés már nem számít változhatatlannak, s hogy a szabad kereskedelmen és szabad tőkemozgásokon alapuló liberális rendszert támadások fogják érni. Az események komoly károkat okoztak a posztkommunista Európa kialakulóban levő piacgazdaságai számára, miközben tovább gyengítették a nyugati elitek erkölcsi és intellektuális magabiztosságát, ami az atlanti együttműködés kereteinek folyamatos lazulásához vezetett." Magától értetődik, hogy ez az instabilitás nemkívánatos következményekkel jár. Vajon ugyanaz történik, mint 1929-ben? Nem mondhatnám. De egyes megfigyelők hajlamosak arra, hogy a közép-európai országokban és közvetlen környezetükben bekövetkezett fejleményeket – így az Orosz Föderáció posztdemokratikus tekintélyelvű állammá alakulását, a Jobbikhoz hasonló populista és szélsőséges nacionalista mozgalmak megjelenését, az antiszemitizmus térnyerését (lásd itt is a Jobbikot), vagy Orbán Viktor nemrég elmondott, a „liberális demokráciát" bíráló és „illiberális demokráciát" hirdető beszédét – e vészterhes és ingatag múltbeli állapotok fényében értelmezzék. Az említett jelenségeket egymás mellé sorakoztatva arra a következtetésre jutnak, hogy Közép- és Kelet-Európában az atlanti típusú demokráciákat hamarosan eurázsiai diktatúrák, a demokratikus vezetőket pedig Putyinhoz hasonló helyi „erős emberek" fogják fölváltani. Teóriájukat Orbán Viktor portréjának megrajzolásával igyekeznek alátámasztani. Thorsten Benner és Wolfgang Reinicke, a berlini Globális Közpolitikai Intézet munkatársai a következő vádirattal álltak elő:

Orbán kiszakított egy oldalt Vlagyimir Putyin orosz elnök tankönyvéből, s pártja, a Fidesz kétharmados parlamenti többségét arra használja föl, hogy keresztülvigyen egy sor olyan törvényt, amely támadást jelent a szabadságnak a médiumokban, a civil társadalomban és az egyetemeken még fellelhető maradványai ellen.[1]

„A szabadság... még fellelhető maradványai..." E megfogalmazás nyomán az olvasó arra a következtetésre jut, hogy nem sok ilyen „maradvány" akadhat. A kijelentés hallgatólagosan egy sor sommás vádat tartalmaz. Ellenszerként azt javasolnám, hogy tegyünk egy sétát Budapesten. Az újságok, a folyóiratok, a televíziós programok és a közösségi média bővelkednek az Orbán-kormány elleni támadásokban. Az egyetemek jó részét most is baloldali mentalitású személyek vezetik. Az ellenzéki pártok rendszeresen szerveznek nagygyűléseket és felvonulásokat. Az utcámban mindennap tiltakozókat látok, akik egy emlékmű ellen tüntetnek, mert az szerintük el akarja kendőzni Magyarországnak a náci Németország oldalán játszott háborús szerepét. S a „civil társadalom" elleni állítólagos támadások vádpontját szkeptikusan kell fogadnunk, ha – mint arról mindjárt szó lesz – a norvég kormány finanszírozta, a magyar politikai és polgári életben aktív szerepet játszó nem-kormányzati szervekről van szó. Nem egyszerű a kérdés. A nem-kormányzati szervek nem folttalan erényhősök gyülekezetei, hanem ideológiai és olykor közvetlen politikai céloktól vezérelt érdekcsoportok. A liberális demokráciákban inkább a liberális, mintsem a demokratikus oldalon állnak. Senki sem választotta meg őket, nem tartoznak elszámolással a választópolgároknak, s

[1] http://www.euractiv.com/sections/central-europe/fixing-europes-Orban-problem-307998

a demokratikus társadalmakban játszott szerepük nem áll minden gyanú fölött. Ha a közpolitika befolyásolására törekednek – ahelyett, hogy mondjuk, jótékonysági tevékenységet folytatnának vagy mindenki előtt nyitott vitákat rendeznének –, akkor a legjobb esetben konkrét céloknak elkötelezett politikai pártoknak tekinthetnénk őket. A nyugati kormányok helyesen járnak el, amikor olyan nem-kormányzati szerveket támogatnak, amelyek az állampolgári szabadságjogok körét igyekeznek tágítani nem demokratikus államokban. De nem lehet igazolást találni arra, hogy a norvég kormány a maga diszkrét módján azért pénzel néhány washingtoni politikai háttérintézményt, hogy olyan külföldi segélypolitikát fogadtasson el az amerikai kormánnyal, amely előnyös Norvégia számára (lásd a *The New York Times* 2014. szeptember 6-i számának címoldalán olvasható cikket). Azok a politikai szereplők, akik úgy érzik, hogy politikai érdekeiket sértik az efféle „jótékony" politikai adományok, joggal adnak hangot panaszuknak. Lehet, hogy a határvonalat másképp kell megvonnunk Magyarország esetében, de az nem lehet vitás, hogy átláthatóságnak kell érvényesülnie annak mindkét oldalán. Márpedig úgy áll a dolog, hogy Orbán éppen ezt követelte sok vitát kiváltó beszédében: a magyaroknak tudniuk kell, „kik az álarcok mögött a valódi szereplők".

Ez nem jelenti azt, hogy elvetnék minden, a magyar kormány ellen megfogalmazott kritikát. A tömegtájékoztatás kormányzati szabályozását többé-kevésbé egyértelműen megtiltó első számú amerikai alkotmánymódosítást tartom követendő példának, és nem rajongok a magyar médiatörvényekért. Ezek a törvények azonban nem teszik lehetővé az Orbán-kormánnyal szemben megfogalmazott ellenséges bírálatok cenzúrázását. Nem tartalmaznak több korlátot, mint számos nyugati országban elfogadott törvényi szabályozás. Nagy-Britannia sem

kivétel ez alól, hiszen a baloldal Rupert Murdoch elleni gyűlöletében szigorúbb szabályozást követel. S ha az európai sajtó szabályozásával és az újságírók működési engedélyével kapcsolatos, időről időre Brüsszelbe eljuttatott javaslatok keresztüljutnak a különböző bizottságok bozótján, akkor a magyar médiatörvény kifejezetten engedékenynek fog tűnni.

Vagyis a legjobb esetben is groteszk eltúlzása a valóságnak a Magyarországról mint egy zsarnoki kormányzat irányította tekintélyelvű államról kialakított általános kép, amelyet más területen jól informált megfigyelők torzító távcsöve mutat. Tény viszont, hogy ez a kép befolyásolja a média, az európai baloldal, egyes kormányok (köztük a washingtoni), valamint az EU-intézmények magatartását. Benner és Reinicke azzal szeretnék büntetni Orbán állítólagos antidemokratikus intézkedéseit, hogy szabadon választott kormányát az Európai Unió központi bürokratikus intézményeinek ellenőrzése alá helyeznék, amelyek bírságokat és más szankciókat rónának ki rá. (Feltételezhető, hogy más kormányok is hasonló sorsra jutnának.) Azonban az Európai Unió jó ideje komoly „demokratikus deficittel" küzd, lévén, hogy főbb intézményei nem tartoznak elszámolással a választópolgároknak. Az egy időben EU-biztosként is tevékenykedő néhai Sir Ralf Dahrendorf egyszer megjegyezte, hogy ha az Európai Közösségnek (akkori állapotában) kérelmeznie kellett volna a felvételét saját magába, beadványát arra hivatkozva utasították volna el, hogy nem eléggé demokratikus alapokon működik. Ennélfogva nyilván kevésbé tekinthető demokratikusnak, mint a magyar kormányzat, amely felvételt nyert. Tegyük még hozzá, hogy a magyar szavazók szembesültek mindezekkel a külföldi kritikákkal, és ennek ellenére másodszor is kétharmados többséghez juttatták Orbán kormányát – ami demokratikus szemszögből tekintve végleg eldöntötte a kérdést. Ha

az EU a Benner és Reinicke által javasolt szankciókhoz folyamodna, akkor lenge posztdemokratikus álruhába öltöztetett antidemokratikus lépésekre szánná el magát.

Amennyiben a magyar demokráciával bajok vannak, akkor azok az ellenzék gyengeségéből erednek. Ennek pedig nem a kormányzati politika az oka, hanem a baloldal látványos összeomlása a 2010-es és a 2014-es választásokon. Utóbbi alkalommal az öt párt alkotta baloldali koalíció az összes leadott szavazatok egynegyedénél is kevesebbet gyűjtött be. A baloldali szavazóbázis elolvadása részben azzal magyarázható, hogy a szóban forgó pártok nem annyira a választópolgárok voksainak megszerzését tartották szem előtt, mint inkább azt, hogy a velük rokonszenvező EU-frakciók beavatkozzanak a magyarországi belpolitikába – amint azt Benner és Reinicke szorgalmazzák. Ekképp a baloldali pártok némi nemzetellenes színezetet öltöttek, amit a Fidesz sikeresen kihasznált. A választások óta a baloldal tovább folytatja útját ezen a lefelé vezető spirálon: gyengesége folytán külső támogatásra szorul, s ekképp folyamatosan veszít erejéből a hazai politikai porondon.

Ha a helyzet átfogó értékelése után a korábban felsorolt vádpontokat vesszük szemügyre, azt látjuk, hogy a kép most sem sötétül el. Képtelen – méghozzá gyalázatosan képtelen – az a híresztelés, miszerint Orbán és Putyin között ideológiai rokonság állna fönn. Hány országot is támadott meg Magyarország? Hány újságíró halt meg rejtélyes körülmények között Budapesten? Mondják meg, mettől meddig állt Orbán az ÁVH szolgálatában! Nem ezt akarták mondani? Hát akkor mit? Azt, hogy nyersen fogalmaz? Ami a magyar külpolitika ellen felhozott kifogásokat illeti, tény, hogy Budapest jó viszonyra törekszik Oroszországgal, amióta az Egyesült Államok 2009-ben nyilvánvalóvá tette, hogy nem kíván szerepet játszani a közép-európai térségben. A magyar kormány azt szeret-

né, ha az ukrajnai válság nyomán az EU kevésbé szigorú szankciókat vezetne be, mivel egyre nagyobb lehetőségek nyílnak az orosz piacon a magyar mezőgazdasági termények eladására. Ebben a magatartásban nyilvánvaló magyar érdekek, nem pedig ideológiai szimpátiák tükröződnek. Mellesleg Magyarország lojálisan betartja a NATO és az EU Ukrajna kapcsán hozott előírásait, jóllehet több kára származik belőle, mint más országoknak. Természetesen lehet bírálni Budapestnek az ukrán válság során követett politikáját, amint azt olykor magam is megteszem, de „Putyin tankönyvének" emlegetése teljes képtelenség.

A populista és szélsőséges Jobbik párt előretörése semmilyen szerepet nem játszhat Orbán megítélésében – nem úgy, mint (erre még visszatérünk) Magyarországéban. Az efféle pártok Európa-szerte virágzanak a bevándorlás, a gazdasági visszaesés, a globalizáció, vagy az Európai Uniónak az egyes országok belpolitikai életébe történő beavatkozásai által kiváltott aggodalmak következtében. Ezek a fejlemények egyfelől becsülendő kezdeményezéseket hívtak életre – így például a Fidesz vagy a brit konzervatívok részéről, amelyek a nemzetek decentralizált Európájaként képzelik el az EU jövőjét –, másfelől elfogadhatatlan reakciókat, mint a Jobbik vagy a francia Nemzeti Front esetében. Az európai baloldalnak azonban nehezére esik, hogy különbséget tegyen patriotizmus, nacionalizmus és újfasizmus között, s félrevezető és kártékony befolyása tükröződik az EU intézményeinek működésében. Gyanakvással és irtózattal tekintenek minden, saját nemzete iránti vonzalmát kimutató politikai vezetőre. Tény viszont, hogy a Jobbik által a két legutóbbi magyarországi választáson begyűjtött szavazatok legnagyobb része azoktól érkezett, akik korábban a szocialistákra voksoltak (csakúgy, mint Franciaországban, ahol a Nemzeti Front a kiábrándult szocialista szavazóknak köszönhette előretörését).

Ugyanakkor a harmadik kérdés, a zsidóellenesség kérdése jóval fontosabb és jóval árulkodóbb, mint a másik kettő. Amikor egy közép- vagy kelet-európai kormányt zsidóellenességgel vádolnak, a nemzetközi média, az európai és az amerikai baloldal, az egyetemi körök jelentős része, valamint a nem-kormányzati szervek és a nemzetközi szervezetek vezetői hajlamosak hitelt adni az efféle gyanúsítgatásoknak. Úgy vélik, ezek a kormányok könnyen engednek az antiszemitizmus csábításának, ha a külföld nem tartja rajtuk a szemét. Ha tehát efféle állítások napvilágot látnak, a külvilág előítélete igazolódni látszik, s a vád világszerte nagy nyilvánosságot kap. S az Orbán-kormány 2010-es hatalomra kerülése után efféle igaztalan gyanúsításokat kürtöltek szét mindenfelé.

Ezzel szemben Fellegi Tamás, a washingtoni Magyarország Kezdeményezés Alapítvány elnöke tavalyi kongresszusi meghallgatása során rámutatott, hogy az Orbán-kormány mind gyakorlati, mind jelképes tekintetben minden korábbi magyar kormánynál több erőfeszítést tett a magyar zsidók nemzetgyarapító hozzájárulásának elismerése, védelme és megőrzése érdekében, s a kormány bizonyítványa nemcsak nem mondható antiszemitának, hanem egyenesen filoszemitának minősül. Ráadásul, mint azt Fellegi bevezetőjében hangsúlyozta, erre a határozott kormányzati kiállásra a közvélemény egy részében felerősödő zsidóellenes hangok közepette került sor. A Fidesz párt távolról sem táplálta vagy tűrte ezeket a nézeteket, hanem küzdelmet indított ellenük. Az antiszemitizmussal szembeni határozott fellépés – és ez a legfontosabb – hozzájárult ahhoz, hogy javult az itteni zsidó közösség biztonsága. A közvélemény egy részének erőteljes antiszemitizmusa ellenére elmondható, hogy Magyarországon ritkán kerül sor zsidók ellen elkövetett fizikai agressziókra – szemben például Franciaországgal. Tegyük még hozzá, hogy az Orbán-kormány – Stephen

Harper kanadai kormányával mintegy holtversenyben – Izrael legelkötelezettebb támogatója, ami ismét csak azt igazolja, hogy a magyar kormány a szívén viseli a zsidó nép jogainak védelmét.[2]

Ekképp 2014-re mindenki előtt nyilvánvalóvá vált, hogy Orbánnak az antiszemitizmussal szembeni kiállása a kormányzati politikában is tükröződik. A korábbi megalapozatlan gyanakvások fokozatosan szertefoszlottak.

Mindebből két következtetést kell levonnunk. Először is azt, hogy a sötét gyanúk néha alaptalanok; másodszor pedig azt, hogy Orbán a kérdésben kiállított bizonyítványa alapján mutathatná a példát Európában az újjáéledő antiszemitizmussal szembeni harc terén. Ugyanis a zsidóellenesség egyre erőteljesebben hallatja a hangját Európa politikai életében. Ma viszont nem annyira Közép-, mint inkább Nyugat-Európában tapasztalható, így Franciaországban, Svédországban és (sajnálom kimondani, de) Nagy-Britanniában. És elsősorban nem újnáci csoportosulások, hanem iszlám-fasiszta szélsőségesek körében talál kedvező talajra. Utóbbiak támogatói pedig nem konzervatív nacionalista kispolgárok között keresendők, hanem a tömegtájékoztatásban és az egyetemeken tevékenykedő radikális multikulturalisták között. Ez az új típusú zsidóellenesség nem érez egy cseppnyi bűntudatot sem, miközben a korábbinál nyíltabb formákat ölt. Számos európai vezető tanácstalan az ellene folytatandó harc dolgában; többnyire türelmes jámborsággal viseltetnek iránta, és ritkán lépnek föl határozottan ellene.

Bátor és ötletes államférfiakra lenne szükség ezen a téren. Ha le akarjuk győzni az antiszemitizmust, akkor nem érhetjük be azzal, hogy szembeszállunk vele és leromboljuk mérgező mítoszait (noha természetesen erre is

[2] http://hungarianspectrum.wordpress.com/2013/02/27/testimony-of-tamas-fellegi-at-hearing-on-anti-%C2%ADsemitism-a-growing-threat/

szükség van). Rá kell világítani arra az értékes hozzájárulásra, amellyel a zsidó közösségek az egyes országok életét gazdagították, ahogy Fellegi tette ezt az USA Kongresszusa előtt. A legcélravezetőbb az volna, ha Európa politikai és vallási vezetői együttesen lépnének fel, mivel néhányuknak politikai szempontból nagy könnyebbséget jelentene, ha másokkal együtt vennének részt efféle bátor kezdeményezésben.

Hadd függesszem most föl a helyzet elemzését egy javaslattétel érdekében. Budapestnek kapcsolatba kellene lépnie más kormányokkal, hazai és nemzetközi zsidó szervezetekkel, keresztény egyházi vezetőkkel, valamint olyan mérsékelt muszlim szervezetekkel, amelyek az iszlamistákkal szembeszállva meg akarják védeni hitük jó hírét, hogy együtt emlékezzenek meg a zsidóknak az európai civilizációt gazdagító szerepéről. Talán azzal lehetne kezdeni, hogy minden államfő, köztük a pápa ugyanazon a szombati napon felkeresne egy zsinagógát, és egyszerre nyilvánítaná ki közösségvállalását a zsidósággal. Ezután hosszabb távú tervek kidolgozására kerülhetne sor: például a zsidó életet bemutató múzeumokat létesítenének a krakkói Galícia Múzeum mintájára. Bizonyára lesznek majd más ötletek is. Mindenesetre olyan lépésekről van szó, amelyekre mindenképpen sort kell keríteni, és amelyekkel. Orbán és Magyarország vezető szerepet tölthetne be ezen a téren.

Jelenleg azonban minden más kérdés a háttérbe szorult a magyar miniszterelnök nemrégiben elmondott beszéde nyomán, amelyben látszólag elutasította a liberális demokráciát, s egy általa „illiberális demokráciának" nevezett rendszer mellett kötelezte el magát. Kijelentéseit érthető okokból egy tekintélyelvűbb kormányzati forma melletti kiállásként értelmezték, ami kapóra jött az Orbánnal ellenséges európai baloldalnak, s alátámasztani látszott a személye, kormánya és Magyarország elleni bírálatokat.

Magam némileg másként értelmezem a szóban forgó beszédet, amelynek olvasásakor *déjà vu*-érzésem volt. Margaret Thatcher egyik tanácsadója voltam, amikor a miniszterelnök ezt a híressé-hírhedtté vált kijelentést tette egy női magazin riporterének: „Nincs olyan, hogy »társadalom«." Azonnal arra gondoltam, hogy mindörökre rajta marad majd ennek a megjegyzésnek, pontosabban e megjegyzés groteszk félreértelmezésének a bélyege. Ugyanis a mondat pont az ellenkezőjét akarta kifejezni annak, amit a kontextusból kiragadva látszólag jelentett. Margaret Thatcher valójában azt mondta, hogy a társadalom nem valamiféle kiszakított, elvont entitás, hanem olyasmi, amit férfiak és nők tömegei alkotnak családjaikkal és különféle egyesületeikkel (egyházaikkal, teniszklubjaikkal stb.) együtt. Ha a „társadalom" közös cselekvésre szánja el magát, akkor azt végső soron az embereknek (ideértve magát a miniszterelnököt) kell elindítaniuk, akik gondoskodnak arról, amire nekik maguknak és a náluk hátrányosabb helyzetűeknek szükségük van.

Margaret Thatcher szóban forgó kijelentése nem csak hallgatólagosan tartalmazta ezeket a magyarázatokat. Egyértelműen kifejtette őket a következő mondatokban. Ezeket azonban sohasem idézték, így az emberek azt hitték, hogy tagadja a társadalom létét. Ez jól beleillett abba a baloldaliak gyártotta groteszk karikatúrába, mely szívtelen, szélsőséges és antiszociális individualistaként jelenítette meg – s amely persze távol állt a valóságtól. Ez a félreértelmezés még visszavonulása után is keserűséggel töltötte el. Pedig előre látható volt, mi fog történni. Alighogy meghallottam a fatális szavakat, eszembe jutott a neves filozófus, Wilmore Kendall savanyúan humoros megjegyzése, amellyel az általa egyébként nagyra tartott Barry Goldwater egyik elhíresült kijelentését – „Szélsőségesnek lenni a szabadság védelmében nem bűn; mérsékeltnek lenni az igazság keresésében nem erény" – kom-

mentálta: „Nincs ezzel a mondattal semmi olyan baj, amit ne lehetne százezer jól megválasztott szóval rendbe tenni". Ugyanez történt Mrs Thatcherrel is.

De nincs ennyi szóra szükségünk, ha el akarjuk oszlatni a magyar miniszterelnöknek a liberális demokráciáról tett kijelentése körüli félreértéseket. Az alapvető probléma az, hogy a szóban forgó kifejezést – és különösen a „liberális" szót – sajátos értelemben, és a nem Magyarországon vagy Közép-Európában élő emberek számára idegen kontextusban használta. Orbán nem támadta a liberalizmust, amennyiben azon a szólásszabadság, a szellemi vizsgálódás szabadsága, az egyesülés szabadsága, a szabad vallásgyakorlat és az ezeket a szabadságjogokat megillető alkotmányos védelem értendő. Ezt hangsúlyozta is az „illiberális államról", a „nem-liberális államról" szóló szavai után, amikor a következő mondatban kijelentette, hogy ez az állam „nem tagadja a liberalizmus alapvető értékeit, mint a szabadság stb.". Ám mint az Mrs Thatcherrel is történt, a beszédről szóló beszámolók és az azt követő ellenséges hangú kommentárok jóformán sohasem idézték ezeket a kulcsfontosságú, a korábban elmondottakat árnyaló szavakat. Más szóval Orbán kritikája nem a hagyományosan (és helyesen) értelmezett liberalizmus ellen irányult, hanem az ellen a nézetrendszer ellen, amelyet ez a szó az utóbbi évek magyarországi politikai valóságában takar.

A liberalizmus valójában ezerarcú eszmerendszer. A gondolati kontextustól függően három értelemben szerepel a leggyakrabban. Ezek a következők: 1) az imént fölvázolt alkotmányos szabadság széles körű hagyományának ápolása; 2) klasszikus liberalizmus (más szóval neoliberalizmus), vagyis a szabad piacra alapozó gazdaságpolitika érvényesítése; 3) „progresszív" állami beavatkozás, mely kezdetben a gazdaságpolitikában, újabban az oktatásban és a társadalmi szokások terén is megnyilvánul, s amit elnézően „politikai korrektségnek" nevezett kényszerek

kísérnek. A szó első értelmében valamennyien liberálisok vagyunk, és Orbán is az; a legtöbb konzervatív és más pártok egyes tagjai a szó második értelmében azok, míg a baloldali pártok az Atlanti-óceán mindkét partján a szó harmadik értelmében liberálisok, miközben számos kereszténydemokrata öntudatlanul feléjük sodródik. A zavar abból ered, hogy Orbán a liberalizmus egy negyedik válfaját kritizálta, amely további magyarázatra szorul.

Az elkeseredett Milton Friedman annak idején kijelentette, hogy az 1980-as évek brit monetarizmusa egyenlő volt „mindazzal, amit Margaret Thatcher csinált". Korábban a feldühödött Herbert Morrison így definiálta az 1940-es évek brit szocializmusát: „mindaz, amit a munkáspárti kormány csinált". S a mai Magyarországon a liberalizmus mindazt jelenti, amit az 1994 és 1998, majd a 2002 és 2010 között uralmon levő neoszocialista kormányok csináltak.

Ez a meghatározás valamelyest igazolható. Önmagukat liberálisnak mondó emberek vettek részt ezekben a kormányokban, amelyek liberálisnak – gazdasági téren neoliberálisnak – mondott politikát folytattak. Azt is elmondhatjuk, hogy néhány intézkedésük a szó harmadik értelmében ténylegesen liberálisnak volt tekinthető. De persze nem minden intézkedésük. „Liberalizmus", illetve „neoliberalizmus" Magyarország esetében azt jelenti, hogy a kormány ahelyett, hogy produktív beruházásokat eszközölne, külföldi hiteleket vesz föl, amelyekkel magához édesgeti a szavazópolgárokat, majd a felgyűlt hatalmas adósságtömeget a következő kormányra örökíti. Margaret Thatcher szocializmusdefiníciója – „a kormány mások pénzéből költekezik ki" – pontosabban jelölné a valóságot. Azonban ebben az esetben a meghatározások és az elméletek másodlagos jelentőségűek: az egész zavaros ideológiai kotyvalék hiteltelenné vált 2010-re, és a járulékos károk között a liberalizmus szó elveszett jó híre említendő az első helyen.

Klasszikus konzervatív (értsd: „thatcherista") liberálisként viszont úgy vélem, hogy a liberalizmus említett definíciója veszélyeket hordoz a jobboldal számára. A legfőbb veszély az, hogy a konzervatívok hajlamosak lesznek szakítani bizonyos jól ismert liberális gazdasági elvekkel azon az alapon, hogy a közelmúlt magyar történelme csattanósan rácáfolt ezekre. A konzervatívok nem elvakult libertariánusok; tudjuk, hogy a piacnak kell az embert szolgálnia, nem az embernek a piacot. Belátjuk tehát, hogy súlyos válságok esetén – mint amilyent a 2010-ben örökölt adósságtömeg váltott ki – olyan sürgős jövedelemnövelő intézkedésekre van szükség, amelyekre normális körülmények között nem kerülne sor. Az adott magyarországi helyzetben viszont ezek mind a pénzügyi életben, mind a termelői szférában jótékony következményekkel jártak. Azonban a fejlődés állandósításához külföldi befektetőkre lesz szükség, akiket csak úgy lehet idevonzani, ha az adózás, a tulajdoni jogok és a munkaerő-piaci reformok terén „neoliberális" politika érvényesül. A konzervatívok nem csatlakozhatnak azokhoz, akik retorikai akadályokat emelnek e politika elé.

Egy másik veszély abban áll, hogy egyesek összekeverik az állami tulajdon és az állami ellenőrzés fogalmait – s a nemzeti konzervatívok olykor engednek is ennek a csábításnak. Néhány „stratégiai" jelentőségű, szigorúan meghatározandó kivételtől eltekintve ez majdnem mindig súlyos hibának bizonyul. Amikor egy kormány egy adott iparág tulajdonosa, akkor valójában az illető iparág birtokolja a kormányt. Előfordulhat, hogy egy állami tulajdonú légitársaság kénytelen veszteségeket elkönyvelni „fapados" vetélytársai miatt, s a kormányhoz fordul, hogy az adófizetők pénzéből szubvenciókhoz jusson. A további nehézségeket elkerülendő a kormány ilyenkor akadályokat gördít a külföldi magán-légitársaságok megjelenése elé, illetve költséges feltételek teljesítését írja elő számukra.

Az árak emelkednek (vagy megmaradnak az eredeti szinten, de normális körülmények között csökkennének), nem kerül sor fejlesztésekre, miközben az állami légitársaság veszteséges marad, s végül a csőd szélére kerül. Amikor sok iparág kerül a kormány tulajdonába, előáll az a helyzet, amelyet Arthur Shenfield angol közgazdász rendkívül szellemesen írt le, amikor a magán- és az állami szektor közötti különbségről kérdezték: „A magánszektort a kormány ellenőrzi, az állami szektort pedig senki." Ma nem ez a helyzet Magyarországon. Mint nevezetes beszédében Orbán rámutatott, egész Európában Magyarország rendelkezik a legkisebb állami szektorral. Bár az is igaz, hogy egyes konzervatívok neoliberalizmus-ellenes retorikája ellenkező irányba szeretné terelni a dolgokat.

De ha Orbán nem a hagyományos értelemben vett liberalizmust bírálta, akkor mit bírált? A kérdés a liberalizmus és a demokrácia közötti különbség alapján válaszolható meg. A demokrácia arról szól, hogy ki gyakorolja a hatalmat és hogyan jut el a hatalmi pozícióba; a liberalizmus pedig arról, hogy milyen korlátok között valósuljon meg a hatalom gyakorlása. A határvonal megvonása elvben meglehetősen egyszerű: az alkotmánynak tartalmaznia kell a kormányt korlátozó szabályokat (mely nem törölheti el a választásokat, bírósági ítélet nélkül nem börtönözhet be embereket stb.), s az alkotmánybíróság értelmezi ezeket az előírásokat, adott esetben hatálytalanítva a kormány intézkedéseit. Az alkotmánybíróságnak nincs törvényi felhatalmazása a szabályok megváltoztatására, s a kormánynak is csak akkor van erre jogosultsága, ha a szavazópolgárok elsöprő többséghez juttatják. (Ekképp a 2010 és 2014 között működő Orbán-kormány törvényi felhatalmazással rendelkezett az alkotmány megváltoztatására – amit a legtöbb európai értelmiségi a jelek szerint képtelen volt megérteni.)

Két esetben következhet be válságos konfliktus. Akkor, ha a megválasztott kormány elveti a hatalmát korlá-

ILLYÉS GYULA: AZ OZORAI PÉLDA
Mészáros Ági, Bán Katalin, Bod Teréz, 1952. május 23.

tozó alkotmányos korlátokat – amit Orbán sohasem tett meg, mivel kétharmados többségének köszönhetően törvényesen változtathatta meg az alkotmányt. Másodszor, ha az alkotmánybíróság túllép saját hatáskörén, s a hatalom független gyakorlójává lép elő oly módon, hogy a parlament által elfogadott törvények értelmezése helyett maga gyárt törvényeket. Márpedig ez utóbbi fejlemény gyakran tapasztalható mostanság: a hatalom a választott parlamentektől egyre inkább távoli bürokráciák, hazai és nemzetközi bíróságok és nemzetek feletti intézmények

felé vándorol, melyek csak meglehetősen ködös felelősséggel tartoznak a választóknak – ha egyáltalán tartoznak.

Ezeket a válságokat egy harmadik tényező, az első és a harmadik értelemben vett liberalizmus közötti feszültség is előidézheti. A hagyományos liberalizmus abból indult ki, hogy az emberek álláspontja minden kérdésben megoszlik majd (szegények és gazdagok, hívők és nem hívők, felvilágosultak és a megszokotthoz ragaszkodók stb.), és az általa életbe léptetett törvényekkel az volt a célja, hogy a lehető legnagyobb mértékben mérsékelje ezeket a konfliktusokat, illetve eldöntse őket. A harmadik pontban említett liberalizmus hívei viszont úgy vélik, hogy az emberek bizonyos csoportjai – a hívők, a hagyományokhoz ragaszkodók, a túlzó patrióták, a szexualitást konzervatív módon értelmezők, a hagyományhű családok sarjai – saját előítéleteik foglyai, és ekképp öntudatlanul elnyomják azokat, akik más meggyőződéseket vallanak. S mivel az előítéletes gondolkodású emberek különféle csoportjai valószínűleg választói többséget alkotnának, ha egy oldalon sorakoznának fel, a liberálisok harmadik kategóriája nem bízik abban, hogy demokratikus úton meg lehetne valósítani az egyetemes felszabadulást szolgáló törvények elfogadtatását. Ezért igyekeznek „alkotmányosítani" az elnyomott kisebbségek jogait, és ezért próbálják meg korlátozni a demokratikus többség törvénymódosítási lehetőségeit. A különféle jogok szaporodásával a demokrácia egyre kevésbé érvényesül a kormányzásban és a törvénykezésben. Ugyanakkor a liberalizmus ügyrendi szabályozásból bíróságok, szerződések és nemzetközi intézmények által kikényszerített lényegi politikává alakul át, s a választók többé nem szólhatnak bele abba, hogy hogyan kormányozzák – jobban mondva hogyan nyomják el – őket.

Ez ellen emelt szót Orbán, amikor a liberális demokráciát „támadta". S furcsamód erre gondolnak a mai

európai és amerikai liberális elitek is, amikor ezt a két szót használják. Azonban ez a liberális demokrácia csak a liberalizmus új keletű és megkérdőjelezhető definíciója alapján tekinthető liberálisnak, amely meglehetősen bizonytalanul támaszkodik Rousseau azon gondolatára, miszerint az állampolgárokat „kényszeríteni lehet a szabadságra". És csak annyiban demokratikus, hogy választásokat rendez – melyek jelentőségét e rendszer szervezői mindenáron csökkenteni igyekeznek.

Ha valamilyen módon össze kellene kapcsolnunk ezt a két szót, hogy velük írjuk le napjaink Európájának politikai rendszerét, akkor az „antidemokratikus liberalizmus" kifejezés alkotná viszonylag legelfogadhatóbb ötvözetüket. Az Orbán által javasolt „illiberális demokrácia" – noha érteni vélem elgondolását – szerintem sok értékes hozadék, így az alkotmányos szabadság széles körű hagyományát hordozó (az első pontban említett) liberalizmus, valamint a 19. századi magyar és európai gazdag liberális örökség elvesztésének kockázatával jár. Orbán természetesen nem akarja, hogy ez bekövetkezzen. Mellesleg pedig nem látom okát annak, hogy akár a „liberális demokrácia" terminust, akár magát a politikai rendszert átengedjük a hatvannyolcasoknak, a nómenklatúráknak és az apparatcsikoknak, akik elorozták és degradálták azt.

A bűn ne legyen jó befektetés.

John O'Sullivan

KÖZÉP-EURÓPA VESZTE: AZ I. VILÁGHÁBORÚ

„A függetlenség az egykori Habsburg-birodalmat alkotó népek és tartományok számára olyan kínszenvedéseket hozott, amilyeneket a régi költők és hittudósok csak az elkárhozottak számára tudtak elképzelni."
(Winston Churchill)

A *Magyar Szemle* júniusi számában Brenner János *(Alvajárók és áldozataik)* kitűnő összefoglalást adott az I. világháború kitöréséről és a háborús felelősség régi vitájához hozzászóló friss irodalomról. Noha bevallottan nem hivatásos, „céhbeli" történész a szerző, de példásan ismeri a tényeket, és józan következtetéseket von le azokból. Az érdemben osztozik elsődleges forrásával, Christopher Clark *The Sleepwalkers (Az alvajárók)* című nemrég megjelent könyvével. A 100. évforduló alkalmából közzétett rengeteg írás közül a világsajtóban napvilágot látott recenziók is kiemelik az ausztrál történész munkáját bátor, és az angol nyelvű szakirodalomban ritkaságszámba menő megállapításai okán. Clark jelentősége kettős: legtöbb kollégájával ellentétben a konfliktus nyugati szereplői mellett alaposan vizsgálja a háború közvetlen okát, a szarajevói merényletet, annak hátterét, Szerbia és Oroszország felelősségét; másrészt konklúziója a nyugati világban majdhogynem egyedülálló: nem tekinti Németországot (vagy az Osztrák–Magyar Monarchiát) a világháború kizárólagos vagy fő okozójának, szerinte a felelősség egyformán oszlik meg. (Megjegyzem, hogy az 1920-as években az Egyesült Államokban több szerző hasonló következtetésre jutott, sőt volt, aki az an-

tant felelősségét nagyobbnak ítélte.) Az Angliában élő ausztrál történész odáig is elmerészkedett, hogy ha nincs vagy sikertelen a szarajevói merénylet, úgy pár éven belül megváltozhattak volna a nagyhatalmi erőviszonyok (például Oroszország ismét az angolok első számú gyarmati konkurensévé válik), s nem biztos, hogy kitört volna a világtörténelem addigi legpusztítóbb háborúja.

Amikor elismeréssel és egyetértéssel fogadom Brenner esszéjét, nem értem, milyen források vagy információk alapján írja a cikkben, mintegy a mondanivaló összefoglalójaként: „Ma már felelősen állíthatjuk: világos, hogy az antant a szerb provokáció kiváltotta konfliktusban ki akarta ütni a Monarchiát a nagyhatalmak sorából, és ennek legcélszerűbb módja a Monarchia teljes felszámolása volt."

Történészi munkásságom középpontjában az I. világháború okainak és következményeinek a kutatása állt. Ez alapján nem tartom helyesnek, hogy a rég meghalt politikusoknak olyan szándékokat tulajdonítsunk, ami eszük ágában sem volt, a végeredmény ismerete alapján pedig ne gondoljuk, hogy az 1914-ben könnyelműen (vagy gondterhelten) a háborúba menetelő politikai vezetők szeme előtt nagyhatalmak teljes legyőzése és legalább egy-kettőnek a felosztása lebegett mint cél. Könyvek és tanulmányok százainak az ismeretében e tételnek csak az ellenkezőjét állíthatom, és az egykorú források alapján bizonyítani is tudom: amikor Anglia és Franciaország augusztus elején hadat üzent a Monarchiának, ezt csak diplomáciai szükségszerűségnek tekintették, nem volt előre kitervelt ördögi céljuk sem a Habsburg-birodalom, sem a történelmi Magyar Királyság megsemmisítése.

A múlt század elején valamennyi európai országnak voltak nyílt vagy titkos szándékai, ábrándjai, céljai, de 1914 júliusában ezekért nem kívántak vagy mertek háborút indítani. A Monarchia már vagy tíz éve mérle-

gelt egy preventív háborút a területi épségét fenyegető és belső békéjét propagandával, ügynökökkel, „pánszláv agitátorokkal" aláaknázó déli szomszédok ellen. Vilmos német császár több gyarmatot akart, és nagy hajóhadat épített, de nem akart háborút nagyanyja világbirodalmával. Németország gyarmati ambíciói és a flottaépítése mellett a gazdasági és tudományos sikerei ugyan egyes angolokban félelmet keltettek, de a brit közvélemény és a liberális kormány békét és nyugalmat akart, nekik fejfájást az ír függetlenségi törekvések és az erősödő munkásmozgalom okozott. A Habsburg Monarchiában még mindig a régi szövetségest látták, akitől Németország agresszívnek ítélt magatartásának lefékezését remélték. Franciaország, amely a Németország fölötti revánsra és Elzász-Lotharingia meg- (avagy vissza-)szerzésére 1871 óta vágyott, ellenségnek csak a németeket tekintette, és szívesen látta volna, ha a Monarchia elválik partnerétől, akár revánsot vesz Königgrätz-Sadowáért. Oroszországban az erősödő nacionalizmus, annak pánszláv változata, nem utolsósorban pedig az 1905-ben Japántól elszenvedett vereség szégyene lemosásának a vágya vitte a balkáni befolyás erősítésének irányába a külpolitikát. Bosznia-Hercegovina 1908-as annektálása óta ismét riválisként tekintett nyugati szomszédjára, gyöngítése céljából nyújtott némi támogatást annak szláv, elsősorban pravoszláv alattvalóinak, de még a háború kitörése után sem gondolt egy másik birodalom és dinasztia teljes felszámolására, legfeljebb Galícia elvételére. Csak az 1914-es katonai sikerek után terveztek a vérmesebb orosz nacionalisták egy Cseh-Szlovák Királyságot egy orosz nagyherceg jogara alatt. Olaszország ötven éve vágyott a Monarchia azon területeire, ahol olaszok (is) éltek, Trieszt és a Trentino, esetleg Isztria bekebelezésére. Ami szomszédainkat illeti: Románia persze ábrándozott Erdély megszerzéséről, de ahogy Take Ionescu korábbi

miniszterelnök magyarországi román politikusoknak írt levelében kifejtette, ez csak egy szép álom volt. Szerbiában mind erősebb volt a törekvés elsősorban Bosznia és szerencsés esetben Dél-Magyarország bekebelezésére, de e két balkáni állam csak egy általános európai háború, és abban Ausztria-Magyarország veresége esetén remélhette vágyai teljesülését.

Miért lett világháború a minden európai kormány által elítélt szarajevói merényletből? Lenin nyomán az úgynevezett marxisták azt állították, hogy az imperialista nagyhatalmak vetélkedése, a világ újrafelosztásának a célja törvényszerűen vezetett a háborúhoz. A történelmi determinizmust ma kevesen vallják. A cáfolat egyik friss és tömör megfogalmazását a *Die Tagespost* német katolikus napilapban olvashatjuk. „Az első világháború nem a sors elháríthatatlan akaratából keletkezett: tettek és mulasztások, tévutak és tévtanok, rosszul felbecsült lehetőségek és rossz döntések következményeképpen robbant ki. Nem alaptalan feltenni azt a kérdést, vajon Európa egy évszázada egy kikerülhetetlen háborúba sodródott-e bele, hiszen egy ilyen háborúhoz nem volt meg sem a terv, sem az akarat, sem a konkrét döntés. Senki sem sejtette, nem sejthette, hogy egy helyinek vélt konfliktus világháborúvá szélesedik – ami a régi Európát eltörli a Föld színéről. Vajon a szereplők tényleg egy láthatatlan bábjátékos marionettfigurái voltak? Nem, döntéshozók voltak, jó és rossz tulajdonságokkal, vétkes és megbocsátható rövidlátással megverve. Ha nem akartak is világháborút, mégsem voltak elég erősek ahhoz, hogy a békéért küzdjenek. Túlságosan is sokan keresték a személyes vagy politikai jellegű problémák megoldását egy helyi háború megvívásában. [...] Bécsben és Belgrádban egy harmadik Balkán-háborúval számoltak, még ha ellentétes célokból kifolyólag, de semmiképpen sem európai háborúval." Pontosítsunk:

világháborút talán senki sem akart, de egy kiszélesedő, nagy háború ott volt a politikai számításokban.

A háború kirobbanása nem következett a szövetségi rendszerek létéből. Az 1893-ban létrejött francia–orosz szövetség sosem érezte magát elég erősnek az 1879 óta létező kettős szövetség megtámadásához. Az angoloknak a franciákkal 1904-ben, az oroszokkal pedig 1907-ben megvalósult, a korábbi súlyos gyarmati ellentétek rendezését jelentő „entente cordiale" nem volt katonai szövetség, és tartósságára sem volt garancia. Az Olaszországgal kiegészült hármas szövetség értéktelensége pedig az olasz irredenta hangulat alapján nem lehetett meglepetés. Az 1914-ben fennálló hatalmi ellentétek már régi keletűek voltak, és az Európa keleti felében erősödő nemzeti ambíciók csak nagyhatalmi támogatás esetén veszélyeztethették a nemzetközi rendszert, a békét. A balkáni háborúk nyomán persze a korábbi álmok fölerősödtek. A kockát végül Németország vetette el, mert a két szövetségi rendszer tartós fönnállásából kiindulva, és (reálisan) az erőviszonyoknak az antant javára történő változásával számolva (három éven belül francia pénzen elkészülnek azok az orosz vasútvonalak, amelyek segítségével jelentősen fölgyorsul a hatalmas létszámú orosz haderő mozgósítása) kész volt egy preventív háborúra, ehhez pedig a szarajevói merényletnél jobb alkalomra nem számíthatott. Ausztria–Magyarország döntően a délszláv irredentizmus megfékezése reményében masírozott bele a háborúba, másrészt attól való félelmében, hogy amennyiben most nemet mond a németeknek, elveszítheti nagy szövetségesét, és védtelenül áll Oroszországgal szemben.

Merre tartott a soknemzetiségű Monarchia?

A 20. század kezdetén Magyarország területe a mainak négyszerese, népessége kétszerese, gazdasági és politikai súlya – egy nagyhatalom meghatározó tényezőjeként – a mainak sokszorosa volt. Kis szomszédainknak az ellenünk irányuló területszerző ambícióik megvalósulására egyetlen esélyük egy nagy európai háború volt, amelyet ők a győztes oldalon fejeznek be. A magyar politikai élet, s még inkább a sajtó akkori – igen hazafias, „kuruc" szellemben szónokoló és író – hangadói azonban vakok és süketek voltak, hangulatkeltéssel és parlamenti obstrukcióval az utolsó pillanatig, 1913-ig megakadályozták mind a közös haderő, mind a magyar honvédség erősítését. Nem békevágyból, hanem a közös haderő magyarországi részénél a német vezényleti nyelv (95 vezényszó!) magyarra változtatásért. E mögött az újoncok magyarosításának hiú reménye állt. (Az ezrednyelvet a legénység többségének a nyelve határozta meg, azt a „nemzeti" követelések nem érintették.) Az 1848-at és a függetlenséget zászlójára író ellenzék ellenezte a hazai nemzetiségekkel szembeni nagyvonalúbb politikát, de a szomszédos népekkel történő megegyezés és együttműködés kossuthi politikáját is. Tisza István, aki 1903 óta a 67-es irányzat széles látókörű vezére volt, viszont teljesítette a horvátok ésszerű igényeit, és kereste a megegyezést a román kisebbséggel, de Cassandraként hiába figyelmeztetett a háború veszélyére. Tisza a magyar nemzet jövőjét összekapcsolta a Monarchia fönnmaradásával és a nagyhatalmi státushoz elengedhetetlen katonai erő biztosításával. Már 1904. július 8-án figyelmeztette képviselőtársait: „Az a szomorú igazság, hogy a mohácsi vész óta Magyarország ereje [...] nem elég erős arra, hogy tartós szövetségtárs nélkül megélhessünk, érdekeinket kellő módon megvédhessük." Ugyanebben a felszólalásban mutatott rá arra, hogy a kiegyezést

elvető Kossuth és hívei is „kénytelenek voltak a dunai konfederáció eszméjében keresni megoldási módot arra, hogy a magyar állam itt ne olyan exisztenciát folytasson, aminőt Erdély folytatott valaha, hogy a felette gyámkodni akaró nagyhatalmak kezében egyszerű játéklabda legyen." Mint igazi konzervatív liberális, a szíve mélyén angolbarát (Oxfordban tanult) Tisza a Monarchia másik felében látta a tartós szövetségest, a Németországgal kötött szövetségnek pedig csak azért volt híve, mert a kívánatos alternatíva, az idősebb Andrássy Gyula által 1878-ban szorgalmazott „liberális szövetség" Angliával és Franciaországgal – az utóbbiak elutasítása miatt – nem valósult meg.

Mielőtt még megkísérelnénk választ adni a régóta vitatott kérdésre, hogy Tisza ellenezte vagy támogatta-e a háborút, szemügyre kell venni a régi (hazai és külföldi) vádat, hogy nemzeti kisebbségeink elnyomása volt-e a háború és Trianon egyik fő oka. Vagy tágabban fogalmazva: a nacionalizmus korában a nemzeti érzés, a nemzeti mozgalmak elkerülhetetlenül, háború nélkül is felbomlasztották volna-e a Monarchiát és a történelmi Magyarországot.

A soknemzetiségű birodalmak (leginkább az oszmán-török és a cári orosz) hosszú időn át valóban elnyomták a bekebelezett népeket, országokat, időnként brutálisan verték le a lázadásokat, szabadságharcokat, de a 19. század végére mindenütt türelmesebb, engedékenyebb lett a vezető erők (a többséget alkotó népek, az uralkodó rétegek) politikája. Oroszország a felkelések után a lengyelek számára ugyan nem adott autonómiát (ahogy a poroszok is folytatták asszimiláló törekvéseiket), de a finneknek igen, és a Lenin által éppen felvilágosodott reformjai miatt gyűlölt Sztolipin már a lengyeleket is ki akarta engesztelni. A külső hatalmak nyomásának hatására a Török Birodalom egyre több türelmet tanúsított a balkáni keresztényekkel szemben (igaz, az örményekkel

szemben nem, akik épp ezért az autokrata Oroszországba helyezték reményeiket), de ez sem mentette meg az egymást követő területi veszteségektől. Az Osztrák–Magyar Monarchia nyugati felében a tartományi rendszer és az 1905-ben bevezetett általános választójog *de facto* föderalizálta a Lajtántúlt, a főként a szociáldemokraták által kidolgozott kulturális autonómiakoncepció pedig alkalmas (lett volna) az indokolt és jogos nemzeti igények teljesítésére. Ismerjük el, hogy 1914-ben „a Reichsratban képviselt királyságok és tartományok" alkotmányos rendszere az ott (sok esetben keverten) élő népek számára kielégítő és méltányos módon tette lehetővé a békés együttélést. Még a leginkább elmaradott galíciai területek is biztató fejlődést mutattak, és az ukrán nemzeti érzés és kultúra ott fejlődött ki.

Magyarországon az országot létrehozó és nevét adó magyar elem végzetesen megrokkant a több századon át tartó török- (és időnként Habsburg)-ellenes védekező háborúkban, de a kiegyezés után rohamos erősödésnek indult. Ehhez a bevándorolt zsidóság nemcsak számával járult hozzá, de gazdasági érzékével, vállalkozó szellemével, sokoldalú tehetségével, ma divatos kifejezéssel „szürkeállományával" is. Deák és Eötvös tanácsait negligálva az 1868-as nemzetiségi törvényben adtunk ugyan nyelvi jogokat, de elzárkóztunk nem magyar nemzetiségeink etnikai alapú területi autonómiakövetéseleinek a teljesítésétől. (A sok helyen kevert lakosság miatt erre csak megyei és városi szinten lett volna lehetőség.) A „könyörtelen, erőszakos magyarosítás" viszont hazugság, mese. A spontán asszimiláció gyors volt a városokban és az iparvidékeken (ahogy ez Trianon és főként 1945 után a szomszédságunkban megfordult), de a paraszti tömegeket meg sem érintette. A magyar vezetőréteg elvei (egységes magyar politikai nemzet) és céljai („harmincmillió magyar") 1914 előtt nagyjából azonosak voltak

mai szomszédaink elveivel („nemzeti állam") és céljaival (a kisebbségek fokozatos asszimilációja). A nem elhanyagolható különbség az volt, hogy a magyar liberalizmus teret engedett a nemzetiségek gazdasági és társadalmi erősödésének, és ez fékezte az asszimilációt, sőt sok területen meg is fordította azt. De csak addig védjük a régi magyar nemzetiségi politikát, ameddig indokolt az eltúlzó bírálatokkal szemben, és ismerjük el, hogy pont azt nem adtuk meg, amit ma az elszakított magyarok követelnek. (Erről közel húsz éve írtam egy kis esszét: „Elfeledett javaslatok a nemzetiségi egyenjogúság érdekében." Persze más volt a korszak; 1914 előtt más volt a mentalitás, mint a totális diktatúrák idején és utánuk.)

Háború nélkül Magyarország (a választójog elkerülhetetlen kiterjesztése következtében is) valamiféle belső föderalizáció felé haladt volna, román, szlovák és szerb községi, sok helyen megyei önkormányzattal, szélesen érvényesülő nyelvi és kulturális jogokkal. Tisza István horvát és román politikája ebbe az irányba mutatott, azonban a nemzetiségi politikusok inkább a trónörökös, Ferenc Ferdinánd jóindulatában bíztak. (Mivel a függetlenségi ellenzék élesen ellenezte Tisza gesztusait, megegyezési törekvéseit, érdekes elméleti spekuláció, hogy lehetséges volt-e a közeledés az 1848-ra és a haladás doktrínájára esküdő polgári radikálisok és Tisza és Munkapártja között.) Tény, hogy az egész Monarchiában az egymás mellett, igen sok területen egymással összekeveredve, egymást átfedve élő népek békés és konstruktív együttélése, növekvő jóléte biztatóan alakult. Ezt állította meg és fordította visszájára a világháború. A reményt keltő folyamatokkal ellentétes volt a türelmetlen, radikális nacionalizmus, ami a tömegek szintjére vitte le a gyűlölködést, és a saját szabadság kivívása után más népek elnyomására és asszimilálására törekedett. (Tisza „ideológusa", a kolozsvári Réz Mihály professzor Jászi

Oszkár jó szándékú idealizmusával szemben megjósolta a nemzeti mozgalmak veszélyes irányzatát: „előbb a szabadság, azután az uralom.") Nemcsak optimistább, de előrelátóbb is volt Lloyd George brit miniszterelnök tanácsadója, a későbbi neves politikus, miniszter, Leo Amery. 1918. október 20-án, tehát a Monarchia összeomlásának pillanatában a brit kormány számára készített memorandumában így fogalmazott: „Azoknak a gazdasági és katonai tényezőknek, amelyek a világ jelenlegi állapotában természetes egységgé kovácsolták ezt a térséget [Ausztria-Magyarországot], hosszú távon győzedelmeskedniük kell a túlzó nacionalizmus fölött – legyen az német, magyar, szerb, bolgár, cseh –, ami e háború gyökere volt. [...] Közép-Európa különböző nemzetiségei úgy össze vannak keveredve, etnikai határaik annyira alkalmatlanok arra, hogy ténylegesen független szuverén államok határai legyenek, hogy számukra az egyetlen kielégítő és tartósan működőképes politika, ha egyesülnek egy nem-nemzeti szuperállamban. Ennek a szuperállamnak a létrejövetelét késleltethetjük, de meg nem akadályozhatjuk. [...] Ha a Nemzetek Szövetsége a nemzeti elv alapján fog állni, akkor hamarosan épp olyan anomáliává és a haladás gátjává válhat, mint a Szent Szövetség volt a maga idejében."

A mai megemlékezések súlypontjának tehát arra kellene irányulnia, hogy 1914-ben a mai Európai Unió szép eszméi (a jogállamiság, a nemzetek közötti béke, szolidaritás és gazdasági együttműködés, az egységes gazdasági térség, a munkavállalás szabadsága, az útlevél nélküli utazás, a nemzeti kisebbségek jogainak biztosítása, a szociális jogok kiterjesztése, a közös külpolitika) már jelen voltak, sőt az Osztrák–Magyar Monarchia annyiban meg is előzte a mai EU-t, hogy megvalósult a közös pénz, sőt a közös védelem is. Azt is indokolt hangoztatni, hogy a Monarchia balkáni „imperializmusa" sok pozitív elemet

tartalmazott: az infrastrukturális fejlesztések, elsősorban a vasútépítés révén Romániát, Szerbiát és Bulgáriát bekapcsolta Európa gazdasági vérkeringésébe. Az 1878-as okkupáció után Boszniában kibontakozott a technikai és társadalmi modernizáció, a nemzeti és vallási csoportok közötti méltányosságra törekvő politika mellett. Kállay Béni közös pénzügyminiszter Balkán-politikájára ma is emlékeznek a szaktörténészek, Szarajevóban pedig becsülik az 1918 előtt ott dolgozó magyarokat. Ugyanakkor – az osztrákokkal együtt – nyugodtan lehetünk önkritikusak az akkori Balkán-politika olyan lépéseivel szemben, mint a Szerbia elleni „disznóháború", de a franciák és oroszok balkáni bajkeveréséről sem kell hallgatni.

Magyar érdek és magyar szerep a júliusi válságban

A többi hadviselővel ellentétben Magyarországnak nem voltak területszerző céljai, sem a háború előtt, sem alatta. Ez nem különösebb érdem, és abból fakadt, hogy az ország lakosságának a fele nem volt magyar, tehát az ország területének megnövelése újabb más nemzetiségűekkel tovább terhelte volna a nemzet hajóját. Amennyiben a háború ellentétes volt nemzeti érdekeinkkel, akkor tehát megkérdezésünk nélkül, akaratunk ellenére vitt bele bennünket Ausztria vagy a dinasztia? Esetleg Vilmos császár? Európa-szerte igen sokan – nemcsak a vezetők – kitörő örömmel fogadták a háborút, nem is sejtve, milyen szenvedésekkel és mekkora áldozatokkal fog járni. Kétségtelen, hogy Magyarország miniszterelnöke nem akarta ezt a háborút. Azt azonban nem mondhatjuk, hogy Tiszát akarata ellenére kényszerítették bele, amiről tudni lehetett, hogy aligha marad egy jó kis helyi háború, diadalmenet. A 67-es közösügyi törvény alapján a magyar miniszterelnök joga volt „befolyni" a külpoliti-

kába, és ezt Tisza meg is tette. A magyarok a diplomáciai testületben is jól voltak képviselve, 1914-ben az öt nagykövet közül négy magyar volt, de a háborús döntés szempontjából ennek nem volt jelentősége. A magyar társadalom művelt rétegei – mint a többi hadviselőé – kezdetben nagy lelkesedéssel fogadták a háborút, mert az ország területi épségét fenyegető Szerbia legyőzését várták tőle, és azt, hogy Oroszország többé ne támogassa a Magyarországgal szembeni irredenta törekvéseket. De tegyük félre a legendákat. A publikált dokumentumokból egyértelműen megállapítható, hogy a magyar miniszterelnök az uralkodóhoz július 1-jén intézett felségfolyamodványban – a külpolitikai erőviszonyok reális számbavételével – ellenezte a Szerbia elleni háború gondolatát. A július 7-i közös minisztertanácson csak abban az esetben fogadta volna el a háborút, ha Szerbia nem teljesíti a vele szemben támasztott ésszerű követeléseket. Az uralkodó azonban hajlott a leszámolásra, Berchtold külügyminiszter, Bilinski pénzügyminiszter és Krobatin hadügyminiszter, valamint Stürgh osztrák miniszterelnök mind kifejezetten emellett érvelt, II. Vilmos császár pedig egyenesen követelte: „jetz oder nie." Az azonnali háborús fellépést csak Tisza ellenzése akadályozta meg. 8-án az uralkodóhoz intézett újabb beadványban fejtette ki, hogy háború esetén Románia és Oroszország Szerbia mellé állna, Olaszországra nem számíthatnánk, tehát aligha lehetne győzni. Ha Szerbia együttműködik a merénylet háttere felderítésében, ez diplomáciai győzelem, ha nem enged, úgy erkölcsileg igazolt a háború. A július 14-i újabb közös minisztertanácson azonban Tisza is hozzájárult egy Szerbiához intézendő olyan ultimátumhoz, amelyet aligha fogadhat el, és ez esetben jöhet a háború. Tisza miért változtatta meg az álláspontját – erről számos találgatás látott napvilágot. Engedett az uralkodó akaratának? A hazai háborúpárti közhangulatnak? A német nyomás-

nak? Németország garantálta Románia semlegességét, és elfogadta, hogy Bulgáriát kedvező ajánlatokkal meg kell nyerni, ez oszlatta el Tisza aggályait? Ezek a tényezők mind fönnálltak. A témát újabban vizsgáló magyar történészek, Pritz Pál, ifj. Bertényi Iván és Maruzsa Zoltán – nagyjából egybehangzóan – abban látják a magyarázatot, hogy Németország volt a dualizmus, Magyarország területi integritásának a nélkülözhetetlen külső támogatója, és Tisza nem kockáztatta a háborúpárti Németország támogatásának elvesztését. Ezt nem tagadva én a hazai diplomáciatörténet doyenjének, Diószegi Istvánnak egy majd ötven évvel ezelőtti írására emlékezem, egyetértéssel, miszerint Tiszát arról győzték meg, hogy a két európai szövetségi blokk ellentéte nem fog csökkenni, és az idő az antantnak dolgozik, kivált az orosz stratégiai vasutak kiépülésével. Vagyis pár év múlva az antant legyőzhetetlen lesz, és nem is fog habozni, ha leszámolhat riválisaival, de most még le lehet győzni. Erre Tisza utalt kedves rokonának, Zeyk Margitnak 1914. augusztus 26-án írt levelében: „Az én lelkemben nyomort, szenvedést, pusztulást jelent minden háború, ártatlan vér kiöntését, ártatlan asszonyok és gyermekek szenvedését. Elkeserít, hogy egy ilyen háború intézésében van részem. Bántanak az ovációk, amelyek engemet érnek... Lelkiismeretem nyugodt: már nyakunkon volt a hurok, amellyel, ha most el nem vágjuk, alkalmasabb időben fojtottak volna meg bennünket." Nem lehet tehát azt állítani, hogy Magyarország és annak miniszterelnöke mindent megtett a háború kitörése ellen, de sem hazánkat, sem annak vezetőjét nem illeti több felelősség a világháborúért, mint a többi hadviselőt. Inkább kevesebb.

A kölcsönös hadüzenetekkel Magyarország politikai elitjének tudatos angolbarátsága és szellemi elitjének franciabarátsága ellenére (az egykori Monarchia többi kilenc nemzetiségével együtt) szembekerült egy terület-

ben, népességben és gazdasági erőben jóval nagyobb szövetséggel. Valóságos csoda, hogy a frontokon az Európa második beteg emberének titulált soknemzetiségű alakulat négy és fél éven át mennyire helytállt. Paradox, hogy ha hamarabb adja föl a harcot, elkerülhette volna végzetét.

Csak a háború előrehaladtával születtek Londonban és Párizsban olyan döntések, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia rovására tett területi ajánlatokkal lehet új országokat bevonni a háborúba. Az 1915-ös londoni titkos szerződéssel Olaszország, az 1916-os bukarestivel pedig Románia kapott ígéretet a Monarchia jelentős részének az annektálására, Bosznia Szerbiához csatolását pedig szövetségesei – mintegy fájdalomdíjul – magától értetődőnek tekintették. Ezek a csonkítások azonban még nem jelentették volna a közép-európai nagyhatalom végét. Miután sem az olasz, sem a román hadba lépés nem hozta meg a remélt győzelmet, a német hadsereg pedig szilárdan tartotta magát francia földön, előtérbe került a gyöngébb láncszemek, mindenekelőtt Németország első számú szövetségesének a felszámolása. Ezt a gondolatot a Monarchiából a háború alatt emigrált cseh és horvát politikusok, Masaryk, Benes, Ante Trumbic és Franjo Supilo plántálták az antant vezetői fejébe, néhány szlávbarát brit és francia publicista tevékeny közreműködésével. Ennek folyamatát – kitűnő brit monográfiák fölhasználásával – bemutattam *Az elveszett presztízs* című könyvem 7. fejezetében, valamint a *Magyar Szemle* 2005/5-6. számában megjelent esszémben. Azzal, hogy az antant a Monarchia fölosztásának programját Közép- és Délkelet-Európa „elnyomott" kis nemzeteinek függetlenségi törekvéseivel indokolta, a háborúnak morális jelleget tudott adni. De ha Károly, az ifjú uralkodó, 1917 végén a Genfben tartott titkos tárgyaláson elfogadta volna a különbékére tett brit–francia ajánlatot, akkor a fölosztás programja lekerült volna a napirendről. Lloyd George brit miniszterel-

nök és Wilson amerikai elnök 1918. január 5-én, illetve 9-én, hadicéljaikat meghirdetve, Ausztria–Magyarország népeinek autonómiája – de nem a felosztás mellett – foglalt állást. Az Oroszországgal 1918. március 3-án megkötött breszti béke után azonban a császár-király elállt a katonailag kétségtelenül nehezen végrehajtható különbékétől, mindent egy lapra, a nyugaton kivívandó német győzelemre tett föl. Ez tette lehetővé az Osztrák–Magyar Monarchia felosztását szorgalmazó irányzat felülkerekedését. Franciaország 1918. június 29-én, Őfelsége Kormánya augusztus 13-án, az Egyesült Államok pedig szeptember 2-án ismerte el a Csehszlovák Nemzeti Tanácsot, mint a jövendő csehszlovák kormány letéteményesét. Az Olaszországgal a jövendő határokon marakodó délszlávok nem kaptak hasonló nyilatkozatot, de egységüket ugyancsak támogatta az antant.

A gazdaságilag már teljesen kimerült Monarchia 1918. október 4-én Wilson elnök feltételei alapján azonnali fegyverszünetet kért. Bécsnek azonban két hetet kellett várnia arra a válaszra, hogy Wilson 14 pontja már nem aktuális, a csehszlovákok és jugoszlávok maguk jogosultak dönteni jövőjük felől. Ez elég volt a láncreakció, az elszakadási nyilatkozatok megindítására. Az „Új Európa" program formális realizálása az 1919-ben Párizsban összeülő békekonferenciára maradt. A versailles-i Nagy-Trianon palotában Magyarországra kirótt szerződés nemcsak a történelmi Magyar Királyságot osztotta föl öt részre, de annak népei közé az ellentétek, a gyűlölködés Eris-almáját is behajította.

Mára Nyugat-Európában általánossá vált az a fölfogás, hogy szükségtelen és mindkét oldal részéről súlyos hiba, bűn volt a világháború. A belőle, illetve a rossz békékből fakadó II. világháború után az európai integráció jegyében megtörtént a nagy kibékülés. Ennek nyomán a milliós veszteségeket követelő csatákról együtt emlékez-

ILLYÉS GYULA: FÁKLYALÁNG
Bessenyei Ferenc és Máthé Erzsi a próbán
1952. december 11.

nek meg a német és a francia állami vezetők és a katonák, sőt ma már a második világháború áldozatait is együtt gyászolják amerikaiak, britek, franciák és németek. Ideje, hogy így legyen ez Európa keleti felében is.

A Nagy Háború kitörésének 100. évfordulóján – és ez után is – arról kellene beszélnünk, lehetőleg közösen az akkori vesztes osztrákokkal és bolgárokkal, és ha lehet, a velük együtt harcoló, de végül győztesnek nyilvánított csehekkel, szlovákokkal, lengyelekkel, horvátokkal, szer-

bekkel és románokkal is, hogy egészen 1990-ig milyen tragédiákhoz, szenvedésekhez vezetett az 1914-es háborús döntés, és hogy milyen tanulságokat kínál a mai Közép- és Délkelet-Európa számára az egykori Monarchia, ahol a mindennapi életben nemzetiségi béke, többnyelvűség, nemzeti szempontból általában semleges állami adminisztráció volt, és mik voltak a hiányosságok, mi okozott – sok esetben növekvő – feszültségeket. Föl kell idézni a vezetők és a diplomaták óriási hibáit, ami 1914 nyarán a pusztító lavinát elindította. Emlékeznünk kell a minden harcolót egyformán sújtó szenvedésekre, és az emberi helytállásra, a bajtársiasságra. A régi haza és az egykori Monarchia különféle nyelveken beszélő hős katonái emlékének úgy adózhatunk méltóképp a 100. évfordulón, ha megvalósítjuk azoknak az íróknak, gondolkodóknak és politikusoknak a szándékait, akik a közös veszélyek ellen, a közös célokért próbálták egyesíteni az erőket. Ahogy Kossuth Lajos hirdette meg 150 évvel ezelőtt: „Egység, egyetértés, testvériség magyar, szláv és román között! Íme ez az én legforróbb vágyam, legőszintébb tanácsom! Íme egy mosolygó jövő valamennyiök számára!"

Jeszenszky Géza

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ. VITÁK, PARADOXONOK, ÁTÉRTELMEZÉSEK

Lucian Boia könyvéről

Az első világháború aktuális téma. Azzá teszi a századik évforduló és a mai világhelyzet. Nyugtalanítóak a párhuzamok. Ezzel is magyarázható, hogy Németországban nem aratott nagy sikert Nial Ferguson könyve, amely szerint Anglia hibát követett el a hadba lépéssel, mert mindenkinek jobb lett volna, ha Németország gyorsan győz. Christopher Clark monográfiája, az *Alvajárók* viszont bestseller lett, hiszen a szerző szerint Európa uralkodó politikusai akaratuk ellenére és rossz előérzettel sodródtak bele a háborúba, amelyet – talán önbecsapásként – rövidnek hirdettek. Clark az akkori világhelyzetet így jellemezte: „Egy kormány sem (talán Franciaország kivételével) kívánta a háborút jobban, mint ahogyan részeg motorosok a szerencsétlenséget kívánják. De mindinkább kívántak különböző nemzeti előnyöket, mint békét. Azt kérdezni, hogy ki a felelős érte, ugyanaz, mintha egy motorszerencsétlenségnél – amely olyan vidéken történt, amelyen nincs hajtási szabály – kérdezik, ki a felelős érte." Az 1930-as évek derekán látott napvilágot ez a nézet, de a felelősség áthárítását célzó „játék", a *blame-game* akkor még mindig nem ért véget, sőt. Noha a szovjet Tarlé már a '20-as években tudománytalannak tartotta a „a morális bűn" kérdésének feszegetését, egyformán felelősnek tartva mindkét hadviselő tömböt, az 1970–80-as években Fritz Fischer tézise Németország kizárólagos felelősségéről majdnem olyan sikert aratott, mint most Clark elemzése. Ez utóbbi pedig jelzi, hogy a történetírásban a végét járja a *blame-game*. Mifelénk, a periférián pedig a nemzeti előnyszerzésről folyik a vita.

Lucian Boia ismét rendhagyó történeti esszét írt. Könyve jó példa arra, hogy új kérdésekkel olyasmire világíthatunk rá, amit ugyan mindenki tudott, aki a korban járatos volt, csak nem mondta ki – hanem a heroikus modellbe illő mondókát adott elő. Érthető a felháborodás és a lelkesedés is, hiszen hasonlóan korábbi könyveihez, ez is olyan hatást ér el, mintha egy dohos szobában kitárják a koszos ablakot, és friss levegőt engednek be, de akik megszokták a bűzt, gyorsan be akarják csukni. Boia nem kontrafaktuális történetírást művel, nem azt vizsgálja, hogy mi lehetett volna, ha valami sorsfordító esemény nem következik be (bár ez is divatos, és magas fokon lehet művelni, mint Ferguson teszi), hanem az interaktivitásra hívja fel a figyelmet, amely szemben áll az általa felidézett két hagyományos spekulációs technikával. Az egyik az ok-okozati gondolkodás technikája. „A hagyományos történész – írja Boia – anekdotára vadászott: kis okokra (amelyek nagy következményekkel járhattak)." Nem említi, de olyan klasszikus áll ennek a hátterében, mint Pascal, aki szerint „ha Kleopátra orra rövidebb lett volna, a föld színe megváltozott volna". (Persze azért van ebben valami, ha arra gondolunk, amit Dosztojevszkij egy-egy női hajlat varázsáról ír.) A modern történész „a komplex struktúrákat részesíti előnyben: a nagy okokat. Nagy meghatározó tényezőket keres". A robbanóanyagok azonban nem önmaguktól robbannak fel; szükség van detonátorra. Ilyen volt a szarajevói merénylet, csakhogy még ezután is lehettek volna esélyei a békének. Egy biztos: e merénylet nélkül a háború nem 1914 nyarán robbant volna ki, amikor a világ a legkevésbé várta. Ha máshol lépett volna működésbe egy másik detonátor, más következményeket vont volna maga után. Például, ha Nagy-Britannia és Németország a gyarmatok világában ütközik össze vagy a tengeren; vagy ha Ausztria–Magyarországban vagy Oroszországban komoly belső prob-

lémák adódtak volna. „Az nyitva állt a háború felé, de, és miért ne, a béke fenntartása felé is, minden ellentmondás és feszültség ellenére." Hiszen a hatalmi egyensúly miatt az öt európai nagyhatalom kölcsönösen figyelte egymást, és egyik sem lehetett képes a hegemóniára. Boia kiemeli, hogy paradox módon a két hatalmi tömb – az antant és a hármasszövetség – egyensúlyát éppen a bekövetkező háború bizonyította. A háborús okok között pedig éppen a szarajevói merénylet tűnt a legkevésbé súlyosnak, hiszen nem állam állt közvetlenül mögötte, csak egy terrorista csoport. A trónörökös és neje meggyilkolása viszont „elképzelhetetlen sértésként hatott a Habsburg-monarchiára. Ausztria–Magyarország nem hagyhatta válasz nélkül, nagyhatalmi hitelességét kockáztatta." Jó alkalomnak bizonyult arra, hogy leszámoljon Szerbiával, hiszen a délszláv agitáció a Monarchia biztonságát veszélyeztette. „Ausztria–Magyarország reakciója hasonló az Egyesült Államokéhoz a 2011. szeptember 11-i merénylet után: hasonló a szimbolikus töltése és az ellencsapás mérésének késztetése". Boia azonban azt is hangsúlyozza, hogy az európai helyzet alapvetően más volt. A kis országok éppen olyan nacionalisták, mint a nagyok, és éppúgy terjeszkedni akarnak – mint azt a balkáni államok példája mutatja. Ugyanakkor a nacionalizmussal szemben érvényesült az internacionalizmus dinamikája is. Ennek jegyében indultak az olimpiai játékok, szerveztek nemzetközi tudományos kongresszusokat, hozták létre a Nobel-díjat, működött az Internacionálé, és álmodoztak világszövetségről. Az egymásnak ellentmondó magatartásokat lehetetlen pontosan egymáshoz mérni, viszont „egyáltalán nem biztos, hogy az emberiség jobban hajlott a háborúra, mint a békére". Boia abból is békevágyat olvas ki, hogy az egyik német olajmágnás néhány hónappal a háború kitörése előtt három-négy év alatt békében is elérhetőnek tartotta a német gazdasági hegemóniát. Két

vesztes háború után Németország rájött, hogy megnyerheti a békét, de 1914-ben éppen a német nagyvállalkozók riadtak meg a legjobban tőle.

Kellemes Boiát olvasni, mert kedveli az aforisztikus világlátást és kifejezést. Ezek nála nem nagyképű diskurzusokba szerelt kisszerű okoskodások, hanem az elbeszélés egészébe szőtt keserű igazságok. „A történelmet az emberek csinálják, de nem uralják; saját alkotásuk uralja őket. A történelmi tényezők komplex és esetleges összjátéka eredményez olyasmiket, amik ellenőrizhetetlenek. A történelem látványából egyértelmű: nem tudjuk úgy alakítani, ahogy szeretnénk, hogy az jobb legyen." Ezért kell számításba vennünk a reprezentációkat, amelyek jegyében cselekszünk. Hiszen, amikor történelemről beszélünk, akkor sem magáról a történelemről van szó, hanem arról, ahogy azt felfogjuk. Ezek után Boia három olyan reprezentációt emel ki, amelyek a háború kitörését elősegítették. Az első a háború elkerülhetetlenségének képzete, az, hogy az emberi történelem háborúk története. A második a háború szükségességének képzete: az egyensúlyhoz háború kell. A harmadik képzet a rövid háborúé: a háború legyen rövid, mert ezt teszi lehetővé a technika, a hosszú háború viszont kifulladáshoz vezet. Igaza lehet Boiának: még a legmegveszekedettebb imperialisták sem mentek volna bele a háborúba, ha látták volna, hogy mihez vezet.

A felelősség kérdésében nincs egyetlen Igazság, legfeljebb sok egymással versengő kis „igazság", és ez is nézőpont kérdése. Az Ausztria–Magyarországot elmarasztaló szemlélet a szarajevói merényletet minimalizálja, és egyben Szerbia, illetve Jugoszlávia mellett teszi le a garast, azt hangsúlyozva, hogy a Monarchiát meghaladta a történelem. Kétségtelen, a Monarchia nem a nemzeti egyenlőség modellje volt, de Jugoszlávia sem lett az, és a közelmúltban elkövetett szarajevói tömeggyilkosságot nem lehet a Monarchia számlájára írni – hangsúlyozza

Boia. A Habsburg-monarchia a nemzeti jelenséget megelőző korszakból származott, és nem tudott jól alkalmazkodni az új korszakhoz. Magyarország viszont, mint a franciák, asszimilálni akarta a többi etnikumot, „amikor mi sem lett volna természetesebb, mint a soknemzetiségű állam formáját tesztelnie". Ugyanakkor – fejtegeti Boia – a Monarchiának joga volt a léthez, legalábbis a saját szemszögéből. Európai szemszögből is, mert az egyensúly fontos elem volt; sőt, a nemzeti filozófia szellemében is, mint egyenlő nemzetek majdani konföderációja.

Saját szemszögéből nézve a Monarchia védekezett. Talán eltúlozta Szerbia szándékait és lehetőségeit, de Oroszországtól sem lehet elvonatkoztatni, hiszen nem ártatlan ország volt, hanem a modern történelem legkapzsibb birodalmaként terjeszkedett: meg akarta szerezni a Fekete-tenger bejáratát, amibe 1915-ben aztán az angolok és a franciák bele is mentek. Így mozgósítása „túl nagy lépés volt Szerbia érdekében, és egyáltalán nem önzetlen" – írja Boia. Igaz, a cár csak részleges mozgósítást rendelt el, érzékeltetve, hogy nem világháborút akar, hanem csak a Monarchia ellen kíván fellépni, de elmagyarázták neki, hogy ilyen nincs. Ezzel viszont kiváltotta Németország ellenlépését. Bismarck a francia reváns lehetőségének elhárítása miatt erőpolitikát folytatott, de alapjában véve defenzív jellegű volt. II. Vilmos császár magatartása már agresszívebb lett. Ezt kettős mércével mérték: Németország nem szerezhetett gyarmatot, viszont felrótták neki, hogy akadályozta Marokkó francia meghódítását. (Meg kellett volna említeni, hogy Olaszország líbiai akcióját viszont nem akadályozta, noha ez példa volt arra, hogyan lehet büntetlenül egy államot elfoglalni.) Így Németországnál mindenki „összehasonlíthatatlanul expanzionistább politikát folytatott 1914-ig". Németországnak Közép-Európa és a flotta fejlesztése maradt. Az angolok ennek veszélyét eltúlozták, ez lett egyik oka hadba lépésüknek.

Németországot pedig áthatotta a bekerítettség pszichózisa. A németek haditerveit nem a hódítás vágya vezette, hanem a félelem, hogy a többiek gyorsabban támadnak, és két oldalról. Azért hajlott jobban a harcra, mert a vezetők úgy gondolták, ha már bekövetkezik, akkor minél hamarább, annál kedvezőbb számukra, de nem keresték feltétlenül az alkalmat. Ám a franciák ellenállása erősebb volt a vártnál, és az orosz mozgósítás is gyorsabb. Politikai szempontból jobb lett volna, ha a németek megvárják, amíg nekik üzennek hadat, de a katonai szempontok erősebbeknek bizonyultak a politikaiaknál. A német vezetésnek tudnia kellett volna, hogy Nagy-Britannia mennyire ragaszkodik Belgium függetlenségéhez, és mennyire aggasztja a német flotta erősödése. Berlin meg akart egyezni Londonnal, de stílusa katasztrofálisnak bizonyult. Látszólag Franciaország alig vétkes. Csakhogy úgy támogatta Oroszországot, hogy ez elhitte: azt tehet, amit akar. II. Vilmos egy ideig azt javasolta Bécsnek, elégedjen meg a diplomáciai sikerrel. Oroszország pedig nem is konzultált Franciaországgal a mozgósítás elrendelésekor. A hadicélokat illetően, aki keres, az talál bőven. „Csakhogy a szándékoktól a tettig hosszú az út, emellett ezek a szándékok ellentmondásosak". II. Vilmos hol harcos, hol pacifista, és noha gyakran fő bűnösnek tekintették, a „békés versengés" híve volt.

Boia az interaktivitás felvázolása után az új francia–német történelemkönyvből idéz, amely a feszültségek halmozódásához vezető mozzanatok bemutatása után jelzi, hogy a folyamatok ellenőrizhetetlenné váltak. „Reméljük – írja –, hogy az ilyen árnyalt értelmezés közelebb jár az igazsághoz. De ne ápoljunk illúziókat a történelem vagy a történészek objektivitását illetően. Az európai szolidaritás ideológiája úgy diktál ma, ahogyan a múlt században a nemzetek közötti konfrontáció ideológiája." Más szóval prezentisták, azaz jelenbe zártak vagyunk. A kérdés: mi-

ként? Boia szemlélete nem vulgárprezentista, de tudatosítja, hogy a jelen problémái és azok megoldásának vágya áthatja szemléletünket. Más alkalommal már szóvá tette, hogy Európának nincs mindenki által elfogadható hőse. Pontosabban negatív hősei vannak, mint Hitler és Sztálin, akiket az *Igenis, miniszter úr* című film miniszteri titkára az európai egység megteremtőinek nevezett. Viszont miért ne lehetne pozitív hőse Jean Jaurès, akiről – szinte érthetetlenül – alig esik szó az emlékezet mérnökeinek körében.

„Németország: lehetséges győzelem" – provokál az egyik fejezetcím. Valóban Németország teljesített a legjobban a hadviselő felek közül. Ezt példázza a Nobel-díjasok száma: 17 német, 8 francia, 7 angol és 2 amerikai. Csakhogy a gyors siker egyrészt irigységet kelt, másrészt a sikeres felet is frusztrálja, ha úgy érzi, nem becsülik eléggé. Organikus bajnak bizonyult a német hatalmi rendszer, mert ugyan bevezették az általános választójogot, de a háborúban a katonáké lett a döntő szó. „Márpedig semmi sem károsabb, mint az, ha a katonák vezetik a háborút, mert könnyen elfelejtik, hogy a háború eszköz és nem önmagában való cél" – állapítja meg a szerző. A háborút elvben ellenző német szociáldemokrácia erős volt ugyan, de a háború mellé állt, és ebben szerepet játszott Oroszország folyamatos diabolizálása, amiben viszont Marx vitte hajdan a prímet, és „a történelem iróniája, hogy aztán épp Oroszország lett rövid időre a győztes szocializmus hazája". A németekben élt a legyőzhetetlenség hite, és minden fronton viszonylagos fölényt harcoltak ki – Olaszország és Románia árulása ellenére. Sőt, Oroszországot le is győzte. Viszont Amerika hadba lépésével meghiúsult a „fehér béke" reménye, a társadalom nem tudta elviselni a ránehezedő terheket. Nem is tudták megemészteni a végső vereséget, és innen a „tőrdöfés" elmélete, holott ennek egyik atyja, Ludendorff tábornok már 1918 szeptemberének végén azt javasolta kormá-

nyának, hogy próbáljon béketárgyalásokba bocsátkozni. Aztán Németország egyedül maradt. (Az elírás Boiánál, hogy Magyarország szeptember 30-án kikiáltotta saját függetlenségét, hiszen október 31-én győzött csak az őszirózsás forradalom, és másnap a békepárti Károlyi Mihály alakított kormányt. Csak november 16-án mondták ki a függetlenséget.) Viszont tény: „1918 őszéig Ausztria–Magyarország figyelemre méltó kohéziót tanúsított, ami úgy tűnt, meghazudtolja a nemzetiségek feltételezett függetlenségi törekvéseit, amelyek a háború utolsó heteiben viszont teljességgel kibontakoztak."

Romániában a legtöbb reflexiót a „România: »*akkora* szerencse«" című fejezet váltotta ki. Akadtak, akik a szerzőt és kiadóját hazaárulónak nevezték, és volt akadémikus, aki tudatos történelemhamisításról nyilatkozott. Mi tagadás, Lucian Boia ismét belenyúlt a nemzeti mitológia darázsfészkébe, és az őrdarazsak nem ismernek kegyelmet. Pedig mindaz, ami ebben a könyvben olvasható, éppen a nemzeti öntudat és magabiztosság legmagasabb fokára vall. Ezen a szinten már nincsen szükség mítoszokra, annál inkább azok elemzésére. Ezt teszi Boia, és nem a mítoszok történelemformáló erejét vitatja, hanem a historiográfiai mitológiák dogmáira kérdez rá. Akinek viszont ilyesmikkel van tele a lelke, szentségtörést láthat ebben a reflexiókat elindító egyszerű kijelentésben: „Az első világháború román értelmezése egész mitológiába illeszkedik. Ennél mi sem természetesebb, mivel ebbe illeszkedik a modern Románia alapító eseménye." Boia szerint mitologikus a nemzeti egység évszázados álma, amelynek kezdetét olyan időkbe vetítették vissza, amikor Európában még senki sem gondolt hasonló projektre. Mitologikus ama elképzelés is, hogy szinte mindenki România hadba lépését támogatta odahaza. Az is mitologikus, ahogy elhallgatják, hogy a hadba lépés Erdélyért egyben lemondást jelentett Besszarábiáról. Végül a történelem más-

képpen döntött. Erdély és Besszarábia is Románia része lett, s így P. Carp, konzervatív politikus megjegyezhette: Romániának akkora szerencséje van, hogy nincs is szüksége hozzáértő politikusokra. Boia szerint is nagyfokú meggondolatlanság kellett a hadba lépéshez, hiszen Németország minden fronton biztosítani tudta fölényét. Ez igaz, csakhogy a szerző nem említi a Bruszilov-offenzívát, amelynek kezdeti sikerén bátorodott fel a Ionel Brătianu vezette kormány. Az is igaz, hogy a Monarchia hadseregét megroppantották az orosz erők, még Csernovicet is elfoglalták. Az angolok és franciák vették rá a román kormányt a belépésre, az oroszok nem örültek ennek, mert széthúzta a frontot, és nem akarták szomszédjukat a győztesek oldalán tudni. Románia viszont ott akart lenni, és így alakult ki az a paradox helyzet, hogy a háborúra még felkészületlen Románia két tűz közé került, neki lett a leghosszabb frontvonala. „Brătianu – írja Boia – az országot elképzelhetetlen összeomlás veszélyének tette ki".

Boiának itt érdemes lett volna idéznie II. Károly király naplójából azt az 1940. május 22-i bejegyzést, amelyben az éppen Németországnak újabb és újabb engedményeket tevő uralkodó, amikor látta, hogy a francia hadsereg összeomlása nyomán miniszterelnöke egyre inkább a német orientáció hívévé válik, keserűen megjegyezte: „valamennyi politikusunk", ha nem válnak be számításai, „kész a teljes színeváltozásra vagy annak ajánlására". És eszébe jutott, hogy 1917-ben Jászvásárt – amikor a román hadsereget majdnem megroppantotta a német – „milyen kétségbeesés kerítette hatalmába politikusainkat", és „a csalhatatlan és büszke Ionel Brătianu" ugyancsak „teljesen leépülve" beszélt vele, feltéve a kérdést, hogy vajon nem volt-e Carpnak és Marghilomannak igaza, akik a központi hatalmakkal való együttműködés hívei voltak. Boia nem is tagadja, Brătianunak lett igaza, „de nem azért, mert 1916-ban feddhetetlenül gondolkodott, hanem mert

1918-ban úgy döntött a Történelem," és ő „nyerő kártyát húzott". Már ez az idézet is szentségtörés számba megy a nacionalista atavizmus számára, de még inkább az, hogy Boia szerint a nemzeti eszmény csak a román politika egy részét hevítette, a lakosság 80 százalékát kitevő parasztságot más gondok foglalkoztatták. Ugyanakkor az orosz szövetség azt is jelentette, hogy egyúttal lemondtak Besszarábiáról Erdély miatt. És amellett, amit nemzeti felszabadításnak lehet nevezni, szerepet játszott a területszerző hatalmi vágy is. Az antant megígérte Romániának – a mai tágabb értelemben vett Erdélyen kívül – a Bánság egészét, ahol már szerbek voltak többségben, valamint tiszta magyar területeket majdnem a Tiszáig, és természetesen megtarthatta Bulgáriától elfoglalt Kvadrilátert. „De amikor mindenkit elfogtak a területszerző kísértések, miért képzelnénk, hogy csak éppen Románia lett volna a mértékletesség modellje!" A román politikai elit pedig meghasonlott abban a kérdésben, hogy a központi hatalmakkal szövetségben Oroszországtól hódítsa visszsza Besszarábiát, amely a történeti Moldva részét alkotta egészen 1812-ig, vagy pedig Erdélyt, Magyarország egyes részeit és Bukovinát szerezze meg. Ez utóbbit még fel is ajánlotta Romániának a Monarchia, ha mellette lép hadba.

Minél jobban megyünk felfelé a társadalmi ranglétrán, annál több németbarát románt találunk. A konzervatív pártnak mintegy fele számított annak, de a szellemi élet csúcsán, írók, akadémikusok, egyetemi tanárok is. Besszarábia megszerzésének elsőbbsége mellett szólt, hogy a románság asszimilációja jelentősen előrehaladt, az itteni románok helyzete összehasonlíthatatlanul nehezebb volt, mint a magyarországiaké. „Az erdélyi románok sok mindent és joggal hánytorgathattak fel a magyar vezető osztálynak – írja Boia –, mivel Magyarország messze volt attól, hogy a nemzetiségeknek kijáró egyenlő jogokat biztosítsa." Igen ám, de a magyarországi románok

egyházi autonómiának örvendtek, iskolahálózatot tudtak fenntartani, saját bankjaik működtek, és ápolhatták a Romániával való kapcsolataikat. „Magyarország – folytatja a szerző –, minden neki felróható szemrehányáson túl mégis alkotmányos és parlamentáris jogállam volt." A román németbarátok úgy érezhették, Erdély még várhat, hiszen a Monarchia föderalizációjára és széthullására is lehetett számítani. Besszarábiára és Bukovinára viszont történeti joga volt Romániának, hiszen Moldvából hasították ki, míg Erdély helyzete egészen más. Hivatkozhattak az erdélyi román többségre, de azt nem állíthatták, hogy bárki is elrabolta volna tőlük. Ha pedig orosz szövetségben győznek, akkor orosz függőségbe kerülnek, amire az antantbarátok azt mondhatták, hogy Anglia és Franciaország ellensúlyozza az orosz befolyást. „Elég naiv remény!" – jelzi Boia, hiszen a virtuális történelemben nem zárható ki a területi annexió sem. Csakhogy az orosz forradalmak nyomán Besszarábia egyesült Romániával, a központi hatalmak összeomlása pedig ölbe hozta Erdélyt is.

A legnagyobb „szentségtörést" akkor követte el Boia, amikor az erdélyi románok magatartásformáit jellemezte. A historiográfiai mítosz egyszerű: az erdélyi és magyarországi románok alig várták az egyesülést. Csakhogy – figyelmeztet Boia – számukra a kérdés bonyolultabb volt, mint az ókirályságbeliek számára, akik Erdéllyel csak nyerhettek, veszítenivalójuk nem volt. Az erdélyi románoknak viszont volt vesztenivalójuk az egyesüléssel – közép-európaiságukat veszthették el –, hiszen magukat civilizáltabbnak tartották, mint a Kárpátokon túl élő románok. Romániában, mármint az Ókirályságban csak az elit nyugatosodott el, Erdélyben „még mélyebbre hatolt a nyugati kultúra szelleme és még erősebb volt" – a német modellnek köszönhetően. Az erdélyi románok nagy része a magyar egyetemeken tanult, és sokan az osztrákokon. Elégedetlenek voltak a magyar uralommal, vonzotta őket Bukarest, de Bécshez

is kötődtek, sőt, „a politikai antagonizmus ellenére sokat közeledtek a magyar nyelvhez és kultúrához". Boia szerint nem kívánták jobban a Romániával való egyesülést, mint a megreformált Monarchiában való maradást. „Az erdélyi románok olyan Románia között, amilyen az volt és olyan Habsburg-monarchia között, amilyennek ezt szerették volna (egyenlő nemzetek konföderációja), valószínűleg ez utóbbit részesítették volna előnyben." Csakhogy a háború végén már nem Bukarest és Bécs, hanem Bukarest és Budapest között kellett választani. „A történelem színe előtt Magyarország menthetetlenül elbukott." De mi lett volna, ha Ausztria–Magyarország megnyeri a háborút? – kérdi Boia. Természetesen nem bomlott volna fel – hangzik a válasz, de nőtt volna a nemzetiségek nyomása a teljes szerkezeti átalakulás érdekében, és végül eltűnt volna a birodalom. Ausztria jobban felkészült az átalakulásra, mivel tartományok konglomerátuma volt. Magyarország viszont csak egy nemzetet ismert el, „a nemzeti állam a magyarok számára érinthetetlennek tűnt, és háború nélkül is fennállt a »robbanás« veszélye." Megjegyzendő azonban, hogy 1848-ban bekövetkezett egy robbanás, és a végén olyan magyar–román szerződés, majd nemzetiségi dekrétum született, amely papíron megoldást hozott, és ez a későbbi Cuza–Kossuth megállapodások alapja lett. Az 1868-as nemzetiségi törvényben is vannak olyan kitételek, amelyeket a mai kisebbségkímélő gyakorlat átvett. Kormányzati szinten Tisza István, társadalmi szinten pedig Jászi Oszkár és radikálisai keresték a megoldást, és nem is eredmény nélkül. A hungarus hagyományon belül volt némi mozgástér a robbanás megelőzésére, csak ezt román barátaink nem igazán szeretik emlegetni, mert fennáll a gyanú, hogy ha magyar részről ilyesmit emlegetnek, akkor netán olyasmit kérnek, amit a magyar nemzetiségi törvény kilátásba helyezett, és igaz, csak részben tartott be. A magyar elnyomó képzete jobban megfelel a magyar-

ellenes indulatoknak és érdekeknek, és az önkritika mezében tetszelgő magyar stupiditásnak. Ha valaki magyar részről a nemzetiségi kérdéssel foglalkozik, rögtön övezi a gyanú, apológiát vagy pamfletet akar készíteni. Boiával egyetérthetünk abban, hogy „a Monarchia saját nemzetei és Európa számára is jobb sorsot érdemelt volna, de gyökeres átalakítása nehéz, ha nem lehetetlen volt". Tegyük hozzá, különösen akkor, ha az egykori elnyomottak az elnyomó szerepére törtek. És talán itt lehetett volna azokat a helyi megoldásokat említeni, mint a morvaországi és a bukovinai kis kiegyezések, továbbá a már említett magyar–román szerződések, amelyek a mai Európa számára is példaként szolgálhatnának.

Boia élcelődött Carpnak a címben is idézett kijelentésén, de ő maga is annak szellemében latolgatta Románia területgyarapodási esélyeit. Ha tehát a központi hatalmak mellett lép be a háborúba, és veszít, a nagy szövetséges veresége akkor is esélyeket kínált volna. Ha pedig semleges marad, akkor érintetlen hadsereggel a háború végén eléri ugyanazt, amit hatalmas emberveszteségek után elért. Boia szerint ez a történelem iróniája. Nacionál-atavista honfitársai ezt sem vették jó néven.

De hátra van még a java: az „Igazság és igazságtalanság Versailles-ban" című fejezet. A szerző európai szempontból ítélkezik: a Párizs környéki békék alkotják a mai Európa alapját, és ami történt, megfordíthatatlan, de „biztosan meghaladottá válik, mert a történelem előre megy, új európai konstrukciók felé, nincs visszaút. Más szavakkal a határok eltörlése felé megyünk és nem módosításaik felé." A békeszerződés során minden felelősséget Németországra hárítottak, miután a Monarchia felbomlott. (Tegyük hozzá, Magyarországnak is jutott a bűnbakkeresésből, pedig Tisza István egy ideig még ellenezte Szerbia megtámadását. A legnagyobb torzítás azonban az volt, hogy a győztesek a polgári forradalmak

nyomán színre lépő kormányokat is a hadakozó kormányok jogutódjának tekintették. A demokratikus Németország és Magyarország nem indulhatott tiszta lappal, Wilson 14 pontja üres malaszt maradt, győzött a bosszú és a reváns, ami bosszúra és revánsra ösztönzött.)

Boia a francia Jean-Jacques Becker történészt idézi annak érzékeltetésére, hogy milyen szokatlanul szigorúan és ellentmondásosan bántak el Németországgal. Elvben a nemzetiségi elv jegyében csinálták a békét, de a németekre ezt nem alkalmazták, mert akkor Németországnak Ausztriával és a Szudéta-vidékkel gyarapodva kellett volna kikerülnie a rendezésből. Ellentmondásos volt az is, hogy a békecsinálók a nemzetiség kritériumának a nyelvet tekintették, holott a vallás, a kultúra, a történelem is szolidaritásra ösztönözhetnek. Példa erre Jugoszlávia, amely „sokkal fájdalmasabb körülmények között bomlott fel, mint Ausztria–Magyarország". A csehek és a szlovákok is túl gyorsan döntöttek arról, hogy egy államban akarnak élni. Boia a kisebbségi kérdés megítélésében sem kerülgeti a tabukat. Nemcsak azt hangsúlyozza, hogy nem lehetett tisztán etnikai határokat húzni, hanem a többségi elv abszurditását is érzékelteti, hiszen eszerint 51 százalékos többség államalkotó nemzet, 49 százalék pedig kisebbség. Csehszlovákiában a 30 százalékos csehországi német kisebbség számában meghaladta a szlovákokét, és az új állam a Monarchia lett kicsinyben. Radikálisan eltér Boia Erdély-szemlélete a hivatalos reprezentációtól. „Erdélyről – írja – nem lehet egyszerűen azt mondani, hogy román tartomány. Román, magyar és német volt, román többséggel, de ez nem sokkal haladta meg a lakosság felét (53,8 százalék az 1910-es magyar és 57,8 százalék az 1930-as román népszámlálás szerint), míg a magyarok 1910-ben 31,6 százalékot tettek ki. (Valójában nemcsak a magyar etnikum, hanem azok, akiket magyarul beszélőkként vettek nyilvántartásba, 1930-ban 24,4 százalékot tett ki; a németek aránya 1910-

ben 10,8 százalék, 1930-ban 9,8 százalék. A kisebbségek tehát nem voltak annyira kisebbek. Elsőrangú történelmi és kulturális szerepet játszottak: a magyarok alkották Erdély vezető elitjét, a németek a fő gazdasági közeget. Sokatmondó az erdélyi városi lakosság etnikai megoszlása, a román uralom teljében az 1930-as népszámlálás szerint. A városokban a kisebbségek többséget alkotnak, jóval meghaladva a románok számát."

Boia eddigi megállapításainál nagyobb felháborodást a nacionál-atavista körökben már csak az 1918. december 1-jei egyesülés megítélése kelthetett. A gyulafehérvári Nagy Nemzeti Gyűlés döntése „mitologikus esemény, olyannyira, hogy kevés történész meri fenntartásait kifejezésre juttatni (és talán a legtöbb nem is gondolja, hogy van még több mondanivalója)". E gyűlés nem volt népszavazás: „Nem csak a románoknak állt (volna) jogában Erdély jövőjéről dönteni, hanem valamennyi lakójának. Így közel a lakosság felét nem kérdezték meg arról, hogy akar-e Románia határai közé kerülni. Egyébként feltételezhető, hogy népszavazás is hasonló eredményhez vezetett volna, csak kevésbé »egyhangú« eredménnyel." Viszont – fejtegeti Boia – ha a Románia keretében bevezetendő erdélyi autonómiáról szavaztak volna, „nagyon lehetséges" hogy az erdélyiek, etnikai különbség nélkül Erdély autonómiája mellett döntöttek volna. „Az erdélyi román vezetők először az autonómiára játszottak; ők is tudták, érezték, hogy Erdély más, mint Románia, amelylyel egyesülnek, és végül engedtek az egységes román állam filozófiájának." Az új egységes nemzeti állam csak félig lett egységes nemzeti állam. Mégis az új Románia lett államjogilag a leghomogénebb – a legkevésbé nem homogén utódállam. A kisebbségeknek csak egyéni jogokat biztosítottak, kollektív jogokat nem. „Viszont" a múlt században az etnikai arányok a többség javára és a kisebbségek hátrányára változtak meg. Erdélyben a lakosság há-

romnegyede román, és az egyetlen autonómia, amelyről még vitatkozni lehet, a székely autonómia. Ugyanakkor, hangsúlyozza Boia, „ne túlozzuk el a negatívumokat". Mihelyt a birodalmi struktúrák összeomlottak, el kellett különíteni a nemzeti tereket, és bármilyen határokat húztak volna, a megoldás ugyancsak tökéletlen lett volna. Viszont a győztesek egyoldalú döntésével hátrányosabb helyzet állt elő, mintha kompromisszumra került volna sor. Egyedül a törökök álltak ellen, és sikerrel. A békerendszer szétverte az európai egyensúlyt. A Népszövetség üres intézménynek bizonyult, és elsőként éppen azok nem léptek be, akik kitalálták – az amerikaiak.

Az első világháború – vonja meg a mérleget Boia – nem csak háború lett, hanem forradalommal ért fel. Tömegháborúként bontakozott ki, és a tömegek a béke előnyeiből részesülni akartak. A változás és a demokrácia került napirendre a maguk ellentmondásaival, hiszen a népszuverenitás, a szabadság és az egyenlőség ellentmondanak egymásnak. A háborút követő két évtized a totalitárius kísérletek „dicskorszaka". A totalitarizmus „demokratikus abszolutizmus", és nem a demokrácia csődjét jelenti, hanem olyan társadalmak csődjét, amelyek nem készültek fel kellőképpen a demokráciára. Jöhetett a kommunizmus és a fasizmus, és az újabb világháború. Mára „a félig egyesített" Európa még önvédelmi képességét is elvesztette, az amerikai pajzstól függ. Mert ha „az első világháborút el lehetett volna kerülni; a másodikat már nehezebben". Ugyanakkor „a történelemben nincs végzet. A történelemben semmit sem döntöttek el »előre« (mint ahogy különböző történelemfilozófusok képzelik Szent Ágostontól Marxig)." Igaz, nincs válasz a kérdésre, hogy mi lett volna, ha Hitler 1933 januárjában nem kerül hatalomra, vagy nácizmus nélkül kitört volna-e az újabb világháború. Viszont semmi sem alakította annyira világunkat, mint az első világháború. És most te-

ILLYÉS GYULA: FÁKLYALÁNG
Bessenyei Ferenc és Ungvári László a próbán
1952. december 11.

gyük félre egy pillanatra Boia könyvét. Hallgassunk meg egy kortárs véleményt.

A huszonegy éves közíró, Csécsy Imre a túlérett államférfiakat és éretlen aggastyánokat meghazudtoló bölcsességgel vonta meg a világháború mérlegét (Csécsy Imre: *Quo vadis, Eoropa!* [sic] *Új Nemzedék*, 1914. aug. 9., 33. sz.), majd azután, hogy cikke megjelent, tollal a mar-

góra azt is beszúrta, amit tanulságként leszűrt. A nyomtatott szöveghez, amely szerint a kapitalisták a fegyverkezési versennyel párhuzamosan a békét is védték, a következő keserű megjegyzést tette: „És íme, a világbéke háborújából világháború lett." Természetesen a balkáni háborúk következményeit elemezte cikkében, azt, ahogy Szerbia és Románia a Monarchia felbomlására spekulált. „Ebből a csalódásból ki kellett ábrándítani őket, és most már igazán tárgytalan lenne arról beszélni, nem lehetett volna-e ezt a kúrát másképp is, mint véres operációval végrehajtani. Akár volt más lehetőség is, akár nem: bizonyos, hogy ez a háború a béke érdekében indult meg. A Balkán nemzeti törekvései így a Monarchia védőfaláról visszahullva, kényszerű nyugalomban, egyensúlyban maradhattak addig az ötven-hatvan évig, míg a nemzetközi szervezkedés haladásával egészen tárgytalanná lettek, és beilleszkedhettek volna az európai egyensúlyba. Ezzel a jelszóval, a világbéke igéjével kezdte meg a Monarchia a szerb háborút." Ide jelölve a lapszélen kézzel: „S a huszadik század Embere karját kitárja a világtörténelem megvadult démona felé: vezess, vezess új célra Lucifer!" A nyomtatott szöveg folytatása: „őrültség volt az, az Izvolszkijok őrültsége, a Hartwigok kísértő szelleme, a Szaszonovok perfídiája, a cári rémuralom belső forradalomtól való rettegése és a francia *revanche* tombolása, ami ezt a számítást keresztülhúzta. A cár, aki tizenöt évvel ezelőtt a fegyverkezési verseny szerződéses szabályozásával az egyensúlyi állapotot konszolidálni akarta, és az angol kormány, mely a Churchill-féle flottaszünetjavaslattal még ez év elején is ugyanerre akarta rábírni Németországot, ezzel megtagadták önmagukat, és napóleoni felelősséget vettek magukra a történelem ítélőszéke előtt."

Azt viszont ne felejtsük el – és erre Boia talán kitérhetett volna –, hogy lelkes tömegek köszöntötték a háborút, köztük Hitler, a piktor, aki hadifutárként tanulta ki a

véres mesterséget. De nála jobb írók is magukra találtak a fronton, mint Pierre Drieu La Rochelle vagy Ernst Jünger.

Boia nem szeret jósolni, ha erre akarják rávenni, mindig elutasítja. Szerinte a történésznek a múltat kell elemeznie, és vele a jelent magyaráznia, illetve figyelmeztet és óvatosságra inthet, mint ismételten – esszéjének utolsó mondatában – teszi: „1914 zérópontja az új korszaknak, amelyről nem tudjuk, merre viszi az emberiséget". 1914 maga az abszurd. Anglia nagy ellensége éppen két szövetségese: Franciaország és Oroszország volt. A három császár pedig az uralkodói szolidaritás érvényesítése helyett népeit vitte mészárszékre, majd saját trónját rombolta le. Az egységes Európa vérző kontinenssé vált.

Ha nem is tanulunk a múltból, legalább bölcsebbek leszünk. Boia esszéje fejleszti a fantáziát, amire szükségünk van. Franz Kafka szerint „ez a háború a fantázia szörnyű hiányából eredt". Ha valaki 1913-ban megmondta volna, hogy mi lesz egy év múlva, őrültnek vélték volna – állítja Pitirim Sorokin. 1937-ből való ez a kijelentés, és két év múlva elszabadult az őrület.

Boia könyve a háborúról szól, de okos érv a béke mellett.

(Lucian Boia: *Primul război mondial. Controverse, paradoxuri, reinterpretări.* Humanitas, 2014, Bucureşti. 117.)

Miskolczy Ambrus

A MAGYAR PARASZT ÉLETE

Első világháborús veteránok levelei az Illyés-hagyatékban

1. válogatás

Szabó Pál (1893–1970) író, szerkesztő 1938-ban vette át az eladóvá vált *Szabad Szó* folyóirat főszerkesztői székét. A negyvenezer példányban megjelenő lap megvásárlását az az elvárás indokolta, hogy a parasztságnak is legyen végre egy hetilapja, amelyben „a szellem és a nép találkozhat", a népi írók irodalmi mozgalma pedig szélesebb politikai és társadalmi teret kaphat. A lap 70 ezer pengős vételárának előlegét, 8 ezer pengőt Oltványi Ártinger Imre fizette ki, a Magyar–Francia Bank vezérigazgatója (később a Nemzeti Bank elnöke), az új lapengedélyt pedig Zsindely Ferenc államtitkár szerezte meg. 1938. december 9-én végül Szabó Pál szerkesztésében újra megjelent a *Szabad Szó*.

Alig három hónappal később Szabó Pál a folyóirat 1939. február 19-i (8.) számában a rövid pályázati felhívást tett közzé *A magyar paraszt élete* címmel. Az első pályamű 1939. február 9-én érkezett meg, az utolsó pedig március 13-án – bő 4 hét után összesen 238 pályamű tornyosult a szerkesztőségben.

A témaválasztás és a beérkezett levelek terjedelme, tartalma rendkívül érdekes szociográfiai anyag, csak ennek a feldolgozása több kötetre rúgna. Jól nyomon követhető a beszámolókban az első világháború előtti kilátástalan gazdasági helyzetben nyomorgó parasztság helyzete, első kézből értesülhetünk a „kitántorgók" történetéről,

akik szinte az összes földrészre elvetődtek. Volt olyan pályamű, melynek írója a jobb megélhetés reményében 1900 és 1914 között négyszer járta meg az Egyesült Államok legkülönbözőbb mezőgazdasági vidékeit, mígnem aztán hazatért, mert „kiütött a háború". Olyan fiatal parasztember is küldött pályázati anyagot, aki már az Egyesült Államokban született: szülei a háború előtti években próbáltak szerencsét a távoli földrészen.

A beérkező pályázati anyagok azonban meglepő módon nem csak a földművesek nehéz életéről szóltak, hanem – mintegy 20 esztendővel a világégés lezárása után – az első világháborút túlélő egykori veteránok igen megrázó történeteiről. Az összes pályamű mintegy 42 százaléka tartalmazott hosszabb-rövidebb beszámolókat az egykori katonáktól, akik az 1939. évi sanyarú helyzetükért – és fiatalon kettétört életükért – érthető módon a Nagy Háború szenvedésekkel teli éveit tartották felelősnek. A levelek között voltak olyanok, amelyek csak néhány sorban említették a harctéri tapasztalatokat, de előfordult 99 oldalas világháborús visszaemlékezés is. A beszámolók túlnyomó részét maguk a veteránok írták, kisebb részüket pedig a nőrokonok: a gyermeküket annak idején elvesztő édesanyák, a férjük tragikus sorsáról 20 éve semmit sem tudó feleségek, gyászoló nőtestvérek és leánygyermekek.

Szabó Pál káplárként maga is négy évig szolgált megszakítás nélkül a galíciai és az olasz frontokon – jól tudta tehát, hogy a veteránok történetei mögött milyen fájdalmak és gyötrelmek rejlenek. Saját maga vállalta a beérkező művek elbírálását: minden egyes pályaművet elolvasott, egy-egy tömör szóban értékelt, majd – a levélborítékokra írva – osztályozott.

Rendkívüli megdöbbentő erővel bírnak az egyszerű, írni-olvasni alig tudó fiatal férfiak papírra vetett emlékei. A szűk földrajzi térből hirtelen kilépő besorozottak számára a kitáruló világ nemsokára az olasz,

galíciai, francia és szerb harcterek poklát jelentette – és sajnálatosan gyakran a világháború lezárása utáni hadifogságok embertelen megpróbáltatásait. A besorozottak között egyformán voltak negyvenévesnél idősebbek és tizenéves kamaszok is, legtöbbjük földművelő vagy napszámos volt (esetleg bányász), elenyésző részük volt iskolázott, hivatalviselő vagy iparos. Drámai leveleikben két lényeges elemet szinte mindannyian megemlítettek: a bevonulás végérvényesen megváltoztatta a még éppen csak elkezdett fiatal életüket, a szerencsés hazatérés pedig olyan keserű tapasztalatokat hozott, amit szinte alig bírtak ép ésszel feldolgozni. Öt év háború és hosszú hadifogság után, (esetleg többszörösen) sebesülve és nyomorékká válva érkeztek haza a veteránok arra a Magyarországra, amelynek politikai, földrajzi és társadalmi berendezkedését a Tanácsköztársaság forradalma és a trianoni békeszerződés zilálta szét. A veteránok elképzelhetetlen megdöbbenéssel tapasztalták, hogy rokkantsági ellátásukról, segélyezésükről a gazdaságilag megrendült állam egyáltalán nem képes gondoskodni, a minden bevonulónak megígért föld kiosztása pedig szóba sem kerülhetett. Családjaik az éhenhalás szélén nyomorogtak, szűkebb hazájukat idegen katonák tartották megszállás alatt, esetenként éppen csak viszontlátott falvaik már nem Magyarország területén voltak, és ők maguk sem magyar állampolgárok többé, egykori házaikban ismeretlen nyelvet beszélők laktak. Testi-lelki gyötrelmeik tehát a harcok lezárultával is folytatódtak – még 1939-ben is, amikor keserű leveleiket megírták a *Szabad Szó* szerkesztőségének.

A levélanyagban ismertebb nevek is előfordultak: háborús beszámolóval jelentkezett id. Erdei Ferenc, a később ismert politikussá váló Erdei Ferenc édesapja (Szabó Pál értékelése: „Igen jó"), és a ma már szinte elfeledett Nagy Imre költő (1896–1942, „Igen jó"), a paraszti élet nehézségeiről pedig az akkor még ismeretlen Kopré Jó-

zsef író küldött remek beszámolót („Igen értelmes, de általánosító írás"). Egy bajtársi beszámolóból értesülünk az orosz hadifogolytáborban később életét vesztő fiatal teológus-költő Gyóni Géza (1884–1917) frontszolgálatáról.

A 238 levél ma már ismeretlen okból Illyés Gyula hagyatékába került, feldolgozásuk 2012 óta tart. Az első világháború kitörésének centenáriumára emlékezve egy rövid válogatást adunk közre, az eddig ismeretlen anyag első – részleges – közléseként. A helyesírási hibákat a könnyebb olvashatóság kedvéért javítottuk, de az eredeti nyelvezetet meghagytuk.

Horváth István

116. levél: Elekes Illés, Pusztatenyő – autográf; „Jó"

„...Akkor ránk jött a világháború és nekem is be kellett mennem az ezredhez. Oda kötelességgel mentem drága magyar hazám védelmére, mert drága magyar hazám védelmét szent kötelességemnek tartottam és tartom ma is. Lekerültem az orosz frontra, 19 hónapot töltöttem az elviselhetetlen szenvedés és nyomorúság között. A halál minden pillanatban várható volt a véres zivatarban és kaptam olyan bajt, hogy míg élek, mindig viselem. Mert ha igazságosan állapítanák meg bajomat, 80 százalékra állapíthatnák meg, de eldobtak, mint egy kihasznált, kivert ebet. Ez lett a díja. Aztán 1916. június 4-én elkerültem orosz fogságba, ott sínylődtem 28 hónapig. Ez alatt az idő alatt idehaza meghalt az első feleségem, amit csak 6 hónap múlva tudtam meg, és két kis családom volt idehaza árván. Hát gondolhatják, kedves és tisztelt uraim, hogy milyen érzetem lehetett a fogságban, mikor megtudtam, hogy mi a baj idehaza.

Aztán 1918-ban hazakerültem, és mire jöttem haza? A semmire, csak a két kis árvámat találtam."

157. levél: Szabó János, Mezőcsát – „Jó"

„A világháború fergetege engem is elsodort. 1914. augusztus 1-jén el kellett mennem, itt kellett hagynom a kis családom és a kis szegénységem. 1914. október 20-án megsebesültem és kórházba kerültem, majd 1915. április 20-án ismét kimentem a frontra. Május 18-án újból megsebesültem és kórházba kerültem. Onnét lábadozóba kerültem, majd 1915. július 10-én szabadságot kaptam, 21 napot a lábadozó osztag parancsnokságtól. És mint gyengélkedő, örömmel dolgoztam itthon a kis családom részére.

De a szabadság nagyon rövid volt, és hamar válni kellett a kis családtól. Most pedig még nehezebb volt az elválás, mint máskor, mert azelőtt egészségben hagytam itt, de most betegen kellett itt hagynom az én kis családom. Most már harmadszor indultam a nagy útnak, a végtelen frontnak. Eltökéltem magamban, hogy most már ha harmadszor ér golyó, hát nem fog kímélni, hanem végez velem – az életemmel.

De sors másként határozott felőlem: golyó által nem történt semmi bajom, hanem az olasz fronton kővel akartak agyonveretni bennünket. Mert ha egy gránát lecsapott közel, hát a kő szállott mindenfelé és meg is tette a maga hatását. Hányta az embert szanaszét. Itt kaptam egy kis légnyomást én is. De szenvedhető volt. Nem sok idő múlva, hogy ezen a kőveretésen átestünk, lett a nagy offenzíva a Piavénál. Itt már a géppuskás századnál teljesítettem szolgálatot, mint őrvezető és első irányzó. 1917. október 13-án hajnalban átkeltünk a Piavén 13 rohamosztagos és én harmadmagammal, 1 géppuskával. Hogy az ellenséget megriasztjuk. De valami ok miatt nem jött, és mi odaát rekedtünk. Amíg tudtuk magunkat védeni, kitartottunk, de mikor elfogyott minden lőszerünk, megállt minden tudomány, és így meg kellett magunkat adni. Igaz, hogy drágán adtuk meg magunkat, mert nekünk

csak 2 halottunk lett, de az olasz atyafinak 50 halottal lett kevesebb a katonája, sebesültjét nem tudom mennyi.

Amikor oszt lekísértek bennünket a hadosztályra, hát bejött egy digó kapitány, dühösen nekünk állt, és revolverrel a kezében fenyegetve kérdezte, hogy ki a geverista[3] parancsnok. De senki se szólt rá semmit se, mert nem értettünk olaszul. De az ötven emberét sajnálta, mert gyakran mondta, hogy ‚uno minuta csinkvanta vámo mára'.

Innen oszt elvittek bennünket a tengerre, és vitt a hajó Genovába. Itt voltunk 10 napig, elteltével vonatra ültünk 1200-an és vitt a vonat Livornóba. Ott hajóra ültünk és vitt a hajó bennünket Asinara szigetére, ahol kitöltöttem 2 hosszú évet. Itt foglalkoztam mindenféle paraszti munkával és közben mész, cserép, tégla és faszénégetéssel is. Végül még a fazekasműhelybe is bejutottam, nem válogattam a munkában, csak fizessenek. Meg is volt a haszon, mert 100 lírával indultam haza, mikor megnyílt az út előttem. De mire hazaértem, a líra nagyon megapadt, mire hat hétig tartott az utazás, 2 hét a megfigyelőbe, ismét két hét Csecsinán, a harmadik két hét a csóti fogolytáborban. Egy hetet meg igénybe vett a hajón és a vonaton való utazás.

Mikor oszt hazaérkeztem, a kisfiúból, akit mint pólyás gyermeket itt hagytam, már nagy, 6 éves fiú volt, és nem ismert el apjának, azt mondta, hogy az ő apja a háborúban meghalt. Mert hogy a fogságba kerültem, hát nem tudtam magamról életjelt adni. És a századomtól is azt írták haza, hogy eltűntem, így holttá nyilvánítottak. Eltűnésem után egy évvel tudta meg a feleségem, hogy életben vagyok. Azután megint nem kapott értesítést, pedig minden héten írtam haza egy lapot, de ő nem kapott. Viszont én sem kaptam hazulról, pedig ő is írt nekem gyakran.

No, most már hazajöttem, de olyan vagyok, mint egy árnyék, alig van jártányi erőm."

[3] Maschinengewehr (német) – géppuska.

158. levél: Pásk József, Battonya – „Jó"

„1914-ben kiütött a háború, az apámat kivitték a háborúba a trénekhez saját kocsijával, lovával, én mint 15 éves gyerek itthon maradtam édesanyámmal és 3 testvéremmel, akik között én voltam a legnagyobb, és így minden itthoni feladat énrám várt. De mivelhogy ennek a feladatnak fiatal koromnál fogva nem feleltem meg, úgy a saját kérésemre édesapámat hazabocsátották és engemet meg elvittek a helyébe. Így kerültem 15 éves koromban az akkori Horvátországba, Vinkovcéba a trénekhez. És ott foglalkoztattak katonai barakképítéshez való anyaghordással 2 hónapig. Ezután bevagonírozztunk és kimentünk Olaszországba és ott szintén úgy szállítottunk minden élelmiszert és mindenféle robbantószereket. Mindez ilyen fiatal korú gyereknek sajnos nem a legkellemesebb érzést keltette bennem, mert nekem még itthon, meg a mezőn kellett volna játszani, nem pedig a háborúban szenvedni. De nem tehettem egyebet, ha ez jutott nékem osztályrészül. Innen kerültem 1916-ban haza és itthon voltam egy évig, dolgoztam a parasztmunkában, 18 éves koromban azután pedig besoroztak katonának. 1917-ben be is vonultam, mint sorozott katona Karánsebesre. Rövid kiképzés után ki is mentünk az olasz frontra. Az olasz fronton az 1918. június 15-i nagy támadásban is részt vettem, és akkor meg is sebesültem három helyen. Avval a sebekkel, mivel nagy volt a támadás, bekerültem Csehország egyik városába, Brünnbe, a katonai kórházba. Amikor a kórházban fellábadoztam, a 4. hónap elején kaptam 28 napi szabadságot. És a szabadságom utolsó napján kitört a forradalom, különben harmadszor kellett volna kimenni a frontra."

10. levél: Margittay Géza, Olaszliszka – „Közepes"

„Kitört a háború, 1914. augusztus 2-án bevonultam, 1920-nak az őszén jöttem haza nagybetegen. Először Miskolcon voltam rendőri szolgálaton 30 emberrel a Tisza vidéki pályaudvaron. 1915. január 10-én egy csendőr százados felváltott a bánházi parancsnokságról, bevonultam a 3. pótszázadhoz két hétre. Beosztottak a menetszázadba, 1915. február 18-án mentünk ki a harctérre. Kiérve beosztottak a 10. honvéd gyalogezred 7. századába Lúzsnánál. Kisházi főhadnagy úr volt a századparancsnok, védőállásban voltunk május 2-ig. Onnét helyet cseréltünk a Puski-heggyel szembe, itt kezdődött a galíciai 400 kilométeres orosz front áttörése. Hat óra ágyúharc volt, 1200 ágyú a mienk és két harminc és feles Bobovánál, de az orosz is volt még tán több is, és hatszoros rajvonala beásva a kősziklába. Az ágyúharc után mentünk rohamra, Adorján alezredes úr azt mondta: ‚Na fiúk, még ilyet a történelem nem jegyzett fel, mint ami ma van!' Itten három hadosztály harcolt: egy germán hadosztály, egy Landver hadosztály és a mienk, a 39. hadosztály. A feladat volt a przemyśli útját az orosznak elvágni, de nem sikerült, mert nagy erőt adott velünk szembe. Kisházi főhadnagy urat elfogták egy éjjeli támadásnál Kranjánál, így Csilinger főhadnagy úr lett a századparancsnok. Ez május 14-én volt. Itten elfogtam két masingevert az orosztól, erre fel lettem nagy ezüstre jegyezve, amit nem kaptunk meg.

Innét mentünk harcolva Zaroszlóba, háromszor is naponta a tűzbe, Zaroszlón átkelve a Száván a másik oldalon egy nagy község tele volt oroszokkal. Felfejlődtünk a falura, a főhadnagy úr parancsolta, vegyek magamhoz egy bakát és a legközelebbi házat gyújtsam föl, mert már éjjel volt. Sikerült felgyújtani egy nagy csűrt, ekkor Zaroszlóból a mieink gyújtógránáttal tűz alá fogták a falut. Fél óra múlva az egész falu égett, reggelre 900-at

fogtunk. Másnap hajnalban kapom a parancsot, egy járőrrel menjek ki, nézzem meg az orosz fedezéket. Elérünk egy cserjés erdőbe, mondom társaimnak: ‚Ássátok le magatokat és egy jöjjön velem!' Elértem az orosz fedezéket, lenéztem, hát éppen egy őr az égre nézett. Mindjárt meglátott, elordítja magát: ‚Ausztries!' Én is visszaszaladtam, hogy leásom magam, egy emberem rám kiált: ‚Szakaszvezető úr, rögtön elfognak bennünket!' De már az oroszok át is voltak vagy százan, engem egy megfogott, csak a hátizsákomat, én kivágtam magam a hátizsákból és beleugrottam egy tölgybokorba. Onnét szaladásnak indultam egy másik társammal, a többit elfogták. Nem messze egy kanálisba ugrottunk, mert igen lőttek utánunk, ott meg egy betoncsövön kellett keresztülbújni. Én csak keresztülbújtam, de a másikat nekem kellett kihúzni. Mikor védett helyre értünk, én a földtől fél méterre ugráltam örömömben. Ez május 28-án történt.

Ekkor majd mind elfogták a mieinket, és június elsején az egész hadosztályunkat is. Én is sebesülve lettem: lövésem volt és egy szúrást is kaptam a hónom alatt, egy ütést meg a nyakamra, 2 és fél óráig nem eszméltem fel. 13 rohamban és 22 ütközetben vettem részt, most 12 nap gyalogolni kellett betegen és 21 napig vonaton. Mikor Szibériának az első városába értünk, Cseljabinszkba, én már akkor nem tudtam a magam lábán járni.

Valahogy felvettek egy kozák kórházba, 7 hónapig feküdtem egyhuzamban. Először a kozákok köpdöstek: ‚Vipraszáty nádá ausztries!' vagyis ‚Ki kell dobni az osztrákokat!', de az épület tulajdonosa egy német úrnő volt és az orvos is német volt, és a Jóisten megsegített, mert tudtam egy kicsit angolul és az úrnőnek a lánya is tudott angolul, így jobb sorom lett. Hozattak be nekem orosz ábécét, és örültek neki, hogy jól tanultam oroszul. Innét egy jó igazolvánnyal elbocsátottak. Itt kaptam 24 injekciót.

Elkerültem egy tanítónőhöz, pedig nem akartak munkára adni, de ő azt mondta, neki csak én kellek, majd kigyógyít ő jobban. Mikor elvitt, magánál a kemencét befűtötte és rakott le deszkát, és azon engem betolt. Nem tudom, mikor vett ki, 2 napig csak aludtam, de kivette belőlem a reumát. Két és fél évig voltam nála, de aztán jöttek a csehek és – arról vidékről voltunk vagy négyezren – Cseljabinszkba[n] egy dombon nemzetiség szerint felállítottak és négy oldalról masingevert céloztak ránk. De a városi orosz urak nem engedtek lemasingeverezni bennünket. Értékeinket és dolgainkat a csehek elszedték és 24 ezrünket elvitték egy ezer kilométeres déli vasút építésre, amely Árcsktól Szemipalatyinszkig nyúlott és kényszermunka volt. Én mint famunkát értő ács, munkát végeztem barakképítésnél. Ekkor a kozákok 700 kilométerre hajtottak Szemipalatyinszk felé, mert őket meg a vörösök hajtották. Majd bevették a vörösök a várost, de a 24 ezerből csak 4 ezren maradtunk. Mink lágert alakítottunk az Irtis szélén. Ott a kozákokat, szerbeket és az önkéntes kínaiakat elfogták. A 60 ezer kozák kiszorult a Kaszpi-síkságra. Én közben ruhával kereskedtem, 1 hónap alatt 13 ezer rubelt kerestem, és kijártam a városi komisszártól 12 igazolványt.

1920. február 2-án kiszöktünk a 36 fokos hidegben a városból, mert ott vöröskatonának akartak elvinni, de mire megtettük az ezer kilométeres utat, a 12-ből hárman maradtunk. Gyalog és térdig érő hóban kiértünk fővonalra Petropavlovszkba. Innen még 6 ezer kilométer út volt fékeken, ütközőkön és a vonat tetején. Kétszer ültem Kijevig a kupéba, 4 hónap alatt tettük meg. Kurgány, Cseljabinszk, Ufa, Szamara, Tula, Kijev, Lemberg és Bécsen keresztül Csótra megfigyelés alá 14 napig. És innét hazakerültem nagybetegen, egy évig nem tudtam semmit dolgozni, három orvos is kezelt, kaptam itthon is 26 oltást.

De nem kérdezte senki, hol voltál."

47. levél: Farkas József, Pusztamérges – „Közepes"

„1915. január hó 15-én bevonultam, március 15-én kikerültem az orosz frontra, májusban meg az olasz frontra kerültem. Az orosz fronton kineveztek őrvezetőnek. Június 6-án a doberdói fennsíkon megsebesültem, de azért mint rokkant ember a háborút végigküzdöttem. Mikor vége lett, hazajöttem. Bal kezemre sebesültem meg a háborúban, a gránátszilánk leszaggatta a hüvelykujjamat, a kezem fejét összeszaggatta, és így ami ujjaim megvannak, nem tudok velük rendesen fogni, mert bénának maradtak. A combomat meg kővel ütötte meg a gránát.

Mikor hazakerültem, már itthon se volt könnyű a megélhetés, mert mint beteg ember, én se úgy bírtam már a dolgot, mint a háború előtt. Mikor megsebesültem, biztattak, hogy ne búsuljak, majd kapok rokkantsegélyt. De bizony mikor hazajöttem, azután hiába vártam, hogy majd hívatnak a rokkantfizetésért."

21. levél: Páhidszky János, Tordas – „Közepes"

„Mint férfi, a világháborúban 1914-től a végéig szolgáltam. Az első legborzasztóbb átélésem összesen Szerbiában volt: azt látni, hogy mit műveltek a szerbek és a komitácsik[4] a sebesült katonáinkkal.

Másodszor meg az orosz fronton éltem át 1915-ben a Kárpátokban. 35–38 fok hidegben, amikor a hadseregbeszállítók miatt szenvedtünk meg: éppen akkor kaptuk meg a papírtalpú bakancsokat és sok száz ember miattuk lett nyomorék.

Négy és fél évi szenvedés után hazakerültem."

[4] A macedóniai bolgár felkelőkre használt kifejezés a déli fronton.

57. levél: Rózsa Miklós, Jánoshalma – „Hosszadalmas, egyes részei igen jók"

„Katonaéletem szintén szomorú. 1912-ben besoroztak a 38. molinári bakákhoz,[5] Bilekre, Hercegovinába. Bilek a montenegrói határon fekszik, török és szerb lakosságú.

De hogy is kerültünk ide?

Akkor dúlt a Balkán-háború, és nem vittek bennünket egyenesen oda, hanem kerülőúton, Kecskeméten abrichtoltak bennünket egy hónapig. Itt is megjártam. Első reggel a napos kiáltja: Kávé! Fogja mindenki a csajkáját és megy. Én nem voltam éhes, nagyon bántott valami, és az utolsó voltam a kondérnál. A szakács rám kiált:

– Nem másodszor gyün kend?

Nem válaszoltam.

– Tartsa kend a csajkát!

Beletett egy nagy kanál zaccot. Ott én életemben ekkor ettem először kávét, mit tudtam én, milyennek kell annak lennie? Beleaprítottam a hazai kalácsot s kezdtem enni, de nem ízlett. Megkínáltam vele a szomszédomat és ő mondta, hogy azt nem lehet megenni, mert zacc.

Egy hónap múlva éjszaka indultunk Bilekre. Az eső csöpörészett, kimentünk a nagy állomásra, vagonírozttunk és mentünk Pest felé. No, meglátom Pestet! De csak Ferencvárosig mentünk, onnan Kelenföldre és Székesfehérvárnak. Örültem, hogy látom a Balatont. Nagykanizsán túl elaludtam, éjjel felébredek, kinézek az ablakon,

[5] Az 1725-ben III. Károly által alapított 38. császári és királyi Mollinary gyalogezredről van szó, melynek kiegészítési területéül 1867-ben Ferenc József Kecskemétet jelölte ki. Ekkor lett Anton Mollinary altábornagy az ezredtulajdonos. 1878-tól az ezred végérvényesen Kecskemétre került, majd 1905-ben Ferenc József XIII. Alfonz spanyol királynak adományozta az ezredtulajdonosi címet, de az ezred a köztudatban továbbra is Mollinary névvel szerepelt. 1914-ben Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd, a Kis- és Nagykunság, de más országrészek fiaival is indult a világháborúba.

nagy zúgással folyik egy nem nagy folyó a vasút mellett közvetlen. A folyó túlsó partja már igen meredek, magas hegyekből áll[t].

– Hol vagyunk? – kérdeztem társaimat.

– Már nem vagyunk Magyarországon! – volt a felelet.

Ez a folyó a Dráva [volt]. Mentünk tovább. Laibach – ez nagy város, ezen túl elérjük Trieszt környékét, feltűnnek a viharedzett házak. Lapos tetejű házak, kúpcserép tetők duplán rakva és még minden sok cserép kisebb-nagyobb kődarabokkal [volt] végigrakva, mert máskülönben a bora[6] elvinné.

Egyszer csak látjuk a völgyben a tengert, hogy sötétedik és a fényben úszó Triesztet. Odaérve a kikötőben nagy hajók a kivilágított tengeren, millió kis hullámok vibrálnak, avagy tündértáncot járnak. Hajóba szállva (persze tehénszállító) már megindult velünk szép csendesen himbálva.

Mikor reggel lett, már messzire jártunk bent a vízen. Láttuk Polát, Fiumét messziről. Sok szép látnivaló van itt a dalmát partokon.

Végre megérkeztünk Raguzába, de alig is vártuk. Este volt, mikor a kifutódeszkán a szárazra értünk. Azt mondtuk: Hála Isten! A katonazene rákezdett a ‚Kurta Panna a héten' nótára, azt hittük Magyarországon vagyunk. Másnap reggel bámultuk a tengert és a citrom és narancsfákat. Beültünk a fogaskerekűbe, vitt bennünket egy hegy oldalán. Ha lenéztünk a meredek völgybe, olyan borzasztó volt, mint egy felhőről borotvaélen a földre csúszni. Fölfelé pedig nem láttuk a hegytetőt. Egy cigány volt köztünk, a félelemtől elfeküdt a vagon fenekére.

Trebinjébe érve leszálltunk a vonatról, innen gyalog mentünk Bilekre. Néztük a nagy kőhegyeket és a várakat.

[6] Az isztriai és dalmát tengerparton, legtöbbször a téli évszakban fújó száraz, hideg szél, időnként rendkívül heves rohamokkal.

És mondogatták az öreg bakák: Majd ha ezeket a hegyeket a hangyák elhordják, akkor szabadultok meg! Ez sovány vigasz, gondoltuk, de majdnem úgy lett.

Kitört a háború és bizony sok nehéz napunk volt, 1914-ben benyomultunk Szerbiába, de a tüzérség nem tudott a rossz utakon – illetve út nélkül – velünk jönni, ezért hegyet hegy után [gyalog]rohammal kellett elfoglalni. Mire Milanovachoz értünk, elfogytunk, és a szerbek ezt jól tudták. Ellentámadásba kezdtek, 8 nap alatt kikergettek bennünket. Mi a rommá lőtt Sabácon keresztül jöttünk. Ott mikor átjöttünk Száván, megemeltük a sapkánkat, úgy gondoltuk, vége a háborúnak, pedig ez után jött a java.

1915-ben az olasz is hadat üzent, vittek Doberdóhoz, és az olasznak több volt az ágyúja, mint a puskája. Nem spórolta a lövegeket: ha egy embert látott mozogni, képes volt 200-at odalőni. Ezért kellett egész nap nyári melegben, éhen-szomjan, mozdulatlanul feküdni a kövön.

Végre el innen – újra Szerbiába. De most nem úgy ment a játék. Mackensen híres német vezér vette át az egész hadvezetést. Háromnapi erős ágyúzás után keltünk át a Dunán Belgrádban, és kergettük a rácokat mint a nyulat, egész az albán határig. Láttam Kragujevácot, Prizrent, Djakovát, Rigómezőt. Onnan visszajöttünk Üszküb, Nis, Belgrád, Szabadka, Baja, Dombóvár, Nagykanizsa, Laibach, Willich, Bozen, Trieszt, Rovereto. Innen 3 nap alatt már Galíciában voltunk Lembergnél, innen Bukovinába, Delatyn környékére, innen K[olvashatatlan]hoz. Mindig oda vittek, ahol legbüdösebb volt a levegő, innen Radautzig mentünk előre, ekkor meglett az orosz béke.

Mentünk Erdélybe a románok ellen, de már ezekkel nem is csaptunk össze. Itt is meglett a béke, Csíkszeredán láttam Károly királyt. Ezt a telet Marosvásárhelyen töltöttük. Eközben végigjártam Csehországot, hadifoglyokat vittünk Königgrätz mellé, Josefstadtra. Ekkor átutaz-

tunk Prágán is. Marosvásárhelyről jöttünk Bécsbe, onnan Bécsújhely felé Berndorfba, onnan a Piavéhoz.

Itt lett vége sok mindennek, de szomorú vége: itt estem hadifogságba. Háromnapi földet rengető, pokoli ágyútűz után jöttek az olaszok, angolok és afrikai katonák, én tizedmagammal céltalannak tartottam ezer ember ellen harcolni. Hiába minden, mondták társaim. Egy kis alacsony hadnagy jött a csapat élén, mikor elébe szaladtam, tisztelegtem neki, reszketett a kezében a bróning.[7] Gondoltam, ijedtében elsüti. A katonák mind részegek voltak, de beszéltek nagyon. Egy kis cigány forma szaladt nekem, a szájában tőrkés, a nyála úszott a földig, agyon akart szúrni. Hátráltam előle, de nem tőle – mert négyszemközt megettem volna. S a többi mondta: Nú permessó! Nem szabad!

Összeszedtek bennünket, mire a Piavén átértünk, lehettünk 50-en. Kísértek bennünket egy kis falun keresztül. Kint szólt az utcán a falu örege, apraja, szidtakcsúfoltak bennünket, nem volt olyan, aki ránk ne köpött volna. Mire átértünk a falun, csurgott rólunk a sok nyál, amit ránk köptek.

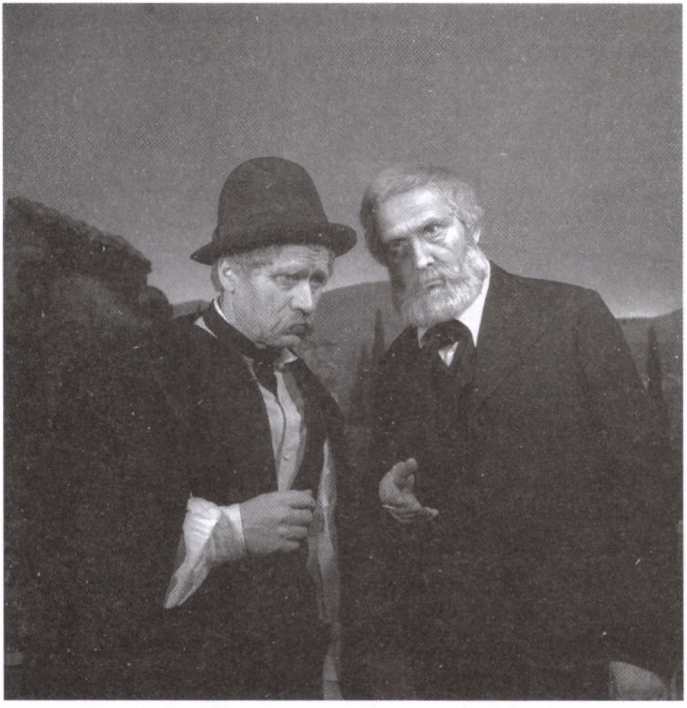
– Így néz ki a világverő, híres molinári baka a sok dicsőség után! – mondtam a társaimnak.

Következett egy másik falucska.

– Ki tud úszni? Mert itt már úgy úszunk át a sok köpeten!

Itt is kint volt az egész falunép az utcán. Odaérve köszöntem olaszul: bondzsornó. Ők is fogadták, bondzsornó, bondzsornó, de nem köpött senki felénk, sőt cigarettával kínáltak meg. Trevisóba értünk este későn. Ott éhesen, elfáradva rögtön elaludtam, mindjárt álmodtam. Anyám keresett, sok név közt mindig a nevem kiabálta, én meg őneki kiabáltam. És fölébredtem egy olyan kürtszóra, amilyet

[7] M1911 Browning félautomata pisztoly volt a brit hadnagynál.

ILLYÉS GYULA: FÁKLYALÁNG
Bihari József és Bessenyei Ferenc az előadáson
1952. december 11.

még nem hallottam soha, olyan szépen szól[t], azt hittem, túlvilági kürt lehet. Az angyalok kürtje szólhat így. De ez volt kétnapi nem evés után a vacsoránk is.

Reggel indultunk Ferrarába, két ember kapott 1600 gramm cipót, egy-egy [olvashatatlan]et. Ferrarában voltunk két hétig, innen vittek Foggiára (ejtsd: Fodzsa), amely Nápolytól keletre van. Útközben láttam Riminit, Ravennát, Anconát és a háborgó tengert nagy hullámaival, zúgásával. Szinte félelmetes volt. Láttam narancs és citrom

gyümölcsöskerteket, olajfa erdőket dús terméssel, feketék voltak a sok bogyótól, különös szaga megtöltötte a levegőt.

Foggiára érve bámultuk ezt a várost, a háztetőket benőtte a pipacs, ez a város talán öregebb, mint Róma. Közepe nagyváros jellegű, de [a] külvárosban egy szobában lakik a család a szamárral. Az asszony főzi a makarónit vagy a csamarúkát (csiga), a szamár meg kiabálja: iá, iá. Egy magyar menyecske nem tűrné ezt.

Ki a tanyára dolgozni örömest mentünk, mert a lágerban nem csak rabok vagyunk, de éhen is halunk. 200 gramm kenyér és 4 deci lötty egy napra bizony kevés. Ha az [olasz] katonák/őrök kidobtak egy kenyérdarabkát vagy csontot a sárba, 20 ember is rohant érte. A masserián (tanyán) jó kosztot kaptunk, minden napra fél liter bor, szántottunk, vetettünk, kávét vagy búzát kapáltunk [?], közben merre van a mi hazánk, mikor megyünk haza – ezen vitatkoztunk.

A tanyán mindenkit elneveztem. A csősz Heródes, a kulcsárné Trókár Marcsa, a csikós Kaszakőszopó, a gulyás Napóleon, a béresgazda Kolompár neveket kapták. A Napóleon levágott egy nagy cirmos macskát, megfőzés után szétosztották a major urai közt. Én kimentem az istállóba, látom az istállókáplárt: eszi a macskahúst. Csak kétszer mondom: nyaú, nyaú, mindjárt félretette. Mindent megesznek ott [az olaszok], békát, csigát, tejes gazt, de a disznóhúst nem olajjal főzik.

Eljött az ősz, jöttünk haza, de betegen: megkaptuk a malária betegséget. Sokan meg is haltak. Jött velünk a vonat, isten veled Itália! Néhány napot töltöttünk a sulmonai nagy táborban, itt a hegyektől csak tíz óra után láttuk a napot. Jöttünk [tovább]: virágos rozmaringcserjék, futóhomok. A kőhegyeket elhagyva az Adria partján vagyunk, látjuk a most szép csendes tengert, tömérdek vitorlás halászbárkával. A fölkelő nap vakító ragyogóvá tette a tenger színét, szép volt, szinte elfogta a vágy az embert a kalóz élet után.

Elhagyjuk a tengert, Firenze, Bologna városok után Milano fehér márványból készült, ki tudja hány tornyú temploma mesebelien ragyog a napsütésben. Milánóból Comóba visznek, a Garda-tó partjára. Itt 8 napig nézzük az igen meredek, nagy hegyre menő villamost és [az] éjjel oly szépen kivilágított hegyi vagy hegyoldali tűzbetűvel reklámozott mulatóhelyeket. Persze a mi tó partján levő kvártélyunkból.

Megyünk tovább. Milano, Verona után Roveretóba érünk. Ez már ismerős város, de itt is olasz katonák ácsorognak. Tovább: Trient, Innsbruck. Itt kiszállunk, magyarul tudtunkra adják a szomorú valóságot, hogy hazánk szétdarabolva, meggyalázva – mint az ártatlan Jézus fekszik a kereszt tövében elhagyatva –, de erősen hisz a feltámadásban. El is jön még a Húsvét!

Itt magyar ápolónők jönnek, kávét, kalácsot osztanak. Hej, de sokkal jobb ízű ez, mert magyar nők sütötték, talán Kecskeméten, kakaós tejjel, nincs is ennek párja az egész világon!

Jövünk tovább. Linzbe érünk, vár a katonazene. Rákezd a ‚Kurta Panna a héten' magyar csárdásra, megeredtek könnyeink, hullottak, mint a zápor, örültünk. Nekem eszembe jutott Raguza: ez előtt hét évvel ott is ezt a magyar nótát játszotta a katonazenekar. És evvel térünk vissza is.

Jövünk Bécsbe, szinte kihalt város. Szeretnék elmenni a Praterba, hányan vannak, ott forog a nagy körkerék! De bemegyünk egy kocsmába. A fél liter almabort ketten alig bírtuk meginni. De jöttünk is már. Átlépte a vonat a magyar határt. Magyar faluk, lányok, emberek! Oly jól esett, hogy megnémultam, nem tudtam szólni, torkomon akadt a szó, a könnyeim folytak, mint a patak. Szégyenlettem gyávaságom, cs. és kir. molinári őrvezető 3 vitézségi érem a mellemen, és nem bírok szólni. Ekkor tudtam, mennyire édes a haza,

mennyire szeretem ezt a rónát. Eszembe jutott Petőfi *Szép vagy alföld*je is.

Már délután volt. Odaérve nádfödeles tanyánkhoz a kutyák körülfogtak, húgom kijött, de beszaladt. No, szépen fogadnak! Persze olasz uniformisban voltam, nem ismert meg, azt hitte, román katona [vagyok]. Bent azt mondta: ‚A fene ögye meg, egy román gyün.' Kijött anyám. ‚Jó napot, édesanyám!' de többet nem tudtam szólni, szorítottuk egymást. Közben kijöttek az egész család, nevettünk és sírtunk mindannyian. Anyám végre kinyögte: ‚De sovány vagy, fiam!' Apám azt mondta: ‚Gyerekek, vágjatok le egy birkát!' Ő meg hozott be bort. Főtt a paprikás, bor mellett meséltem, merre jártam, mit láttam, hogy eszik a digók a békacombot."

87. levél: Pintér István, Ipolyvisk – autográf; „Közepes"

„Húszéves koromban besoroztak katonának, azaz 1914 októberében. Már 24-én bevonultattak a 14-es honvéd gyalogezredhez. Már december 16-án menetkészen állt a zászlóaljunk a harctérre, de nagyon szomorú hírt hozott a postahordó sürgönc, hogy meghalt az édesanyám. Én azonnal mentem kihallgatásra szabadságot kérni a mamám temetésére, de a százados úr azt mondta, hogy „Fiam, sokan meghaltak már a harctéren és egynek se volt a mamája a temetésén!".

És ekkor kiáltják, hogy sorakozó, és már indultunk is az állomásra, egyenesen a vagonokba. Harmadnapra az olkuszi állomáson szálltunk ki. Hatnapi gyaloglás, a Ruda folyóhoz értünk az ezredhez, de onnan öt nap múlva indultunk a Kárpátokba. Már 1915. újév napján ott is voltunk. Egy hónapi nagy szenvedés után hazakerültem betegen Budapestre kórházba. Hét hétig voltam lábfagyással a kórházban, aztán vissza az ezredhez Nyitrára. És Nyitrán azonnal beosztottak a menetszázadba.

Április 28-án már indultunk is a harctérre. Május 10-én nagy támadásba mentünk: a Szán folyónál át. Jaroszló mögött, a folyón túl megsebesültem. Tüdőlövést kaptam és a golyó is bennem maradt. Szintén Pestre kerültem kórházba, hatheti kigyógyulás után vissza az ezredhez. Augusztusban megint a menetbe osztottak. Kihallgatásra mentem, hogy a golyó bennem van, nem bírom a nagy súlyt, fáj az oldalam. De erre azt felelte a százados úr, hogy majd a másik [golyó] kiüti és [akkor majd] nem fog fájni.

Tíz hónapig voltam Volhíniában. 1916. június 3-án nagy támadást indított az orosz és jobbra áttörték a harcvonalat. Akkor visszavonulást rendeltek a tisztjeink, és Luck előtt ott kellett maradni a századunknak a 7. [gyalogezred]nek, amíg a főcsapat az erődített vonal mögé be nem vonul. Ekkor 4-én nagy erővel jöttek az oroszok és fogságba kerültünk az egész század, Bálint Jenő parancsnokunkkal együtt. Én már akkor tizedes voltam. Bizony nagyon sajnáltam, hogy fogságba kerültem. A fogságban a sorsom nemigen ment jól. 1918. június 7-én már átszöktem az orosz határt, hazaértem augusztusban."

122: Farkas János, Szeged – autográf; „Jó"

„...Kiütött a háború és 1914. július 28-án én is mentem, itthagytam az asszonyt ötödmagával. És ott is mindig az volt az eszemben, hogy mi lesz vele. Augusztus 6-án mentünk Szerbiába, ott voltam két hétig, itt nem voltam ütközetben, csak szolgálatot teljesítettünk. Két hét után felmentünk Galíciába, itt harcoltunk az oroszokkal. Nyolc hónapig voltam a fronton. Ekkor beteg lettem, bekerültem a przemysli kórházba, innét aztán az orosz katonák váltottak fel bennünket.

Az oroszok elvittek Oroszországba, Moszkvába, szintén kórházba. Itt mikor kigyógyultam, akkor elvittek

Szibériába. A krasznijáncki állomáson állt meg a vonat velünk, itt kaptunk egy kis ebédet – hajdinakását, mit még annak előtte még nem is láttam.

Ekkor innét elvittek vasúti munkára. Itt mikor nem bírtam dolgozni a fagytól, akkor elvittek a csinszki lágerba, itt voltam 1916 tavaszáig. Innét elvittek az Urálhegységbe, itten vágtam a fát 16 hónapig, állandóan borsólevesen meg zabkenyéren. Ha 6 zolotnyik[8] cukrot nem kaptam volna, éhen haltam volna.

Innét 1917 őszén megszöktem, akkor mint szökevény elkerültem Verketurijánra, egy gyűjtőlágerba. Itt mikor a büntetésem letelt, elvittek Jekatyerinburgba, szintén lágerba. Itt nem sokáig voltam. Innét elvittek egy vasgyárba, itt dolgoztam 1918 tavaszáig.

Innét megint elszöktem, elkerültem a tomszki lágerba. Innét megint kivittek az erdőre, fát vágtunk a kommandó részére. Innét elvittek kubikmunkára. Mikor ebből kifogytunk, akkor elkerültem a szénbányába, itt dolgoztam mint bányamunkás 1919. november 15-ig.

Aztán eljöttem 1920-ban haza, itthon a nagy szegénységet találtam."

163. levél: Baráth József, Bögellő – „Jó. Felvidéki"

„1915. május 15-én bevonultam a 72. gyalogezredhez Pozsonyba, ahonnan Nagyszombatba vittek kiképzésre. Ezután visszajöttünk Pozsonyba, augusztus 12-én a 14. marssal nehéz búcsúzás közepette indult velünk a vonat az olasz frontra. Itt voltam október 22-ig, ezen a napon nagy ágyútűz közepette délután három órakor srapnel által két sebet kaptam, amellyel visszajöttem. Több helyen voltam kórházban, 1916. február 12-én operáltak meg Pozsonyban, ahol a jobb vállamból vették ki az olasz srap-

[8] Régi orosz súlymérték, egy zolotnyik 4,26 gramm.

nel kapszliját és azután még egy csontszilánkot a Torna utca 6. szám alatti sebészeten. Felgyógyulásom után ismét kivittek 1916. augusztus 16-án az albán frontra. 1917. januárban voltam szabadságon, ekkor visszamentem és Zelenicán ismét megbetegedtem és kórházba vittek. A kórháziak beküldtek a káderhez, innen azonnal Kőszegre szállítottak mint maláriást. Kőszegről rövid időn belül ismét kivittek a 27. marsszázaddal Albániába, ahol a roham-zászlóaljnál voltam kiképezve. Később mint maláriás, át lettem helyezve a pesti 30. népfelkelő gyalogezred első zászlóaljához, ahol 1918. szeptemberig teljesítettem szolgálatot. Ekkor megbetegedtem és kórházba kerültem, nehéz napok voltak, amikor már mindenki jött haza, én pedig nem tudtam járni.

Hajóra vittek kétnapi élelemmel, a hajón 8 napot kellett töltenünk, mert a hajó zátonyra futott. Sokan meg is haltak ez idő alatt. A nagy szomorúságot mégis követte az az öröm, hogy végre Fiuméba érve örültem, hogy szárazföldre léptem, hogy most már hazafelé megyünk. De a fájdalom és gyengeség közepette a legnagyobb öröm volt, mikor november 28-a éjjel egy órakor elértük a magyar határt és a vonat robogott velünk Budapest felé. 30-án már Pesten voltam, örömmel és türelmesen viseltem fájdalmaim, csak hogy megszabadulva és hazaérkezve hazánkba. Végre december 2-án Bögellőre értem délután 4 órakor, amikor apámmal a kertben találkoztam. Apám nem ismert rám, mert nagy szakállam és rossz ruhám volt. Mikor én szóltam, csak azután ismert rám. Keserű, nehéz hangon szólt vissza: Te vagy, fiam? És kiesett a szerszám a kezéből, amivel dolgozott. És sírt, mert úgy néztem ki 24 éves fiatal létemre, mint egy ötvenéves koldus."

151. levél: Bolla Antal, Gérce – „Jó"

„1916. március 1-jén én is bevonultam, Bécsben a szanitéc aptálunkhoz,[9] ekkor voltam 42 éves. Bécsből elkerültem a 202. mentő kórházra. 1917-ben megszületett nyolcadik gyermekem, ekkor kezdődött kálváriám. Itthon nyomorogtak, koplaltak a gyermekeim három éven keresztül. Ha felmentek a jegyzőhöz segélyt kérni, azt mondta az asszonyoknak, hogy vigyék a gyermeket a rétre legelni. Ez volt a nemzeti egység.

[...]

A világháborúból hazajöttem 1918. november 28-án. Az egész családomat betegen találtam, mind bent voltak a spanyol betegségben. Kenyér nélkül, ruhátlanul találtam őket, a feleségem 42 fokos lázban feküdt."

79. levél: Kánya Béla, Harmac – „Közepes"

„Alig kerültem ki a gyermekkor gondtalan éveiből, kitört a mi szeretett hazánkat megsemmisítő nagy katasztrófa. Nekem is el kellett mennem, itt kellett hagynom a szülőföldemet. Végigküzdöttem a világháborút, életemet, egészségemet nem kímélve, megsebesülve, orosz fogságba esve. Fogságban töltöttem 4 teljes évet, mégis mi lett érte a jutalom? Elszakítva az édesanyától – Magyarországtól.

Fogságból hazaszabadulva, mikor Triesztbe értünk – több bajtársammal –, akkor hallottam először, hogy mi lett szeretett hazámmal, szép Magyarországgal. Mikor meghallottam, hogy többé már nem vagyok magyar állampolgár, hogy már többé nincsen hazám, többé már nekem beszélni sem szabad az én drága hazámról – amelyért annyit küzdöttem, szenvedtem, s amelyért életemet is szívesen áldoztam volna –, szívem elszorult, torkomat a sírás fojto-

[9] Abteilung (német) – itt: zászlóalj.

ILLYÉS GYULA: DÓZSA GYÖRGY
Bessenyei Ferenc és Ungvári László
1956. január 18.

gatta. Elővettem a hosszú fogság alatt is féltőn, szeretettel megőrzött háromszínű kis darabka szalagot, néztem, míg szemeimet el nem homályosították a könnyek.

Azután bementem a cseh-szlovák konzulátusra, ahol kiállították számomra az útlevelet. Mikor kezem-

ben tartottam az előttem ismeretlen nyelven kiállított okmányt, vad gyűlölet fogott el a láttára. Hát ezért szenvedtem én oly hosszú ideig, ezért a nyomorúságos írásért vergődtem én keresztül a fél világon? Hogy mikorra hazaérek, már nekem hazám se legyen?

Hazaérkeztem, de nem úgy, ahogy reméltem, mikor otthonomat elhagytam. Megkezdődött az örömtelen, szenvedésekben gazdag, gyászos életünk. Ezután lett még igazán számunkra az élet terhes. Elnyomóink egyre hangoztatták a külföld előtt, hogy milyen rózsás a mi helyzetünk, közben az elnyomatás minden eszközét igénybe vették ellenünk. A szegény magyar nép teljesen ki volt szolgáltatva önkényes hatalmuknak, Megtiltottak a magyarnak mindent, jogainkat elvették, de kötelességünk annál több volt. És mi minden kötelességünknek – gyűlölettel bár – eleget tettünk. És mikor már látták, hogy ezzel már semmire se mennek, ránk uszították a bérenceiket, körülvettek minket légionistákkal. Már-már azt hittük, szenvedéseinknek sohasem lesz határa, és hogy már örökre elszakadtunk édesanyánktól, drága Magyar Hazánktól."

181. levél: id. Erdei Ferenc,[10] *Szigetszentmiklós* – „Igen jó"

„Kitört a háború. Az idáig való életem legkeservesebb pillanata elkövetkezett, amikor az indulás percében öreg szüleim mellettem állva, vonagló szájjal mondták: ‚Nagyon vigyázz magadra, fiam!' És előttem állt a feleségem, karján a nevetgélő, méhében az eljövendő gyerekkel, szemében végtelen kétségbeesés és fájdalom, a szívszaggató zokogás előtt sietve kérdezte: ‚Oszt mikor gyüssz haza most mán?' Én szintén a belső vihartól szorítva, röviden mondtam: ‚Ne félj, hazagyüvök nem soká.' Elfordultam

[10] Erdei Ferenc (1910–1971) politikus édesapja.

és mentem, de nem büszkén, daliásan, mint ahogy azt a háborúba indulókról szeretik megírni, hanem: komoran, földet néző szemmel, ingadozó járással.

A háborúból nekem is nagyon kijutott. Kezdetben négy hónapot töltöttem a szerb harctéren, onnan megsebesülve hazakerültem, hat hónap múlva az olasz frontra vittek, ott huszonnégy hónapot töltöttem Doberdo poklában. És mikor a háború borzalmai közt láttam tömegesen elhullni az embereket, vegyesen a mieinket azokkal, akiket ellenségnek neveztek el, mindig felújult előttem elbúcsúzásom és az jutott eszembe, hogy ezektől is azt kérdezte az asszony, karján a gyerekkel: ‚Oszt mikor gyüssz haza most mán?'

Háborús élmények felsorolásának nincs értelme. Egyet mégis megemlítek. Ugyanis 1916 júniusában nagyszabású tábori misét rendeztek a fronton, amelyen Károly király már mint koronázott király vett részt. Egy tábori püspök mondott nagy beszédet. Többek közt ezeket is mondta (és emiatt említem meg ezt az esett): ‚Katonák! Vitézek! Mindezekből láthatjátok tehát, hogy a harc mezején nem gyilkosság történik azáltal, ha ellenségeiteket legyőzitek, megsemmisítitek. Sőt, Isten előtt is kedves dolgot műveltek, ha a hazátokra és családi tűzhelyeitekre törő galád ellenséget kiirtjátok.'

Ez engem szíven talált. Meggyőződtem róla, hogy rajtam kívül nagyon sok másikat is. Mert mi már azt régen tudtuk a fogságunkba esett, különböző állambeli ‚ellenségeinktől', hogy mi nem vagyunk ellenségei egymásnak. És azt is, hogy egy a sorsunk, éppen olyan szorgalmas, békés és hátraszorított fiai vagyunk saját hazánknak. Egyőnk, mint másónk. Egyőnk se tudott semmit. Egyőnket se kérdezett meg senki, csak jött a parancs, itt is, ott is, hogy a királyért és a hazáért menjünk háborúba. Ezekből azt következtettük, hogy a rajtunk kívül eső szolgálatban rajtunk kívül eső érdekekért öljük egy-

mást. Hát hol van itt a családi tűzhelyeinkre törő galád ellenség, amelynek leölésére a vallás hirdetője buzdított bennünket?

A háború szenvedéseitől végre tífuszba estem, és ez megmentett a további frontszolgálattól. Háború végével hazakerültem a családomhoz, megfogyott testi erővel és megviselt idegekkel."

(Folytatjuk)

„ÉN A LEVELEIMET A MÁNAK ÉS NEM AZ ÖRÖKKÉVALÓSÁGNAK ÍROM."

Molnár József Veress Dánielhez írott leveleiből

Hatvanhét lépés: ekkora távolság volt munkahelyem, a Székely Mikó Kollégium kapujától az átellenben fekvő tízemeletes tömbház bejáratáig. Az épület második emeletén lakott az Olt-parti csillagnéző, Veress Dániel író és irodalomtörténész. Sok délutánt töltöttem vele, de néha lyukas óráimban is gyakran felugorhattam hozzá Erdély történelméről hallgatni és alkotói műgondokról faggatni őt egy csésze fekete mellett.

Veress Dániel (1929–2002) az ötvenes években a börtönt, a hetvenes években Nyugat-Európát és Amerikát megjárt író a nyolcvanas évek közepén, a munkában eltöltendő nyugdíjas éveire készülődve már zárkózott emberré vált. A kolozsvári *Utunk*ban megjelenő könyvrecenzióimat olvasva hívatott magához, és nem győztem bámulni a külvilágtól elzárt Romániában ritkaságszámba menő, gazdag könyvtárát.

Lakása erkélyéről látni lehetett a hetvenezer lakosú Sepsiszentgyörgy gyönyörű, hársfákkal tűzdelt főterét. Erre nyílt a Tamási Áron Színház bejárata is, ahol Veress Dániel irodalmi titkárként dolgozott. Tudatában volt helytörténeti fontosságának, nem is vágyott többre, mint szolgálni a történelmi Magyarországnak azt a részét, amellyel mostohán bánt a sors és korábbi felelőtlen, idétlen elitjének többsége. Írásaival hatni, nevelni kívánt. A hatvanas-hetvenes évek fordulóján, a Ceauşescu-rendszer átmeneti ideológiai szélcsendjében, Király Károly sepsiszentgyörgyi párttitkári mecenatúrája idején sorra írta történelmi drámáit Mikes Kelemenről, Báthoryról, Wesselényiről,

Kemény Zsigmondról. Sokat tett az erdélyi emlékírók népszerűsítéséért, és Mikes munkásságának legjobb ismerőjeként tarthatjuk számon.

Veress Dániel nagy levelező volt. Halála után, a felesége kérésére áthoztam a Széchényi könyvtárnak vaskos kötetet kitevő Németh László- és Sükösd Mihály-levelezéseit. Mikor a Molnár Józseffel való több évtizedes levelezését tartalmazó dosszié is sorra került, azt a könyvtár már nem tudta megvásárolni, így rám maradt a szellemi relikvia.

Molnár József (1918–2009) a „váltás" után, 1990-től többször meglátogatta könyvek közé gubózott barátját. Ezeken a beszélgetéseken én is jelen voltam, hiszen – e találkozások előtt és után – az én tisztem volt kísérgetni az előkelő vendéget Sepsiszentgyörgyön, a közeli Brassóban és Háromszék történelmi levegőt árasztó falvaiban, kisvárosaiban. Molnár allűröktől mentes, de határozott ember volt; kedves, előzékeny és figyelmes. Keménykötésű lehetett, ugyanakkor megismerkedésünk idején már őszbe fordult feje. Fehér szemöldöke és bajusza egy nyugati télapót idézett elém, akinek zsákja tele magyar és európai klasszikusok műveivel. Csak akinek nem volt szeme, az nem vette észre a szerénysége mögött húzódó roppant akaraterőt és kitűzött céljának alárendelt életvitelét. Célja pedig akkortájt – a Borbándi Gyula által szerkesztett és Molnár saját pénzén kiadott folyóiratának, az *Új látóhatár*nak a megszűnte után – az volt, hogy nagy elődjének, Misztótfalusi Kis Miklósnak méltó emléket állítson annak hajdani szülőfalujában. Anyagi támogatásának és áldozatos munkájának köszönhetően a Nagybánya melletti Misztótfaluban 1991. szeptember 7-én avatták fel az emlékházat. Az ünnepségen én olvashattam fel a betegeskedő Veress Dániel tanulmányát, aki erre az alkalomra monodrámát is írt *A megtévesztett* címmel. Molnár József másik nagy szellemi vállalkozása, a Misztótfalusiról írt nagy monográfiájának írása közben sok tanácsot kért és kapott barátjától, hiszen

mindenekelőtt Misztótfalusi Kis Miklósnak adózó tiszteletük volt barátságuk éltető eleme.

Veress Dániel 2000. május 16-án címezte utolsó levelét Sepsiszentgyörgyről a müncheni Steinhauserstrasse 35. szám alá. Így vall benne barátjának: „A megöregedésnek számos hátránya van, de akad előnye is. Számomra ez a remete-lét. Ugyanis a jelenkorban élek, de immáron nem igazi kortársként. Sok minden elvesztette jelentőségét ebben a vadkapitalista csörtetésben, klikkezésben, dicsvárépítő, önhitelességüket igazolni vágyó ízléstelen nyüzsgésben, melyet ugyan tudomásul veszek, de valójában – bosszankodást előidézőn – nem foglalkoztat. Bőven kielégít egy-egy baráti beszélgetés, az egyre szórványosabban érkező levél, a még nagy néha megszólalók életjele." Azon a nyáron, amikor – már Pesten dolgozó tanárként – meglátogattam, mérgesen fogadott. Történt, hogy a Székelyföldön utazgató Moldova György felkereste őt, a rodostói remete legjobb ismerőjét, és arról próbálta faggatni, hogy milyen lehetett Mikes Kelemen szexuális élete. E kérdésben – dohogta Veress – összeölelkezik a szürke, igénytelen késő Kádár-kor és az új világ libidóliberalizmusa.

Molnár József utolsó levele 2000. október 5-én érkezett a Gödri Ferenc utca 2.-be. A szokásos búcsúzkodás előtti utolsó bekezdésben ez áll: „Nem tudom, hogyan állsz irodalmi dolgaiddal? Remélem a sors csapásai ellenére is van még erőd dolgozni, vagy legalábbis dolgozgatni. Én is csak dolgozgatok, de Áchimot be szeretném az idén fejezni. Kicsit bajban vagyok vele, mert közben fölfedeztem, mennyi hasonlóság van Áchim és Zsilinszky között, akinek élete végén a politikai programja is sok közös vonást mutat Áchiméval."

Az Áchim-monográfiának és Molnár két újabb könyvének megjelenését, barátja harmadvirágzását a jóval fiatalabb Veress Dániel sajnos már nem érhette meg.

S. Király Béla

Molnár József három levele Veress Dánielhez

München, 1970. okt. 8.

Kedves Barátunk,

az *Új Látóhatár* szerkesztősége Németh László hetvenedik születésnapját – az író tudtával és beleegyezésével – egy különszámmal szeretné megünnepelni. Erre az alkalomra országhatároktól függetlenül minden olyan írótársunkat szeretnénk megszólaltatni, aki Németh Lászlóhoz közel áll és műveivel már korábban behatóbban foglalkozott.

Minthogy Önt tarjuk a legkiválóbb romániai Németh László szakértőnek, engedje meg, hogy közreműködésére felkérjük. Meggyőződésünk, hogy az Ön közreműködése nélkül aligha tudnánk Németh László életművéről teljes képet adni, mert Németh színpadi műveit Önnél alaposabban az egész magyar irodalomban senki sem ismeri. Arra gondoltunk, hogy esetleg „Németh László színpada" címmel írhatna egy tanulmányt ünnepi számunkba. Abban is biztosak vagyunk, hogy egy ilyen tanulmány Németh Lászlónak nagy örömet okozna; tudjuk, hogy az Ön irodalmi munkásságát igen nagyra becsüli.

Abban a reményben, hogy kérésünket nem utasítja vissza, szíves, igenlő válaszát várva,

szívélyesen üdvözli:

Molnár József

München, 1970. november 16.

Kedves Barátom,

az előző levelemet nagyon hivatalos stílusban fogalmaztam, mert Cs. Lacitól [Cs. Szabó László – a szerk.] úgy tudtam, arra elsősorban azért van szükség, hogy hivata-

los helyen bemutathasd. Éppen a napokban volt nálam Illyés Endre, aki említette, hogy veled is találkozott, tőle tudom, hogy jóval fiatalabb vagy nálam és ezért engedd meg, hogy a körülményes magázás helyett, közvetlenebb formában írhassak. Mind a ketten (Borbándi és én) nagyon megörültünk levelednek. Állandóan gondot okozott nekünk, hogyan lehetne kiszélesíteni munkatársi gárdánkat Németh László ünnepi számunkkal kapcsolatban, hogy ne csak Nyugaton élő magyarok írjanak róla, hanem ebben a számban vonuljon fel mindenki – függetlenül attól, hogy hol lakik –, aki Németh Lászlót becsüli. Először azért gondoltunk éppen Cs. Laci javaslatára, arra, hogy Németh László színdarabjairól kérjünk tőled írást, mert azt hittük, hogy drámaíró lévén, hozzád az közelebb áll. Mondhatom, mi még nagyobb örömmel vesszük, ha az esszéíróról írsz, mert ez sokkal nehezebb feladat és idekint aligha tudna valaki vállalkozni rá. Mint bizonyára tudod, a Nyugaton élő magyar írók csak mellesleg írhatnak, kenyerüket más, sokszor egészen primitív foglalkozással keresik meg. Így legtöbbnek nagyon kevés az ideje, nagyobb lélegzetű, több időt igénylő munkát csak kevesen tudnak vállalni. Ezért megkérlek, légy olyan kedves, küldd el ajánlva, nehogy az úton elvesszen a tanulmány; mi minden változtatás nélkül közöljük, bármit is írnál. Az *Új Látóhatár*nál semmiféle cenzúra nincs, minden demokratikus szemléletnek helyet adunk, ha azt megfelelő nívón írták. Mint talán láttad, ezért a lapban néha kissé ellentétes vélemények is vannak, de mást nem tehetünk, mert jóformán mi vagyunk itt, Nyugaton az egyetlen igényes irodalmi, politikai, társadalomtudományi folyóirat, ezért nem szegődhetünk semmiféle izmus szolgálatába.

Természetesen boldogan közölnénk Németh László levelét is. Nyugodtan elküldheted nekünk, ha nem adja meg hozzá az engedélyt, akkor megőrizzük levéltárunk-

ban, de semmiképpen nem közöljük. Ismered őt, különösen most, az utóbbi években meglehetősen visszavonult, minden izgalomtól távol akarja tartani magát, mert még fiatalabb korában is olyan izgalmat okoztak neki írásai visszhangjai, hogy komolyan tartott egészségi állapota megrendülésétől. Gondolom, a helyzet azóta csak súlyosbodott. Éppen most kaptam feleségétől, Ellától egy lapot; amint látom, Barcelonában van. Különben neki írnék először, vegye rá Laci bácsit arra, hogy járuljon hozzá a levél kinyomtatásához.

Nagyon meghatottak az *Új Látóhatár*, illetve kiadványaink tartalmi és kiállításbeli minőségére vonatkozó kedves soraid. El sem tudod képzelni, milyen emberfölötti küzdelembe kerül idekint egy tisztességesen elkészített könyv megjelentetése. Ehhez nemcsak hozzáértés, ízlés és szaktudás kell, hanem elsősorban pénz. És idekint Nyugaton a magyar nyomdásznak és kiadónak épp ez hiányzik. Könyveink igen kis példányszámban kelnek el, ezernél többet alig nyomtatunk, de verskötetekből néha csak 300-at. Nos, a kis példányszám lehetetlenné teszi a jó minőséget, mert túlságosan megdrágítaná az amúgy is magas árat. Én ennek ellenére életemet tettem rá, hogy tisztességes kiállítású könyvet, folyóiratot adjak a magyar olvasó kezébe. Tudnék művészit is, de ehhez hiányzanak az anyagiak. Nem sok, de nekem mégis elérhetetlen. De hát ez minden magyar nyomdásznak a sorsa, aki egy kicsit igényes. Látom a Romániában készült magyar könyveket, és elszomorodom kiállításuk miatt. Nem tudom megérteni miért olyan gyatrák. Nincsenek jó nyomdászok? A legelemibb nyomdászati problémákkal sem lehetnek tisztában, mint pl. a festékadagolás. Az egyik oldal fekete, a másik szürke, de egy oldalon belül sem egyenletes a festék. És folytathatnám tovább. A napokban kaptam meg Erdélyből Tóth Samu *A betű története* című könyvét. A könyv, amely a betűről szól,

csúnya, rosszul nyomtatott címlappal, és belül ugyancsak elképesztő nyomással jelent meg. De talán nem is ez a legelkeserítőbb, mert hiszen én nem tudhatom, hogy mi mindennel kell megküzdeni odaát, hanem az, hogy a könyvben, amely a betű történetéről szól, a legnagyobb magyar betűmetszőnek, Misztótfalusinak, akinek lassan világhíre lett, az utolsó tíz évben még csak a neve sem szerepel. Hogy lehetséges ez? Tudom, Tóth Samu fiatalon meghalt, de aki összeállította vagy sajtó alá rendezte a könyvet, annak sem tűnt ez fel? Ez azért is bosszant engem, mert éppen most dolgozom egy nagyobb tanulmányon Misztótfalusi Kis Miklósról, a betűmetszőről. Ugyanis idáig mindenki az erdélyi tragédiával foglalkozott, és még úgy, ahogy a Biblia kiadása körüli problémákkal, és mellesleg megemlítették a *Mentség* alapján, hogy betűket is metszett. De hogy milyen nagy művész volt, azt senki sem vette figyelembe. Én megtaláltam eredeti leveleit, szerződéseit itt kint Nyugaton, s remélem, hogy ha ez a tanulmány a gazdag eredeti dokumentációval megjelenik, talán Erdélyben is észreveszik az ott élő magyarok, ki volt Tótfalusi uram. Ezt csak így mellékesen jegyzem meg, csak arról jutott eszembe, hogy megdicsérted műhelyem kiadványait. Mi magunk is az előítélet-mentes, érzékeny és felelősségtejes dialógus hívei vagyunk, semmiféle kizárólagosságra soha nem törekedtünk, s bizony a jobb, alaposabb tény- és valóságismeret, amit kívánsz, mindnyájunkra ráférne, különösen a Nyugaton élő magyarokra.

Még egyszer köszönöm, hogy az illetékesek sem gördítettek akadályt a cikk megjelentetése elé.

Barátsággal köszönt:

Molnár József

München, 1971. jan. 13.

Kedves Barátom,

végtelenül megörvendeztettél leveleddel, különösen azzal, hogy kitértél Tótfalusi uram dolgára és az én veszszőparipámra, a szép könyvre. Persze nem kisebb öröm, hogy a tanulmányt a napokban megkapjuk. Mint már írtam, Németh Lászlónak kellemes meglepetés lesz, hogy az ötágú síp két-három ága együtt szólal meg hetvenedik születésnapjára. Várunk Jugoszláviából is egy tanulmányt, de nem vagyok egészen biztos benne, hogy elkészül idejére; kár lenne, mert így volna teljes a kép. Ettől függetlenül, azt hiszem, a mi ünnepi számunk azért méltó lesz az ünnepelthez. Én magam a Medve utcai polgáriról szeretnék írni. (Én is polgárista voltam, és mint Németh László írta valahol, a hátsó lépcsőn – kereskedelmi iskolában – surrantam be a középosztályba, szinte az utolsó pillanatban.) Most, hogy újra olvasom ezt a könyvet, a Horthy-Magyarország olyan dohos levegője árad felém a mesteri leírásból, hogy szédelgek. Majdnem mindazt, amit Németh akkor megállapított, magam is átéltem a városi nyomornak még inkább a közelében, mint az ő tanítványai. Erről jut eszembe, hogy röviden illenék bemutatkozni, hogy legalább tudd, kit tisztelsz meg bizalmaddal, mikor levelemre válaszolsz.

Az első világháború végén, közvetlenül az októberi forradalom előtt születtem Budapesten. Aztán hamarosan vidékre kerültem – Csepregre, Kőszeg mellett – földmunkás rokonaimhoz, mert Pesten nem volt mit enni. Hadiözvegy nagynéném nevelt 12 éves koromig menhelyi segéllyel. Aztán Pestre kerültem vissza, ahol városi rokonaim nagy része szervezett munkás volt, többen köztük illegális kommunisták, abból a fajtából, akik az idők folyamán már kivesztek: megértés, szeretet, önfeláldozás, tisztességes életmód, tanulás, olvasás, éjjelente plakátragasztás, jelszavak mázolása. Hogy ta-

nulhassak, Pestről egy méltóságos asszony segítségével – akinél anyám korábban segéd volt – a szaléziánusok intézetébe kerültem a vallásos képmutatás, a politikai műveletlenség, a középkori diktatórikus szellemi világba – ahol hamarosan fellázadtam, de azért nem dobtak ki, mert én voltam a legjobb tanuló –, aztán vissza Pestre a kereskedelmibe. Egyik unokanővéremnél laktam, egy szoba-konyhás parányi lakásban – vécé a folyosón – hatodmagammal, és volt idő, hogy mind a három kereső férfi egyszerre volt munkanélküli. Ez az idő mégis életem egyik legtermékenyebb szakasza, az élet igazi iskolája volt. Hamarosan bekerültem a munkásmozgalomba, az ifjúmunkásoknak én tartottam elsőként – nyilván primitív – előadást József Attiláról, közvetlenül halála után. Rövid ideig az OIB (Országos Ifjúsági Bizottság) titkára voltam, Ságvári Endre, Kulik [Kulich – a szerk.] Gyula, Orbán László, Braun Éva társaságában. Ők kommunista párttagok voltak, de én nem léptem be, mert haragudtam pártjukra a tizenkilences baklövésekért. Nem szerettem szektás magatartásukat se, ami szerintem megakadályozta, hogy a munkásmozgalom kilépjen szűk kereteiből. Igaz, ekkor már kapcsolatba kerültem a népi írókkal. Darvassal, Veress Péterrel személyesen is megismerkedtem, a többi nagyokat pedig illő távolságból tiszteltem és csodáltam. Így nem is meglepő, hogy 1945-ben a Nemzeti Parasztpártban kezdtem rövid életű politikai tevékenységemet, ahol hamarosan a fővárosi szervezet főtitkára lettem, és beválasztottak 27 éves fejjel a pártvezetőségbe is. A pártot 1947 őszén otthagytam, mert én önálló agrárszocialista politikát akartam – Áchim példájára. Egy évig éjjeliőr voltam, közben írtam egy ötszáz oldalas könyvet Áchimról, amely még ma is kiadatlan. Nagy kár, mert rengeteg eredeti dokumentum van benne. (Talán az idén kinyomtatom, mert éppen most lesz halálának hatvanadik, születésének századik évfordulója.) Aztán mikor lát-

tam, hogy hova vezet Rákosi politikája, nehéz szívvel, de elhagytam az országot.

Idekint kőművesek mellett dolgoztam Svájcban, aztán csokoládégyárban, vasgyárban, majd New Yorkban ugyancsak csokoládégyárban (már szakértőnek tartottam magam), aztán Németország következett. Rövid ideig a Szabad Európa rádiónál voltam, ahol 56-ban szembekerültem az egész ellenforradalmi társasággal, mert itt aztán olyan tömény ellenforradalom volt, hogy Horthy darutollas vitézei is megirigyelhették volna. S mondanom sem kell, hogy akik olyanokat írtak, hogy Nagy Imre a magyar történelem legnagyobb árulója és véres kezű gyilkos, vagy akik Malétert gyalázták reggeltől estig, mondván, hogy ne higgyen a magyar nép neki, mert orosz partizán volt, és akik azt írták, hogy a magyar hadsereg – amely akkor már szétszóródott – legyőzheti a szovjet hadsereget, mert ilyen a magyar virtus, mert a magyar baka a világ legjobb katonája stb. stb. nos, azok az amerikai titkosszolgálatnál eláztattak, mint kommunistát. Aztán szépen felküldték az én kommentárjaimat Bonnba, hogy lám a SZER nem izgatott a forradalom alatt, utána pedig kirúgtak a rádiótól.

Ez egy csöppet sem volt baj, hiszen 53 óta csináltuk lapunkat, én most már minden erővel erre feküdtem rá. Megszerveztem a terjesztést, úgy, hogy senkitől nem kellett a mai napig támogatást kunyerálnunk, megtarthattuk szellemi függetlenségünket. Közben a lap következő számára összeszedett 2000 márkával belevágtam életem legmerészebb vállalkozásába: nyomdát alapítottam. Menet közben kitanultam a szakmát, s ma egy kicsi, de korszerűen felszerelt nyomda áll a nyugati magyar szellemi élet szolgálatára. Persze ez az elmúlt tíz évben minden időmet igénybe vette, írásra már nem futotta, legfeljebb levelek írására, de megérte. Legutóbb Béládi Miklós járt itt Budapestről. Körülvezettem a nyomdában. Visszatérve

az irodába elgondolkozva ennyit mondott: milyen kicsi. Én letörtem. Életem legfontosabb munkáját, ami mögött annyi álmatlan éjszaka, éjjel-nappal való dolgozás van, így lekicsinyleni... Kérdően néztem rá, hiszen csak ennyit is összehozni emberfeletti küzdelem volt. Azok után, amik belőle kikerültek – felelte –, én azt hittem, hogy egy óriási vállalat, hiszen olyan szép könyveket, mint te, Magyarországon a Kner nyomdán kívül még csak egy-kettő készít. Megnyugodtam. Most még magabiztosabban csinálom a munkámat, addig, amíg bírom, s amíg lesz magyar olvasó idekint, mert bizony egyre fogyunk, s mint oldott kéve, széthullunk. De hát ez a sorsa minden szórványnak. Emberi sors. Tudjuk, hogy halálunk után a semmi következik, de addig azért csináljuk, mintha örökké élnénk mi is és kicsiny olvasótáborunk is. No, nem is untatlak tovább a magam dolgaival. Talán nem ártott, hogy ennyit írtam, legalább tudod, kivel álltál szóba.

Most inkább néhány szót a Tótfalusi uram dolgában is. Évekkel ezelőtt olvastam Kodály Zoltán írását a *Mentség*ről, ahol egy mellékmondatban utalt arra is – mi mindenre nem gondolt Ő –, hogy Tótfalusi külföldi nyomainak felkutatásával még mindig adós a magyar tudomány. Ez szíven ütött. Én nyomdász lettem, kitanultam a szakmát, itt élek nyugaton, meg kellene próbálni. De hosszú ideig csak terv maradt. Tavaly egy hazai barátom megküldte Kner Imre levelezését. Hetekig kábultan jártam, csak Rá tudtam gondolni, a század egyik legnagyobb magyarjára, akit megöltünk, tönkretettünk, még borzalmasabb módon, mint Tótfalusit, mert – ahogy Kodálynak írta – „mi nem coccejánusok vagyunk, hanem zsidók". Elkezdtem lázasan gyűjteni mindent vele kapcsolatban. Kiderítettem halála körülményeit, amit még Magyarországon sem tudnak. Nem német koncentrációs táborban halt meg, hanem odaszállítás közben a cseh–lengyel határon, amikor egy SS állat belőtt a vagon

ablakán, és épp őt találta fejen. Aztán a vonat elindult és másnap reggel lengyel területen kitették a holttestét a vagonból, ott nyugszik valahol ismeretlen helyen, de nem tömegsírban. A városka nevét is tudom, csak most nem jut eszembe. Knerrel való foglalkozás közben ismét eszembe jutott Tótfalusi, mert Kner Imrének köszönhetjük, hogy a mintalap előkerült, hogy a *Mentség* betűhű kiadásban elérhetővé vált. Az előkerült mintalap alapján be lehetett bizonyítani, hogy a világhírű Janson-antikva betűk nem Anton Janson alkotása, hanem ezé a szerencsétlen erdélyi magyaré.

Megint visszatértem hát Tótfalusihoz, most már teljes energiával. Kiástam Hollandiában három eredeti szerződését, fotókópiáim vannak róla. Svédországban megtaláltam a grúz betűi levonatát – feltehetőleg Hollandiában készített mintalap volt ez is – és két latin nyelvű levelét. Először csak a dokumentumokkal akartam foglalkozni, de közben rájöttem, hogy az otthoniak nem ismerik a Janson-antikva idekinti sikerét – a hűvös németek, svédek csak szuperlatívuszokban beszélnek róla, és a legszebb könyveket szinte kötelező Janson antikvával szedni –, tehát összeszedve az anyagot, ezt is meg kell írni. Aztán – ahogy ez már lenni szokott – rájöttem, hogy erdélyi tragédiáját, az ő makacsságát, sértődöttségét nem lehet egyszerűen a barokk feudalizmussal való összeütközésnek tekinteni, ahogy sokan tették, akik írtak róla. Vagy tízszer elolvastam a *Mentség*et, megrágva minden sorát, s akkor rájöttem, hogy ő tudta, milyen nagy betűmetsző művész. Többször mondja is, de senki nem figyelt eddig rá, mert senki sem értette, hogy ez mi, mint ahogy már ő is panaszosan mondta: „azt se tudják, tök-e vagy túrós". Kerestem a házat is, ahol a műhelye volt. Sajnos, nehéz megtalálni, mert a mintalapon szereplő Warner Warnersz valószínűleg csak bérlője volt a háznak, de nem tulajdonosa, s így nincs nyoma a levéltárakban. Aztán az

amszterdami református tanácsülés jegyzőkönyveit is átnézettem, hiszen a *Mentség* szerint oda került a Biblia ügye, s ők nemhogy eltiltották volna a munkától, inkább bátorították. Sajnos nincs jegyzőkönyv, pedig az ülésekről vezettek. Holland levéltárosom azt írja – s ez a valószínű –, hogy az ügy nem került a tanács elé, hanem valamelyik tanácstag közvetíthetett. Kár, hogy negatív az eredmény, de legalább tudjuk, hogyan történhetett. Sokkal nagyobb baj az, hogy „Sztálin anyanyelvének" – ahogy Tótfalusiról írott legméltatlanabb írásában Klaniczay nevezte – betűi minden magyar hiedelem ellenére talán sohasem jutottak el Moszkvába vagy Grúziába. Legalábbis Tótfalusi halála után három évvel még Svédországban voltak. Az meg egyenesen kizárt dolog, hogy világi könyveket nyomattak vele, hiszen amit ő metszett, egyházi betű volt. Örményre emlékeztetnek, de ő meglatinosította őket, ahogy a *Mentség*ben írja: „módosabb betűket csináltam nekik, aminek igen örültek". Én részletesen leírom a betű történetét Svédországban, hosszan foglalkozom Sparvenfelddel, aki igen különös alak volt, s aki Artsil király megbízásából intézte a dolgot, de a végső következtetést a betűk sorsára vonatkozóan már a hazaiakra bízom, mert csak a helyszínen lehet megállapítani, hogy nyomtak-e a mintalapon szereplő betűkkel egyáltalán valamit. Majdnem bizonyos, hogy az Artsil által 1707-ben nyomtatott zsoltároskönyv nem ezekkel készült, bár egy grúz szakértőnő szerint a betűk hasonlítanak, de nem azonosak. Azt hiszem, egy legendával szegényebbek leszünk, pedig szegény Tótfalusi olyan büszke volt arra, hogy a grúzoknak is vésett. Bizony én is elkeseredtem, mikor a végső eredmény már majdnem biztosnak látszott, hiszen én is azt hittem, hogy be fogom bizonyítani okmányokkal, hogy a grúz betűk valóban elkészültek – ezt sikerült is –, de a legrosszabb álmomban sem gondoltam arra, hogy talán sohasem jutottak el Grúziába.

Mint említettem, nem kerülhettem meg az eklézsia megkövetését sem. Ezzel kapcsolatban lenne egy nagy kérésem. Már majdnem minden forrásmunkát megszereztem, de Pestről nem tudtam megkapni Tordai Zádor *Tótfalusi Kis Miklós* című könyvét, amelyben Tótfalusi válogatott munkái vannak és nyilván Tordaitól egy bevezető. Bukarestben jelent meg 1954-ben. Ha meg lehetne venni, boldogan viszonoznám az ellenértékét bármivel. Ha már nem lehet kapni, esetleg kölcsönbe ki lehetne küldeni ajánlottan, és én ugyancsak ajánlottan visszaküldeném. Ha megtennéd, hogy ebben a dologban segítségemre lennél, örökre lekötelezném. Egyébként olvastam egy cikket Misztótfaluról az egyik erdélyi folyóiratban, abból értesültem, hogy a község református papja, ugyancsak Molnár József, az egyetlen ember a faluban, aki gyűjtögeti a Tótfalusira vonatkozó emlékeket. El is határoztam, hogy ha megjelent a könyvem, nemcsak a könyvet, hanem az eredeti dokumentumok fényképeit is megküldöm neki, hogy ott őrizzék meg, egy másik példányt a dokumentumokból pedig a gyomai Kner Múzeumnak ajándékozom. Persze csak a fényképeket, mert az eredeti dokumentumokat a levéltárak megtartják. Ha véletlenül megint Tótfalu fele járnál, mondd meg a névrokonomnak, hogy nemsokára értékes dolgokkal fog szaporodni a gyűjteménye.

A könyvekkel kapcsolatos megjegyzésekre csak igen röviden, nehogy megbánd, hogy első levelemre válaszoltál. (De előbb még zárójelben Németh László drámájáról. Én Németh László tiszteletében nőttem fel, Ella néni nálunk szállt meg, ha véletlenül Németországban jár, de éppen a Tótfalusi drámát gyengének tartom. Egyrészt nem vette a fáradságot, hogy jobban belemélyedjen ebbe a szörnyű tragédiába, ezért hiányzik belőle a drámaiság, noha szinte az egész dráma a *Mentség* szövege, még sincs annyi erő benne, mint a *Mentség* darabos, szertelen

ILLYÉS GYULA: DÓZSA GYÖRGY
Bessenyei Ferenc
1956. január 18.

előadásmódjában. Aztán hiba is van benne: Tótfalusiné nem Zsuzsi volt, hanem Mária, Székely Mária, ez pontosan benne van a végrendeletben.) Kner Imre, a legszebb magyar könyvek készítője sokszor elmondotta, hogy a szép könyvnek nem bibliofilnek kell lennie. A bibliofil kiadás fontos a stílusok kikísérletezésére, érdekes, mint műalkotás, fontos a gyűjtőknek, de modern nyomdásznak nem lehet az a törekvése, hogy csak bibliofileket gyártson, mint Morison és Madersteig. A tömegkönyveket kell bibliofil igénnyel készíteni. Ami nem jelent több költséget, csak gondosabb munkát. Hiszen Kner szerint a nyomdász csak a szavak, a sorok közti üres tereket és az üres margót adja a könyvhöz, és ezt kell megoldania művészi módon. Ez persze túlzás, mert a betűt is ki kell választania, ha a kiadó nem választja ki, aztán a nyomást is szépen kell végezni, a tördelésre is ügyelnie kell, hogy ne legyenek fattyúsorok, és a két oldal sorai fedjék egymást, vagyis regisztert kell tartania, a megfelelő betűtípushoz a megfelelő papírt kell kiválasztania. Például igen finom, vékony betűkhöz nem szabad durva felületű papírt használnia. Ügyelnie kell a könyvkötőre, nehogy felületesen hajtogassa az íveket, aztán a vászonkötésnél a kemény kartont úgy illessze a könyvre, ahogy a „laufrichtung" megköveteli, mert különben felhajlik a tábla – ez az eset például Benkőné Nagy Margit *Barokk és reneszánsz Erdélyben* című könyvénél is. Persze bizonyára igazad van, hogy készülnek szép magyar könyvek is Erdélyben, de én sajnos eddig ilyet nem láttam. Hadd mondjak egy-két példát. *A betű története* című könyv borítólapja kétségbeejtő. A fekete alapszín szürke, rossz a festék, és kevés. A könyv íveinek a hajtogatása szabálytalan, némely oldal valósággal ferdén van benne a rossz hajtogatás miatt. Bálint Tibor remek *Zokogó majma* rossz minőségű, újságpapirosból készült.

Itt álljunk meg egy pillanatra. Igazad van, ha azt írod, hogy nem kell a legdrágább anyaggal dolgozni,

fontos, hogy a jó könyveket tömegcikké tegyük. Nyilván ez a meggondolás vezette a *Zokogó majom* kiadóit. De... De az már nem árkérdés, hogy a nyomdász tisztességesen zurichtoljon, vagyis az ólombetűk egyenetlenségeit eltüntesse és főképp, hogy egyenletesen és a papírnak megfelelően úgy adagolja a festéket, hogy ne verébszürke legyen a tükör, hanem kijöjjön a mélysége a betűknek. Ehhez csak több szakmai gond kell, meg egy kis hozzáértés. Hogy milyen rosszul hat aztán maga a szöveg is lélektanilag, magamon tapasztalom. Sütő *Anyám könnyű álmot ígér* című gyönyörű könyve a jobb papiroson szövegként is jobban hat, pedig a nyomás itt sem első osztályú. Bálint könyve pedig mondandójával, stílusával semmivel sem alábbvaló Sütő könyvénél, de ha elfeledkezem, kicsit felületesen olvasom, a szöveg úgy hat, mintha újságcikket olvasnék. Ha megint jobban odafigyelek, akkor észreveszem, hogy a szöveg szép, csak a rossz papiros és a rossz nyomás kelti bennem azt az érzést, mintha a szöveg nem volna elég szép. Hidd el, ez nagyon fontos. Ha még engem is így megtéveszt a technikai rész, mennyire befolyásolhatja az egyszerű olvasót, aki nyilván csak azt érzi, hogy jó sztorit olvas, nem veszi észre, hogy művészi alkotással van dolga. Ezért kell ügyelni a szakmai megoldásokra. Erről élőszóban kellene beszélnem, mert ezer apróságtól függ a jó munka, nem a pénztől, sokkal inkább a hozzáértéstől és a munka iránti szeretettől. Én a hozzáértést és a szeretetet hiányolom az erdélyi könyvekből, persze azokból, amelyeket én láttam.

Visszatérve *A barokk és reneszánsz Erdélyben* című könyvre: a képeknek nincs mélységük, mert vagy nem tudnak jó klisét csinálni Erdélyben, vagy a nyomó nem zurichtolja rendesen a képeket, vagy mind a kettő. Ilyen képeket itt Nyugaton nem nyomhat egyetlen nyomda sem, mert biztos lehet benne, hogy nem kap több megrendelést. Ez sem költség kérdése, nyilván megvan a

felszerelés a klisé készítéséhez, s idő is lenne a rendes zurichtolásra, de senki sem veszi a fáradságot. Még egyszer hangsúlyozom, ugyanannyiért is lehet szép könyvet előállítani, nem igaz, hogy az többe kerül. Semmi esetre sem több pénzbe, csak több szeretetbe és szaktudásba. A nyugati könyvek ára nem azért magas, mert luxuskiadások, hanem mert itt nincs állami támogatás a könyvekre, minden könyvnek üzletnek kell lennie a kiadó számára. Az előállítási költség pedig igen magas, mert a munkabér is magas. 12 német márkában van nekem minden munkaóra, effektív ennyit fizetek ki óránként a szociális terhekkel együtt. Nem tudom, mennyi ez lejben, de Te talán át tudod számítani s rögtön megérted, mi a magas ár oka. Ha csúnya könyveket csinálnánk ugyanilyen órabérrel, akkor se lenne 4-5 százaléknál olcsóbb az előállítás. Egyetlen dolog, amin Nálatok nem lehet segíteni, a papír minősége, az valóban árkérdés, különösen, ha több tízezres példányban jelenik meg egy könyv. Itt nyugaton a papír ára a legkevesebb, szinte semmi a munkabérhez képest, ezért – különösen az én esetemben – ezerpéldányos könyveknél nem luxus a jó papír. Végtelen örömmel hallom, hogy milyen nagyszerű könyvtárak vannak az eldugott falvakban, ahol a háború előtt szinte hírét sem hallották a könyvnek, de mégis, mennyivel jobb lenne, ha ezek a könyvek szépek is lennének. A magyar embernek amúgy sincs vizuális kultúrája – amint azt már Kner Imre is megállapította –, ideje, hogy ezt is megteremtsük. Ha a szocialista társadalom megteremti, egy nem éppen lebecsülendő plusz a régi világgal szemben.

De nehogy azt hidd, hogy én pápának akarom magam föltolni a magyar nyomdászatban, és nagyképűen leszólom erdélyi kollégáimat, akik közt bizonyára sok van, aki hasonló szándékkal fog a munkához. Meg kell mondanom, hogy én még nem lehetek büszke az eddigi eredményeimre. Egyrészt felszerelésem még nem töké-

letes. Például minden könyvhöz a megfelelő betűtípust kell kiválasztani, de nekem még igen hiányos a készletem. Aztán csak most neveltem rá alkalmazottaimat a jó munkára, szájukba rágva, mire ügyeljenek, kezdve a gépszedőtől a tördelőn keresztül a nyomóig. Igazán szép nyomást és tükröt a Cs. Szabó *Római muzsikájában* értem el, de még ez a könyv sem tökéletes, mert a sorok nem fedik hajszálra egymást, a szedő nem ügyelt eléggé a kés beállítására, és töltelékkel kellett dolgoznia a tördelőnek. A Levélváltás című fejezet szedése félretett szedés volt, mert egyszer már kinyomtuk a lapban, s meg kellett takarítanunk a kétszeres szedést. Ez meg is látszik, a betűk már vastagabbaknak hatnak, mint a többi fejezetben. Aztán a könyvkötő sem végzett tökéletes munkát – olcsó ragasztásos eljárás, nem fűzés, de ezt is lehet jól csinálni –, a könyv nehezen nyílik, és nem marad nyitva, ha felütötted. Ez az első számú halálos bűn, amit a könyvkötő elkövethet, a második a pontatlan hajtogatás, erre azonban nem panaszkodhatom. Szóval én is csak a kezdet kezdetén vagyok, de hiszem, hogy mindig jobb és jobb lesz a kezem alól kikerülő munka. Tótfalusit már tökéletesre fogom csinálni, mert ott leszek személyesen minden munkánál, és ha beledöglök is anyagilag, megveszem a matricákat, hogy a róla szóló könyvet az ő betűivel szedhessem. Ez így illik és így lesz tökéletes a könyv.

Tudom, hogy túl részletesen tértem ki a szakmai dolgokra, holott Te nem nyomdász vagy, hanem író. Bocsáss meg ezért, ha untattalak. De nem lehetett kedves megjegyzéseidet szó nélkül hagyni, s ha csak egy-két észrevételemet megszívleled és esetleg nyomdászokkal érintkezve továbbadod, talán már nem is volt teljesen hiábavaló nekem ilyen hosszan írni, Neked pedig ilyen hosszú levelet elolvasni. Szíves elnézést először is a stílusért, nincs időm gondolkodni a mondatokon. Én a leveleimet a mának és nem az örökkévalóságnak írom,

mégpedig itt a nyomda irodájában, ahol minden ötödik percben csörög a telefon, beszól valaki, aztán gyorsan is kell géppuskáznom a betűket, hogy egyáltalán meg tudjam válaszolni a hozzám befutott leveleket.

Búcsúzóul, nagyon köszönöm kedves leveledet, várom a tanulmányt, és ha Kányádit és Székely Jánost látnád, akiket idekint megismerhettem, sokszor üdvözlöm őket. Ha pedig elvetődnél Farkaslakára, köszönd meg nevemben Tamási Áron öccsének a dedikált könyvet. Szeretnék neki is írni, mert meghatottan olvastam el egyszerű, keresetlen szavakkal írott könyvét [Tamási Gáspár: *Vadon nőtt gyöngyvirág – Emlékezés két könyvben.* Kriterion, 1970, Bukarest. 300 – a szerk.], amelyben annyi lélek, annyi szépség van, mint a *Puszták népé*ben. Ugyancsak köszönöm Sütőnek is a dedikált könyvet. Épp most nyomjuk az új számunkat, benne egy nagyon szép kritikával a könyvéről. Lászlóffy Aladárnak is köszönöm a dedikált könyvet, igyekszünk róla is írni. Kritikánk nem csupán irodalmi luxus, meggyőződésem, hogy minden lapszám legalább két-háromezer ember kezén fordul meg, és a mi kritikáink vásárlásra is buzdítanak.

Barátsággal köszönt,

Molnár József

ILLYÉS GYULA GELLÉRT ENDRÉRŐL

Eredmény dolgában nem szoktak rosszul kiütni azok a pályák, amelyeket egy előzőről letérve választunk, mint valami keresztútnál, sorsunk – végeznivalónk – területén. Mintha azt, amit meg kell közelítenünk, jobban átlátnánk; még egy távlatból, dimenzióból! Hogy az orvosi egyetem hány regényírónak volt nagy s komoly művészi előkészítő, nem kell elkezdeni a névsort. És a képzőművészeti főiskola vagy pusztán a rajzolás szenvedélye költőnek. Még Arany sem bánhatta meg, hogy színésznek készült; hogy a vers kis dráma, ott szívhatta az idegzetébe; mint persze Petőfi is. Mért jobb (állítólag) az elváltak második házassága az átlagnál? Mert a csalódás erőt erjeszt; tanít, bátorságra, alázatra, a legnagyobbra.

Színpadon Gellért Endrét én még színészként is láttam egy angol darabban, Priestley-ében. Csalódottságból állt át rendezőnek? Azt hiszem, igénye tágulása folytán. Több teret kívánt. Ugyanazon a területen?

Amikor megismertem, írónak is készülhetett volna. Fölső gimnazista volt ekkor, jó nyaktartású, okos tekintetű, sudár termetű szép kamasz. Irodalmilag már kamaszfővel művelt, sőt tájékozott, híres író-szerkesztő fia, maga is jól kezelte a tollat.

Azt kell gondolnunk, azért nem lett író, mert ezt a pályát is csak átmenetileg járta volna. Erről is letért volna, ösztöne irányában.

Mi tulajdonképpen a rendező? Olyan alkotó, aki egyszerre író is, színész is, de mégsem keverék, hanem épp oly önálló tehetség, mint az előbbiek. Az írók gyúrta anyagba ő lehel lelket. Lelket lehelni általában nem nehéz. Milyen lesz az a lélek, ezen dől el a játék mindenféle te-

remtésben. A latin nyelvekben egy-egy szerep kialakítását is teremtésnek mondják. „La création d'une pièce" akkor kezdődik, amikor az író már elvégezte rajta a maga dolgát. Ettől az – mint nagyon is jól tudjuk – még nem él; csak van, lehetősége kibontását várva, hogy filozófiailag szóljunk. A darabot a rendező hozza létre: ő emeli át – vagy nem emeli át – a művészet valóságába; a közönségesnél is szigorúbb, tartósabb, használhatóbb valóságba.

Gellért Endre rengeteg művet hozott létre. A hátratekintés ma már kétely nélkül sugallja: a korszakban, amelyben élt, ő volt a magyar szellemi élet legtöbbre hivatott színi alkotója.

*

Nem igaz, hogy mindenki pótolható. Nem igaz, hogy az élet tovább megy, azaz aki elesik, annak helyére mindig oda áll valaki. Hogy nyugodtan nézhetjük akár Atlasz kilépését is a terhe alól.

A pótolhatatlan veszteség a halotti búcsúztatók mondata. Ott, a sírnál mindenki pótolhatatlan valakinek, a százéves aggastyán is, az egyéves kisded is. Az élők azonban hazamennek s persze hogy betöltődik előbb-utóbb a helyük

Gellért Endre nem lett pótolható. Hivatásának szokása szerint a háttérben működött. A hiánya léptette elő. Szobra különös módon készül: abban a negatív formában öntődik ki, mely távozásával keletkezett a köztudatban, a levegőben szinte.

Amikor neve terjedni kezdett, azt hittük, az a név is csak egy rész erőt jelez egy szerencsésen fölfelé tartó folyamatban: a magyar színjátszás a romok, a háborús károk eltakarítása után kedvező előjelekkel indult. Az derült ki, hogy ő nyomott vissza soká, a maga erejével, egyedül, pótolhatatlanul egy alapjában régtől ható rossz folyamatot. Úgy pedig, hogy szívósan és szerényen még

jó irányba is igyekezett nyomni. Az omlani kívánkozó köveket nem csak tartotta, olyan kő-Atlaszként, aki annyi tökéllyel rejtette oszlop-voltát, hogy teljesen beépült a falba, hanem még emelni igyekezett. Emelte is, észrevétlenül. Akkor vált észrevehetővé, amikor kilépett a boltívek találkozópontja alól.

Láthatólag nem állt fontos gócon. Hogy mi volt mégis az épület szerkezetében, akkor tárult az elénk, amikor csaknem távozása másnapján, a nemes csarnok homlokzata megrepedt, falai inogni kezdtek. A különös szobor különös piedesztált kapott. Hajdani munkahelye omlott piedesztáljának talpa alá.

Ez képes beszéd is, nem is. A Nemzeti Színház szellemi-művészi hanyatlása csaknem látványosan, vagyis fokozatos, mondhatni törvényszerű zuhanással, Gellért Endre halálával kezdődött. Mintha a Végzet néha valóban a görög istenek karma közé kerülhetne. Azok végeznek villámaikkal a csarnokba is beütve olyan tiszta, olyan valóban maradéktalan munkát a tragédiák végén, aminek látványában a Nemzeti bérlői részesültek, az utcai járművek ablakából. A Csarnok valóságosan is porba terült.

*

Mi legyen elfogult, ha a gyász nem? S hol van jobb helyen a gyász, férfiarcon, mint a keserű fintorban?

Elhárítottam a megtisztelő fölszólítást, hogy csatlakozzam a művészi bizottmányhoz, mely Nemzeti Színházunknak akkor még csak elsimítandó helyét sóval kívánta behinteni. Tüzérektől tudjuk, egy erődítmény fölépítése közel sem kerül annyi pénzbe és fáradságba és találékonyságba, mint a megsemmisítése. Hogy művelődésünk fő bástyája – amelyben hajdan a megtiszteltetés bűvöletétől megszálltan a színészek akár ingyen is eljátszották volna lelkes íróknak akár ingyen is átengedett darabjait – oda jutott, ahova jutott: mégsem sorscsapás volt,

nem isteni erőfeszítés következménye! Emberé! Épp csak téves és zavaros: hamis irányú erőfeszítéseké.

De feszültek erők, alaposak. S „eredményesen" – ahogy ma a helytelenítő értelemben is mondani szokás.

Gellért Endre ízlése és akarata nem ebben az irányban működött. Életművének madártávlatú ismerője is jól látja, hol tért el az ő útja – és miért – ettől az irányzattól. Hogy milyen irányzat is volt az övé, még jobban látja természetesen az, aki személyét, múltját, gondolkodásmódját – ha csak madártávlatból is – szintén megismerhette.

Az ember röstelkedve áll be kórustagnak akkor, amikor már a karmesteri pálca jóvoltából fennen folyik az ének. A célzás a személyi kultusz korát leéneklő kórusokra vág.

Gellért Endrét egy összeomlott szellemi építmény vallja – utólag, annyira pótolhatatlanul, hogy megsirathatatlanul – Atlasznak.

Rossz darabot lehet előadni; tisztességtelent nem.

Márpedig a tisztességtelenségnek is első ismérve az, hogy külsőséges.

A művészet valamennyi ága közt a színészet a legszemélyesebb, a legszemélyszerintibb. A lírikusnak nem kell annyira benne lennie, de minden ízével az alkotásában, mint a színésznek.

Nincs ostobább ráfogás annál, hogy a színész végül is elveszti a saját egyéniségét, mert hisz annyiféle egyéniségbe kell beleöltöznie. Nem; mindegyikből merít, mindegyikkel gazdagszik. Csak tudja összefogni azt az óriásira/rendkívülire nőtt egyéniség-gazdagságot!

Ebből következik, hogy színjáték csak bensőséges lehet. Színész, rendező, de még az ügyeletes és súgó, sőt világosító menthetetlenül elveszett a pályán, ha külsőségbe esik. Gellért Endre bensejét adta. Ő ebbe veszett bele?

Ő VOLT A MENEDÉK...

Száz éve született Gellért Endre

„Az igazság nem az életet pártolja.
Az igazság az üdvösségbe nyíló tű foka.
Az igazság nem arra való, hogy elviseljük.
Az igazság arra való, hogy belesemmisüljünk"
(Illyés Gyula közmondásajánlataiból)

1. rész

A belügyi levéltárban – ÁBTL 3.2.1. M–16055-ös számon – őrzött irat szerint „Bihari Éva" ügynök jelentette, hogy az 1960. február 20-án Farkas Ferenc zeneszerző lakásán rendezett összejövetelen Varga Mátyás, a Nemzeti Színház díszlettervezője Gellért Endre hogylétéről beszélt: „...félt és teljesen meghasonlott önmagával. 1956 óta nem tudott megbékélni és állandóan vitatkozott a színházban mindenkivel, míg úgy megzavarodott, nem akart tovább élni. Varga Mátyás szerint már elég jól van... Kenessei [Ferenc] azt hallotta, hogy öngyilkossági szándékáról most sem mondott le".

És tíz nap múlva, március 1-jén az, ami a társasági csevegésben elhangzott, tragikusan bekövetkezett.

Illyés Gyula korábbi drámái, a *Lélekbúvár*, az *Ozorai példa*, a *Fáklyaláng*, a *Dózsa György* rendezőjének sietve, „szinte gyógyszerül" fejezte be új művét, a *Malom a Séden* című darabját 1958 decemberében. „Legyen ez a kötélhágcsó, amelyen visszakúszik oda, ahonnan levetette magát" – jegyezte fel a költő naplójában. Gellért Endre összeomlásáról Illyés képe kettős jelentést sugall, mert a rendező feltápászkodásának reménye mellett utal őszi

öngyilkosságára is, amikor levetette magát a negyedik emeletről a világítóudvarba. Bár az alant felgyűlt réteges szemétre zuhanva hamarost eszméletre tért, látván, hogy kevéssé sérült, azonmód egy széttört szódásüveg darabjával felvágta ereit. Rettenetes önmérényletét felfedezve, családja hívta a mentőt, de az nem tudott a mélybe jutni, tűzoltók érkeztek, falat bontottak, úgy hozták fel a mélyből, majd robogtak a kórházba, ahol a már előkészített műtőben megoperálták és életben marasztották a Nemzeti Színház főrendezőjét. Aki a kórházi ágyon már ernyedt érdeklődéssel olvasta Illyés új művét. Végzetes bajlátásában talán a darab előadhatóságában se bízott. Mert azt Kodály komoran látta, amikor Illyést új darabjáról kérdezte: „Van benne szó magyar nemzeti érzékenységről?", „Van" – válaszolta a költő, mire Kodály: „Akkor nem adják elő" (*Naplójegyzetek 1946–1960*; 1959. február 22.). A nagybeteg Révait és Aczélt is megjárt drámát jó évtizedig nem mutatták be. Gellért Endre munkaterápiás életbe-segítsége végett, „gyógyszerül" a Nemzeti vezetése a *Ványa bácsi* felújításáról határozott.

Így 1960. február 24-én a Katona József Színházban újra színpadra került Csehov remeke, amely előtt a *Galilei* szerzője, Németh László „Bandit is megemlítve" beszélt volna a közönséghez, de betegsége folytán lemondta szereplését, helyette Sőtér István méltatta az orosz író életművét. Rá hat napra, mert szökőévet éltünk, március 1-jén Gellért Endre akkora mennyiségű gyógyszert vett be, amely az öröklétbe szöktette.

Igazi tiszta, példaszerű élete volt, írta együttérző levelében Németh a gyászoló családnak, Gellért Oszkáréknak. Vélhetnénk, hogy azok, akik az ötvenes évek Nemzeti Színházának teremtői voltak, Gellért Endre emberi és művészi súlyáról a közös évekről méltó szavakkal beszélnek. Neves írás- és vallomás-kényszeres teátris-

ták azonban másképp hangolták az utókort. *Egy csinos zseni* című emlékiratának végén Gábor Miklós 1954-es naplójára utalva maga is megvallja: „...most nem hagy nyugodni, hogy milyen fölényesen elbántam én Gellért Bandival". Igen, hisz megvallotta: Jago mintáját látta a főrendezőben. „Kedves fiú. Az ugratások nagymestere – és hideg; feddhetetlen, aztán némely percekben mintha az ördög szállná meg, váratlanul, csámcsogóan disznólkodni kezd, még a szája is nyálas ilyenkor, tapadós nyálhúr képződik két ajka közt,... Magatartása mindig célszerű; izzó ember, de vannak érzelmei is?" Az egykor rettegett párttitkár Gábor Miklós tusakodván múltjával, a csömörös fölény nézőpontjából ítélkezik. Napló-folyamának egy másik könyvében ezt olvashatjuk: „Gellért öngyilkos lett, és most ne dicsőítsétek a *Fáklyaláng*ot, mert a *Fáklyaláng* folytatása az öngyilkosság volt, a forradalmárok vériszamos útja..." Másutt az él-pártos Major Tamás és Gellért párosát a Nemzeti közös cégtulajdonosaként láttatja. Koridéző naplóiban áradnak a kitűnően megírt arcképek, Gábor egyéni és szakmai sors-villanásai, de fölényes stíljének hitelét abban veszejti, hogy a Nemzeti párttitkáraként nem csak magát áltatta, hanem politikai hadműveleteivel a közösség alkotó-művészi erejét omlasztotta. Fent és alant nagy és kis hatalmú párttitkárok uralma és hazugság-szennye gyűlt oly gennyes kelevénnyé, ami az '56-os forradalommal kifakadt: elég volt a szovjet rendszerből, elég a bolsevizmusból és a hazugságból! Gábor érzékeny s igényes művészként érzékelvén a társulat gyűlöletét is, 1954-ben a Madách Színházba szerződött, ilyenképpen a maga művészi-emberi sorsát átmentette, de egy közösség, s egy művészi kollektíva történelmi méretű megpróbáltatásait, drámáját hasonló eleganciával el nem intézheti. Gellért Endrének a Nemzetihez kötődő élete, munkássága, s az 1956-ot hozó fordulat is súlyosabb, amint azt Gábor Miklós gondolta.

Feltűnő az is, hogy memoárjában Gobbi Hildának szava sincs Gellértről, (*Közben)* noha dolgoztak együtt elégszer, s még a *Temetők* című fejezetében se érdemesített rá egy mondatnyit. Talán Majorral való békülékenységének jeleként nem óhajtott belekeveredni a Gellért-ügybe s az ötvenes évek végi eseményekbe, mert hisz neki, a régi mozgalmár – művész- és kocsmacimborának távoznia kellett a Nemzetiből.

Tudni való: az Aczél György felügyelte szellemi életben az öngyilkosság ténye anatéma volt. Kor-jellemző, már-már mulatságos stilisztikai elemzés tárgya lehetne, hogy Gellért halálát követően az őt idéző írások miként kerülgetik vívódásainak értelmezését, és összeomlásának stációit. A *Színházi Kislexikon* (1969) a Bajor–Germán házaspár öngyilkosságának mintájára, biológiai leépülésével okolja Gellért végzetes sorsát: „Az 50-es évek végén emlékezési zavarai támadtak, s attól való félelmében, hogy betegsége súlyosbodik és emiatt hivatását nem folytathatja, az öngyilkosságba menekült." – olvasható a szócikk záró mondataként. S az 1994-es *Színházművészeti Lexikon* is Aczél szellemében szerveződött: az öngyilkosságok tényéről hallgat, így Gellértéről is. Molnár Gál Péter, a hazai színházi kritika morális-szakmai elsekélyesítésének egyik felelőse, de a Nemzetihez fűződő emlékeit fegyelmezvén, *Emlékpróba* (1977) című könyvében elmélyülten összegezte Gellért rendezői életművét. A *Népszabadság* munkatársaként viszont már felmondta a politikai leckét, midőn a kötet bevezetőjében jelzi irányát. Miszerint a „lelki működésekre és eltorzulásaik"-ra nem figyel, ilyenképp figyelmezteti olvasóját: Gellért közügyi vívódásainak művészi következményeiről aligha értesülhet a monográfiában. Bános Tibor, aki apró tényekkel erősítette meg színházi arcképeit, talányos adatrendezőként a *Ványa bácsi* 1952-es bemutatójához szőtte Gellért első öngyilkosságát. Az emlékezetzavar másik változata Major

Tamásé, aki felejtő- és átváltozóművészként is igazolva magát, a nyolcvanas évek elején lapoknak sorozatokban beszélte el életét, de a Gellérttel való másfél évtizedes, közös munkájukról jobbára szava sincs. S ha mégis? Utolsó, nagy vallomásának röpke fejezetében beszél Strehlerről, Jouvet-ról, majd féllapnyi terjedelemben Törzs, Csortos nagyságát említi, s tévesen még azt is, hogy őket Gellért Endre rendezte volna. Major így egyetlen Gellért-rendezést, a *Veszélyes fordulót* nevezi dicséretesként, ami „hatalmas sikereket aratott" (*Major Tamás – A mester monológja*). „Tetszett Révaiéknak is, odavoltak, többször megnézték." *A veszélyes forduló* bemutatója: 1945. december 26. S a következő tizenöt év annyi nagy előadása? *Lélekbúvár, Ármány és szerelem, Úri muri, Pygmalion, Fáklyaláng*...?! – Major amnéziája megjátszott volt, hogy Illyést ne kelljen dicsérni. A *Dózsa György* '56 januárjától izzította a közhangulatot, és ez „ellenforradalomhoz" vezetett, mert Major a forradalom gyalázásában tántoríthatatlannak mutatkozott. Néhány lappal odébb Major a *Sztanyiszlavszkij* című fejezetben Gellért piszkolásának olyan változataival ámítja az olvasót, amely már eltervelt és cinikus hazugságfolyamnak minősíthető. A Major halálát (1986) követő évben *A torreádor* címmel adta közre kisregényét Gellért barátja, munkáinak dramaturgja, Benedek András, aki Alpár Imre alakjában felidézi Gellért Endrét és helyzetét a Csépay (azaz Major Tamás) vezette Hevesi Sándor Színház életét is. Olyik részben módolt a cselekmény, máskor nehézkes a fogalmazás, de a régről ismert anekdotákban átüt a valóság: a Nemzeti Színház másfél évtizedes eseményei bukkannak fel a kulcsregényben, ahol pontos a kép a Nemzeti vezetéséről: „Sajtóban, nyilatkozatokban évente Csépay adta meg a színház programját, s jelölte meg művészi és politikai céljait. A szakma azonban pontosan tudta, hogy a nyilatkozatok felerészben Imre gondolatait fejezik ki. Az ő személye volt a biztosíték arra,

hogy a jól hangzó, zseniálisan csillogó ötletek valóra váljanak." A darabok életre hívásának folyamatáról, Németh László és Illyés Gyula műveinek gyakorta politikai küzdelmekkel is bonyolódó bemutatóiról is beszámol Benedek a *Színházi műhelytitkok* című könyvében. Felidézvén ifjúkoruk közös idejét is, midőn a Hont Ferenc vezette baloldali Független Színpad együttese (az Erzsébetvárosi Színházban) 1938-ban előadta Csokonai *A méla Tempefői avagy az is bolond, aki poétává lesz Magyarországon* című darabját, melynek címszerepét eljátszani Illyés Gyulának is kedve mutatkozott. A csonkán maradt darabot Benedek Schöpflin Gyulával igazította, kerekítette, s a „fergeteges sikerű" előadásban Gellért Endre alakította a címszerepet. Bálint Endre szerint: „Gellért Endre, ez a nagyon tehetséges ifjú színész meggyőzően egyesíti az ösztönös drámai erőt a finom kultúrával, a fiatalos lírát a kiegyensúlyozott mértéktartással." De nem ezzel a keserves komédiával kezdte színpadi életét, mert az 1935-ben akadémiát végzett ifjú színész a változatos stílusok és rendezők iskoláját a Vígszínház ösztöndíjasaként járta ki.

Hunyady Sándor 1936 tavaszán a Vígszínház fiataljait szemlézve, látnoki sorokkal jellemezte az 1914-ben született Gellért Endrét: „Hullámos, világosbarna haja van, és olyan karcsú, hogy csaknem elszakad derékban. Huszonkét éves. Valami intelligens, lelkes komolyság árad el rajta. Ahogy az ember elnézi, arra gondol magában: a végén rendező is lehet ebből a csinos legényből." A hivatás és a műveltség fényét érzékelhette az ifjú színészben, aki édesapjának, Gellért Oszkár költőnek, a *Nyugat* szerkesztőjének szellemkörében nevelkedett S a kávéházi és otthoni találkozásokban Babits Mihály, Kosztolányi Dezső, Karinthy Frigyes neki is mindennapi társaságot jelentett. S persze a kiskamasz élménye: Móricz Zsigmond 1929 kora őszén vele olvastatta fel a *Légy jó mindhalálig* című regényé-

nek dramatizált változatát, mert szerette volna, ha a Nemzetiben a Bandi fiú alakítja Nyilas Misit. Nem ő játszotta, de a darab és az írója tovább kísérte rendezői és művészi gondolkodásában. S amikor az ember-szelektáló idő következett, hivatalnokoskodott a *Nyugat*nál majd a *Magyar Csillag* szerkesztőségében; s pódiumnak maradt az Uránia Mozi, a Vasas Székház és a Zeneakadémia, melyek színpadán Petőfi, József Attila és főképpen Illyés Gyula verseit mondta. Kivételes szerencse (tán családi, irodalmi, baráti kapcsolatoknak köszönhetően) a behívott ifjú felettesének azt mondta (mondhatta?!) „Százados úr! Ez nem az én háborúm!" És Varannai százados Gellértet kihúzta a listáról.

Titkárkodás, apró s változó elfoglaltságok között ha módja volt, a pódiumon változatlanul szerepelt. A Vigadóban 1942. március 13-án például a *Két március* mellett az *Ozorai példát* mondta, így hát persze hogy rendezői ambíciója mellett lelke is felmelegedett, amikor 1948-ban az első Illyés-bemutatót, a *Lélekbúvárt* rendezhette. A szőlős dombon játszódó leleményes harci viadal színpadi változatát 1952 tavaszán a Nemzetiben, majd ősszel a Színművészeti Főiskola diákjaival is megjelenítette. Ám ez már Gellért rangos rendezői korszaka. Merthogy Major Tamás 1945-ben a színész-rendező kettős feladatkörben szerződtette a Nemzeti Színházhoz. Rendezői érzékenységét az akadémián, a színpadon és a rádióban Ódry Árpád, Kiss Ferenc, Hevesi Sándor, Németh Antal, Góth Sándor, Jób Dániel munkáit figyelve tanulta még a háború előtt. Ami azt is jelentette, hogy gondolkodása a szövegmondás, szerep- és darabértelmezés dolgában az egyéni és közösségi játék természetének óidejű és modernebb felfogásainak gazdag stíluseszményeiben iskolázódhatott.

Jelképes erejű, hogy Gellért Major mellett segédrendezőként a *Bánk bán*nal kezdte, melyben Solom mestert is alakította (1945. április 21.), majd a szovjet dráma sokat

ünnepelt műve, a *Viharos alkonyat* már önálló munkaként következett (1945. június 28.). S ha a további hónapok és évek előadásainak sorát szemlézzük, döbbenetes az a feszült munkatempó, amit vállalt: 1946. március 1-jén például tizenöt próbával színre vitte Móricz *Sári bíróját*, majd április 14-én Plautus *Hetvenkedő katonája* következett, május 10-én pedig tizenkilenc próbával Háy Gyula *Isten, császár, paraszt* című történelmi darabjának hazai ősbemutatója jelezte munkatempóját. Egy klasszikus magyar szerző és egy huszadik századi, Moszkvából hazatért író történeti munkája között egy antik hadi-komédia, amely a háborúellenesség szellemében került színpadra. S az év őszén O'Neill *Vágy a szilfák alatt* című darabja a modern lélektani dráma-játék próbája, majd Ibsen *A nép ellensége* című előadásának előkészületeiben Somlay Artúr segédrendezője lesz, a Nemzeti annalese továbbá Hauptmann *A bunda*, majd a *Légy jó mindhalálig* színpadra állítójaként jegyzi. Móricz művének 1946. december 25-én volt a bemutatója a nagyszínházban, ám ezzel párhuzamosan az Andrássy úti Kamarában (ma: Állami Bábszínház) egy Sheridan művet (*A tragédia próbája*) és Szentes Reginald *Az úrhatnám kovács* (*András kovács királysága* címen inkább ismeretes) ferences komédia próbáit vezette az 1947. január 5-i bemutatóra.

Az első években Gellért Endre rendezői és társulatszervezői-vezetői képessége tekintélyessé érlelődött. Együtt dogozott a korábbi nemzedék kiválóságaival, Bajor Gizivel, Somlayval, Makláry Zoltánnal, Gózon Gyulával s a közelmúltban rangosodott fiatalokkal, Gobbival, Bástival, Gábor Miklóssal, Ungvári Lászlóval. Tehát a régiek és az újak is elfogadták tanácsait, előadás- és együttes-teremtő tehetségét, mert érezték: átszellemült, készült, igényes emberrel dolgoznak, aki a színjátszás örömteremtő hatalmát élteti. Gondosan, türelmesen a színészek iránti figyelemmel vezette a próbákat. A sze-

ILLYÉS GYULA: DÓZSA GYÖRGY
jelenet az előadásból
1956. január 18.

repeket, helyzeteket lélektanilag megokolva elemezte a figurákat és az emberi viszonyokat, sietős kényszerben sem hajszolta a próbákat, sem színészeit. Lassan társulatvezetői tekintéllyé is emelkedett. Feltűnő, hogy Shaw darabjait sorozatban állította színpadra. A *Szerelmi házas-*

ság (1947. október 16.) méltatásában Sarkadi Imre a *Válasz*ban ugyan „lapos darab"-nak és „olcsó"-nak is minősíti Shaw művét, mert mondandója közhely: „a gazdagok nem törődnek a szegényekkel", ám Gellértet dicséri, nem csak „...mert produkciót hozott ki abból, ami alapjában véve nem az, hanem azért, mert művészi igényeket árult el abban is, aminek igencsak az apraját láthatjuk." S mint ahogy az írók színpadi előadásokat méltató írásaiban szokás volt, Sarkadi nem említi Gellért nevét, a *Tanner John házasságát* (1948. március 20.) azonban „kitűnő"-nek mondta, mert könnyedséget mutat, amit „...a szövegmondás, meg a mozgások gyorsítása érzékeltet".

Könny szökik a szemembe – írta Horváth Teri *Sári-gyöp* című poétikus emlékiratában, midőn főiskolai éveire emlékezve osztályfőnökét, Gellért Endrét idézi fel, akit 1945-től előbb mint óraadót, majd rendes tanárt és a színész tanszak vezetőjét haláláig hatalmas szeretet és ragaszkodás vett körbe. Horváth Teri szavait írásban és beszélgetésekben szinte valamennyi Gellért-tanítvány igazolta: „Jó szellemben és szeretettel faragta a mi bárdolatlan tehetségünket. Mint a jó szobrász a márványtömböt. Vigyázta érzékenységünket, hogy le ne pattanjon, hogy be ne repedjen. Mindegyikünknek meghagyta eredeti formáját. Nem erőltetett ránk semmi külsőséget. Itt belül szította bennünk a tüzet. Megtanított bánni eszközeinkkel, kellékeinkkel. Eszköz? Kellék? A színész saját teste, lelke, képzelőereje, élményanyaga, memóriája, életismerete. Hangja. Mindig izgalmasak voltak a mesterségórák. Imádtuk Gellért Endrét. Szép ember volt. A lányok mind szerelmesek voltak belé. Délután fél háromkor, mint az őrültek festették az arcukat, hogy szépek legyenek a Gellért-órán... Pontban három órakor megérkezett a tanár úr. Egyenes testtartással leült a karosszékébe. Kinyitotta az osztálykönyvet, végignézett a társaságon. Aztán leta-

karta kék szemét selymes pilláival. Soha nem tett kivételt. Érzelmeit mindig palástolta... Mindig önként jelentkezőket küldött a színpadra. Nem volt kényszerérzés egy-egy gyakorlat bemutatása... Kezdet kezdetén néma gyakorlatokat adott fel, aztán indulatszót mondhattunk."

Később helyzetgyakorlatok következtek, kedves diákja, Soós Imre kiragyogott az osztályból, amikor eljátszotta a tanár úrnak, hogy kaszál a réten: „A sűrűben suttyogott a kasza. Imre úgy kaszált a képzelt kaszával, a vak is felismerte, mit csinál. Aztán hirtelen megállt a kaszája, annyit mondott: Jaj, véletlenül elvágta egy kisnyúl lábát. Azt pátyolgatta némán...". Rezzenetlen hűvösséggel irányította diákjait, mondja Horváth Teri, de aki a legjobb Bánk, vagy Miller Lujza-jelenetet produkálta, azt a diákját meghívta cukrászdába, ő fizette a krémesét, elbeszélgetett a szerep megoldásairól, aztán sietett vissza a színházba, mert a bemutatóval, vagy az új darab délelőtti próbájával a színház nem fejeződött be. Sztanyiszlavszkij elveit Gellért nem politikai diktátumként hangoztatta, hanem gyakorlattá emelte diákjaival a próbákon. Hangsúlyozván: a pillanat kis igazságait átélve hitelességet teremtve juthatnak el a nagy igazságokig, vagyis az író és a dráma és az előadás igazságáig. S abban is kivételesnek mutatkozott, hogy diákjainak sorsával a Rákóczi úti falakon kívül is törődött. Soós Imre nem maradhatott Pesten, Gellért Debrecenbe is elvonatozott, hogy szeretett diákját lássa egy-egy új szerepben. Avar István (akkor: Vizberger) nem tagadta meg letartóztatott édesapját, ezért a főiskolán eltiltották a nyilvános szerepléstől. Ám Gellért „feltétlen szükséges"-nek mondva őt átmentette a *Fáklyaláng* előadásába, ahol az egymondatos Sebesült tiszt szerepét osztotta rá. Avarral közölte: nem képessége, hanem erkölcsi bátorsága folytán védte meg a szereppel. Sinkovits Imre sugárzott a tehetségtől, ám mások mellett, a népi kollégisták osztaga, Bacsó Péter, Kovács András,

Fehér Imre hajszát indított a „klerikális reakciós" diák ellen is. S hogy ottmaradhatott a főiskolán, abban Gellért Endre tekintélye döntött. És abban is, hogy Pécsre se engedte szerződni kedves, nagykedvű, szerelmetes természetű hallgatóját, aki azzal kezdte a Nemzetiben komédiási pályáját, hogy 1951 nyarán megházasodott.

Az emberábrázolás igazsága és a darab légkörének pontossága – mondta Gellért – a jó és a hiteles előadás mércéje. S az ő másfél évtizedes munkásságát áthatotta, hogy az író és a mű gondolatiságát elmélyült gondosságával emelje színpadi életté. Tolnay Klári idézi fel, hogy amikor *A tisztességtudó utcalány*ban vendégszerepelt a Nemzetiben (1947. május 1.), döbbenten látta, Gellért milyen részletesen kidolgozta rendezői példányát – a jelenetek rajza mellett a színészek gesztusát, mozgását is rögzítette –, s a színésznő riadtan gondolt arra, hogy a próba próbavoltát, a rögtönzéseket majd megdermeszti a tervszerűség. Nem így történt; Gellért nem utasított, hanem mély érzékenységgel vezette színészeit Sartre szerepeinek és darabjának megvilágosításában. A teremtő kínokból a jó közérzetben felolvadó munka-öröm sugárzott Gellért előadásaiból. S ezért történhetett, hogy Schiller *Ármány és szerelem* előadása 1950-től 1956. október 23-án estéig folyamatosan szerepelt a Nemzeti műsorán, Bernard Shaw *Pygmalion*ja (1953. március 13.) Mészáros Ágival a főszerepben pedig túlélte rendezőjét is.

„A rendező az író testőre kell hogy legyen" – vallotta Gellért, s ha Móricz, Schiller vagy Shaw művei oly hivatott testőrt kaptak benne, hát persze, sokszoros az öröm, hogyha az általa becsült költő és prózaíró, lllyés Gyula színpadi szerzőként is rangosítja a Nemzetit. Mert Gellért hitvallása volt: nemzeti színjátszás nemzeti drámairodalom nélkül nem létezhet. Bessenyei egy életen át hivatkozott Gellért, Illyés és Németh László szövet-

ségére. Benedek András dramaturg együttműködése erősítette a szellemi barátságot, amely a *Lélekbúvár* című szatírával kezdődött 1948 őszén (november 13). A darab rendezőpéldányát olvasva igazolódik: nehéz tisztázni az előadás véglegesített szövegét, mert a rendezői pontosítások, rajzok, változatos jegyzetei közben előtűnnek mondatok és módosítások Illyés Gyula kézírásával is. Jelezvén: Illyés a próbákon is figyelte a mű alakulását, s belátásra, rendezői, színészi kérelemre is változtatott a szövegen. Amely Szmuk doktor tébolyult elvakultságának színpadi rémképe sugallja már az új idők emberét, lélek- és magyarság-pusztító természetét is. Bár Illyés a múltba helyezte játékát, mert a doktor a freudizmus megszállott teoretikusa, de Gellért okkal írta: az asztal mellett olvasva remekül szórakoztak a darabon, de aztán kiderült: „...elbíztuk magunkat... A darab sokkal komplikáltabb, mondanivalója sokkal mélyebben rejlik, mint ahogyan gondoljuk." Mélyebben annál is talán, mint ahogy a molière-i komédiák felnagyításának a mestere, Szmuk alakítója, Major Tamás gondolta. A darab eredeti címe is beszédes: *Korunk hőse,* de jelenidejűségét elhomályosítva, múltra utalóan változott *Lélekbúvár*ra. Az egykori beszámolókat olvasva észlelhető: a kritikusok nem mertek „korunk" ámítójáról is szólni, arról, ami Illyés darabjának mélységében rejtőzött. „Kitűnő rendezés, lendületes, friss mulattató" – írta a *Szabad Nép* gondolatrendőre, M. M. (Molnár Miklós), aki azért a forradalmi világnézetet és erőt hiányolta. Kunszery Gyula a *Magyar Nemzet*ben egy jelenet kivételével „tökéletesnek"-nek mondta az előadást, Benedek Marcell szerint a rendező még arra is vigyázott, hogy a realitás és a karikatúra közt „sehol se találjunk szakadékot." (*Új Idők,* 1948. november 26.) Másutt azt olvassuk: az irrealitásig fokozott játékparódia, s a „Magyar Színházban állomásozó Nemzeti" Gellért vezetésével „napfényben fürdeti az előadást."

Illyés szatírája hamarost lekerült a repertoárról, nemcsak azért mert a szakszervezeti mozgalom éberei már nyílt tárgyalást szerveztek ellene – a költő el se ment az ankétra –, hanem mert a szmukok hadművelete olyanképp is elkezdődött, hogy az MDP művészeti programot hirdetett. Pártonkívüliként Gellértet is nyilatkoztatták, aki az „uniformizálódott természetesség", azaz a naturalizmus ellenében az emberi lélek és a valóság viszonyának mélyebb, elemző láttatását nevezte alkotó feladatának. Ami, mint a képtelen jelen víziója, kiélesített gránátként azonmód robbant is. Gellért Endre emberi és alkotói természetében „egy vásott fiú" kaján, provokatív alkata is rejtőzött, ahogyan Gyárfás Miklós jellemezte. Sosem nyilatkozott arról, miként is tehette volna, de ma már erősen érzékelhető: felismerte, hogy a heroizáló, szmuki diktátori korban a maga szellemi, emberi egyensúlyát csak úgy őrizheti meg, ha szatírákban, a képtelenig hatoló ember- és korrajzokban a múlttal mondja el a jelent. 1950 februárjában az Operában rendezett magyar-szovjet ünnepségen, a *Diótörő* előadása után jegyezte fel Illyés: „Gellértékkel haza. Hol itt a Szoc. Realizmus." Vélhető: a családi disputa eszmei kritikájában a költő rendező-barátja is valamiképp egyetértett."

Gellért olykor egy-két mesteri gesztussal egy-egy alak vagy jelenet értelmét is más fénytörésbe helyezte. Amint Gyárfás Miklós remek kis portréjában jellemezte Bajor Gizi Lady Milfordját (A. Dumas: *A kaméliás hölgy*): megalázottságában a cselédség sorfala között távozva széles kalapját kicsit megbiccentve az irónia és az irrealitás világába emelte búcsú-mondatát, miszerint „inkább" elmegy napszámosnak. Az előadás rendezőpéldányát később véglegesítették, de ebben már Lukács Margit gesztusaként nem szerepelt a kalap-bökés. Néhány előadás – és Bajor végleg távozott az életből is (1951. február 12.), aztán Somlay (1951. november 10.)... Gellért Endre jól

látta: a maga egyensúlya csak úgy őrizhető meg, ha védi a Nemzeti társulatának becsületét és rangját. Fogyatkozó nagyságok helyén szükséges újakat növeszteni. A magosban diktáló szmukok ellenében Gellért a népéhez hű Dudás pártján szóló színpadi igazságok visszhangosítója volt. Mikszáth *Noszty*jának dramatizált változata (1951), vagy a *Revizor* (1951), Csiky *Buborékok*ja (1954) olyan előadások, amelyek *Az élet hídja* (Háy Gyula), vagy a *Tűzkeresztség* (Urbán Ernő) ellenében igazolták: a magyar és a világirodalom klasszikusainak programjában a Nemzeti hivatása változatlan.

Az esti előadásnak szerzőtől és darabtól függetlenül, rendben, maximális igénnyel kell lebonyolódnia. Egy 1951. október 30-i körlevele a rendező határozatait tudatta az ügyelőkkel és a tárvezetőkkel. A kilencpontos röpiratban olvasható például: visszaállítandó az „ötperces mozgalom" – miszerint a próba előtt a színészek öt perccel előbb jelenjenek meg, hogy a munka pontosan tízkor megkezdődjön. Aztán: a színpadi csend érdekében a műszak a folyosón várakozzon. Csak gyors változás esetén tartózkodhat a színpadon. Egy másik figyelmeztetés: a házi színpadot „be kell jelezni a próbákra", vagyis a járások és a díszletek helyét fel kell tüntetni, hogy a színész biztosabban mozogjon a játéktérben. Név szerint rótt fel hibát is: Zsolt István ügyelő mulasztását kérte számon. Apróságok? Igen, de az elmélyült munka ihletét és légkörét éppen a tisztázott körülmények határozzák meg.

Egy 1951. március 7-i dramaturgiai megbeszélés irata értesít arról, s Benedek András tanulmánya is megerősíti: Gellért Endre nehézményezte, hogy Illyés *Tűz-víz* címmel egyfelvonásost írt a Belvárosi Színháznak. S a Nemzeti dramaturgiája nem elég kezdeményező az írókkal a kapcsolatok kiépítésében. Gellért elvi szigorral ítélkezett: „...miért nem tud a színház vezetősége arról, hogy

a dramaturgia a pártszervezeten keresztül óhajtotta megoldani, hogy Révai elvtárs közbenjárását kérje Illyés Gyula megmozgatásához?" Aztán az értekezleten bonyolult magyarázkodó fejezet kezdődött arról, hogy a pártvezetésnek és „Gábor elvtárs"-nak milyen feladata lett volna, amit elmulasztott. Gellért azonnali hadi-akciót hirdetett, hogy Illyés újra a Nemzeti szerzője legyen. Benedek András a Józsefhegyi úti látogatásról az *Ozorai példa* ígéretével tért vissza (bemutató: 1952. május 22.). S hogy színház és író milyen teremtő egyetértésben dolgozhat, ha bizalom él egymás iránt, ezt Benedek András részletesen elbeszélte *Színházi műhelytitkok* című könyvében. S benne a *Fáklyaláng* születésének részleteit tárgyalva a történelem színpadra állításának tényszerű és stilizációs kérdéseiről is szólt. Mert a '48-49-es forradalom bukásának tragikus óráiban Kossuth és Görgey között fellobbanó vita költői látomás az aradi vár pincéjében. A bemutató után (1952. december 12.) Gellért Endre *Író, rendező, közönség* címmel mondta el tapasztalatait, hogy a sztanyiszlavszkiji rendszer miként segítette elmélyülését a történelmi és lélektani ábrázolás alkotói folyamatában. Azt is említette, hogy „a kritikus néző szerepének átélése" is feladatuk volt, hogy a történelmi alakokat és gondolkodásuk minden részletét a közönség tisztán lássa. Egymás utáni eszmecserék arról, hogy szövegváltozatok közül melyek állják a színpad próbáját; folytonos és közös munka; szuggesztíven vezetett és mélyen átélt próbafolyamat – ezek alakították a *Fáklyalángot*. S ebben a színészek, Bessenyei Ferenc és Ungvári László mélyen átadta magát a szerepnek és Gellért Endre darab- és együttes-vezetői szellemének. Bessenyei a *Ványa bácsi* után néhány hónappal Gellértben megtalálta művészi életének mágusát a Kossuth-alakításával, s vele színészetének azt a sugárzó-erejét, amely a magyar színjátszás kivételes egyéniségévé emelte. A *Fáklyalángban* Kossuth értelmetlen öngyilkossági szán-

dékának színészi megoldását Bessenyei-portréjában így írta le Benedek András: Gellért „...jóvoltából kivilágosodó kazamata: mintha a lehetőségek tündökölnének fel új fényben. Most azonban egyedül marad, s önmagát kell meggyőznie, mintegy megkettőzve énjét, hogy ebben a helyzetben a halál a könnyebb megoldás, az élet nehezebb, mert a bukás szégyenével s az emigráció megpróbáltatásaival terhes." Gellért etűd-módszerére egy példa: a turini képben Ihász, Kossuth titkára (Bodnár Jenő) hogyan fogadja a messziről jött ismeretlen Józsát (Bihari József)? Gellért javasolta: „Képzelje Bodnár azt, hogy Józsa csizmáján van egy nagy folt, és ő csak ezt a foltot nézze és zavarja az, hogy azelőtt milyen nagyszerű emberek jöttek ide, milyen jól öltözöttek: gazdagok, nagybirtokosok, grófok, gazdag polgárok, és egyre lejjebb, lejjebb, és most idáig jutottak, hogyha nem is egy rongyos, de ahogy pestiesen mondják: topis ember jött el Kossuthhoz tisztelgő látogatásra." Ez a rendezői instrukció a társadalmi elemzéssel – valóságos kisebb novella.

Igen, a turini szín! Az utójáték: Bihari és Bessenyei kettőse. Személyes megindultsággal írta Benedek: nagyapja, Benedek Elek arca merült fel benne Bessenyei Kossuth-maszkjában, „az ő hasonló, bár szerényebb, reménytelenül és töretlenül vállalt küzdelme az erdélyi magyarságért". A drámazáró mondat: „Eljött Magyarország"... – az 1952. december 12-i bemutató kezdete volt egy éveken át tartó sikernek. Egy héttel később, amikor a politikai, katonai és szakmai protokoll-hullám elvonult, az ügyeletes rendező azt írta a naplójába, hogy a közönség „a második felvonás után viharos ünneplésben részesítette a szereplő művészeket. A harmadik felvonás során már együtt él a közönség a színpaddal, apró suttogások vannak a derűsebb jeleneteknél, és segítenék a felismerést [hogy az öreg Kossuth a Magyarországról érkezett Józsát felismerje – A. L.]. Az előadás nagysága lemérhető,

hogy a végén senki sem rohan, és percekig tapsolnak." Sebestyén György írta: „Őriznünk kell az élményt... Nem lehet, hogy semmibe vesszen. (*Színház és Filmművészet* 1953/2); Mátrai Betegh Béla: „...megrázóan nagy élmény" (*Magyar Nemzet* 1953. január 3.). Hubay Miklós: Gellért „Olyan tagolással állítja elénk ezt a drámát, hogy éreztetni tudja minden részletszépségét és az egésznek összefüggő harmóniáját." (*Népszava* 1952. december 28.). Háromhasábos cikkében sorsos személy, sorsos mondatokat írt a *Szabad Nép* 1953. január 6-i számában: a turini utójáték megmutatja, a forradalom bukásában sem volt hiábavaló, a népszabadság és „a nemzeti függetlenség eszméinek továbbélése a népben" örök törvénye az emberi nemzetségnek. Szerzője, Gimes Miklós Nagy Imre mártírtársa lett 1958. június 16-án.

Díjzuhatag érte az előadást: 1953. március 15-én a *Fáklyaláng* alkotói, Illyés Gyula, Gellért Endre, Ungvári László és Bihari József Kossuth-díjat kaptak. Ami Gellértnek magánüdvösséget és felszabadultságot nem jelentett. Hiúságmentesen viselte az elismeréseket, de többen feljegyezték: ellentétben Majorral, sikereivel nem tudott élni, bizonyára nem is akart. De például többször említette sérelmét, hogy a *Ványa bácsi* előadásáról a *Szabad Nép* nem vett tudomást. Naptárában órára, percre beosztott idő szerint napi 16-18 órát életemésztő munkatempóban dolgozott. Tartós családi örömöket feleségével és két kisfiával talán csak nyaranta engedélyezett. Mérhetetlen komolyan készült rendezéseire, s egyéb feladataira is. 1953 szeptemberében, amikor például a pécsiek Lippenszky-Futaky: *Zrínyi riadója* című előadásának fővárosi megbeszélésére készült, többször látta és olvasta a darabot, azaz nemcsak a budapesti előadást nézte meg, hanem előtte már Pécsre is elment megismerni az előadást. Az értekezleten langyosan folyt a szó, s Gellért fellobbant: „Miért nem mondják el, hogy miben tér el véleményük az én vé-

leményemtől? Miért nem mondják el, hogy mit láttak hibának ezen kívül, vagy mit láttam én rosszul? Miért nem piszkálják meg a színházat?" Kései drámáját elemezve Gosztonyi János írta Gellértről: „Csodálták, mert folyton igaza volt, és egyre kevésbé szerették, mert van abban valami taszító, ha valakinek folyton igaza van." Gábor Miklós viszolyának mélyén is feszült hasonló érzés: a párttitkár nem szívlelte, hogy körén túl, a párton kívülinek is lehet ereje, hatalma. Említ is egy alkalmat, amikor kérte Gellértet: négyszemközt beszélgessenek. Gellért finom diplomáciával, de kitért a találkozás elől.

Zárkózott és titokzatos volt Gellért, mondják azok is, aki közelről ismerték és dolgoztak vele. Őrizte magát, hogy őrizhesse diákjait és a Nemzetit. Főiskolán és rendezéseinek munkafolyamatában politikai időszerűségekkel nem érvelt. Egyfajta játékos, ugrató természetéről azért élnek történetek, Karinthy Frigyes és Kosztolányi ihletésében, alkatának olykor végletesre hangolt kedélyét is bizonyára színházzá avatta. Annyi történet között tán a legsúlyosabb mókáját kedves színészével, Sinkovits Imrével szervezte. Az ifjú színész egy *Tragédia*-próbán munkásruhájában felfüggesztette magát az öltözőben. Ferrari Violetta jajdító hírével körberohant a színházban: „Sinkovits felakasztotta magát!" Rohantak a társak, s látták, amint az ifjú kolléga félrekonyult fejjel lóg a fogason. „Azonnal orvost és mentőt!" – általános riadalom tört ki, s midőn a látvány tragikus fordulattá emelkedett, Sinkovits pilláját megnyitotta, s mestere jóváhagyásával visszatért az életbe. Az általános döbbenet oly fokú botránnyá hevítette a mókát, hogy fegyelmi követte a társulatriasztó komédiát.

Fordulatos időben, 1953. július 2-án a Nemzeti együttese évadzáró ülésre gyűlt össze. Major Tamás rutinos önkritikával foncsorozott, nyájas és igyekvő képet festett az

évadról és a feladatokról. Ám előtte Gobbi Hilda Gábor Miklóst célzó felszólalása felforrósította a hangulatot, majd a minisztérium vezetését marasztalta el taps kíséretében. Gobbi Gellért Endrét is szólásra indította. Gábor Miklós párttitkárként és szövetségi tisztségében kritizálta a Nemzeti Színház munkáját. Erre utalva mondta Gellért: „Gábor elvtárs nem játszik minden darabban, mégsem tapasztaltam egyszer sem, hogy leült volna és megnézte volna a próbák utolsó stádiumában a darabot, és elmondta volna kemény bírálatát, amellyel módot adott volna a hibák kijavítására. Nem éreztem működésében, hogy a Nemzeti Színházban szeretné a nívót emelni… Nekem Gábor elvtárssal közös munkánk során sok éles harcom volt, mint rendezőnek, és értünk el eredményt." Eredményt említ, és nem egyetértő, sikeres munkát. Gellért nem kedvelte Gábor Miklós fölényét, pökhendi kívülés felülállóságát, amit igazol, hogy rendezéseiben 1950 után alig szerepeltette. Gábor Miklós párttitkári időszakában az *Ármány és szerelem* után harmad szereposztásban, *Az élet hídjá*ban epizódot játszott, s Várkonyit váltva Hlesztakovot alakította *A revizor*ban. Gellért Endrének volt vitája más művésszel is, Mészáros Ágival például jó ideig nem is beszéltek, de azt az alkotás szenvedélyével magyarázta.

Felszólalásaiban a kor ideológiai zsargonjaival is élt persze Gellért. „Révai elvtársra" is hivatkozott, említve a naturalizmus, a kozmopolitizmus, és egyéb izmusok veszélyét, kivéve a szocialista realizmusét. Egyébiránt az ő munkásságából nehéz volna körvonalazni a színház bármiféle szocialista realista diktátumos szellemiségét. A *Szabad Nép* és a kritika légköréről megjegyzi: fontos előadásokat nem értékelt a pártlap, másfelől a Madách Színház javára a Nemzeti lebecsülésének jelei mutatkoznak. „Nem vagyunk pusztuló régi és ő a születendő új. Ebbe nem megyünk bele. Nem leszünk pusztuló régi." –

mondta. De hát ez már annak a sejtelmes szellemnek a hajnala, amely a hatvanas években jelent meg Molnár Gál Péter révén a *Népszabadság*ban, s más „eszmei" lapokban erősödött fel a hetvenes évektől: „szakmai" körökben a Nemzeti eszmeisége és képviselete már szitoknak számított. Mára oda jutottunk, hogy esztétikai diktatúra tombol: a modernitás kisajátítói a gyűlölet jelzőit külföldön visszhangzó politikai rágalmakig fokozzák.

Ami Gellért vígjátékainak, szatirikus előadásainak emberi és társadalmi méretekben ihlető és mozgatórugója, az a folytonos kétely – cikkeinek, nyilvános megszólalásainak, mindennapi munkájának hangoltsága is ez. Emlékezők beszélik: jegyet váltott, s úgy ült be a Nemzeti nézőterére, hogy figyelje a közönség rezdülését, s az előadás hatását, mert javító-, igazító-igénye a hatalmas színház-üzemben is folytonosan működött. Illyés Gyula feljegyezte: a *Fáklyaláng*ot az ötvenedik előadás után is tovább igazították, főként az első felvonást, mert az aradi pincében összegyűlt minisztertanács szereplői a nézőket történelmi tényekkel terhelik. Előadásainak minőségét óvta, ezért kettős-hármas szereposztásokkal igyekezett frissen tartani. Szenvedett, amikor színészei késve, filmforgatásról érkeztek a próbára, s utána már a rádióba siettek. Naponta érzékelte a bensőséges munka sérülékenységét. S azt is nehezményezte, amikor az előadás rendjét züllesztette és szétvetette a színész „rögtönzése", amelynek, gyakran a ripacsságig menően Major Tamás volt mestere: önparádéit a szerep „fejlesztésé"-nek nevezte, noha rögtönzéseivel színésztársait is ugratásra bátorította, s aztán már elszabadult a jelenet, s omlott az előadás rendje is.

Illyés ötvenes évekbeli színpadi műveinek rétegeiből mindeddig keveset tártunk fel. Az előadás és a közönség titokzatos összhangzata egyben az idő lenyomata is.

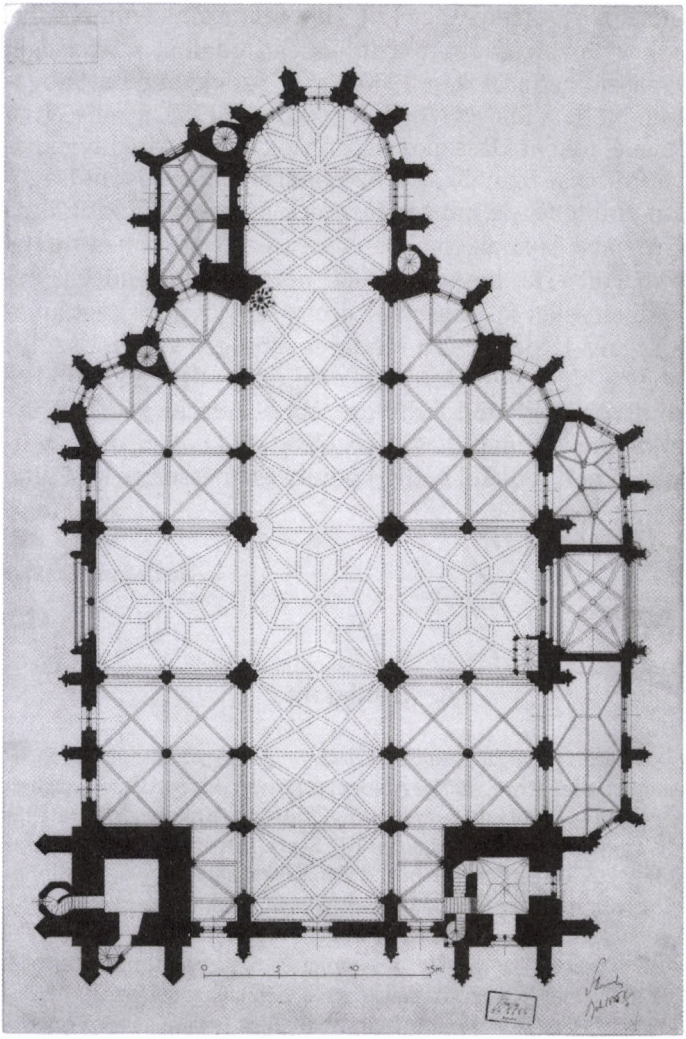
Az *Ozorai példa* Perczel szavaival zárul: „Tágul a világ! / Tágul a jövőért a harc. / Úgy emlegessék a magyart: / volt ő is fáklya-láng!" S a bukás óráiban játszódó aradi drámájának címe: *Fáklyaláng,* amelynek a turini emigrációban kossuthi záró mondata: „Eljött Magyarország." A *Dózsa György* pedig azzal kezdődik, hogy a Tiszt figyelmezteti a Pasát: „Ez itt már Magyarország!" A mondat már a dráma jelenérvényűségét tudatja a nézővel és az olvasóval: a küzdelem újra életre-halálra menően magyar földön folytatódik. A *Dózsa György* hosszan formálódott, s 1955 őszén a színpadra állítás folyamatában is alakult. Az előadás súgópéldányát összevetve a végleges szöveggel kitűnik: a darab szövege a próbaidőszakban keletkezett áthúzások, beírások, többszöri módosítások, majd újabb variációk nyomán véglegesült. Bizonyára a minisztériumi és párt „éberológusokra" is tekintettel, a dráma zárásában Anna látomása úgy rövidült, hogy az alábbi sorok kimaradtak: „(A néphez) Ti vagytok a sír, / mely elnyelte őt; melyből létre kelhet (a feszületre) akár ő, ki épp úgy kikelt a földből. Ti feleltek, hogy föltámad-e ő, / kinél hősebbet nem szült képzelet – / vagy könny és szó már késő értetek." Az *Apostolok cselekedetei*ben olvasható: „De akit Isten feltámasztott, az nem látott rohadást." Az eredeti illyési szöveg ezt a krisztusi képet prófétálja Anna víziójában, ám a végleges változatban György színpadi siratása deszakralizálódik. Fontos tétel az eredetiben, hogy Anna a feszületre tekintve a jézusi sorsra utalva a feltámadást jövendöli. Amely a Nemzeti előadása nyomán a kötetekből így ismeretes: „Emberből kél ki, mint földből a mag. / Énbennem itt él… nem, nem, az ilyet, / míg ember él, megölni nem lehet." Az 1956. január 20-i bemutató félórás, tomboló fogadtatása átszüremkedett a kritikákba is, mert a politikai légkör napról napra forrósodott, hiszen egy hónappal korábban Kodály új alkotása, a *Zrínyi szózata* a Zeneakadémián jajdította: „Ne

bántsd a magyart!" Zsarnokságban minden súlyos mondat, s vele a mű is visszhangosul. Sebestyén György a *Magyar Nemzet*ben azt írta: „Nagy képekben emelkedik fel, tüzesedik át az előadás". Bessenyei, Mészáros Ági és a Nemzeti együttese, főiskolások, összesen negyvenhat szereplistára írt színész s mellettük hatalmas statisztéria Gellért Endre látomásában esténként a közönséget tüzesítette, mert felszabadította a lelkeket az elkövetkezendő hónapokra is. Gellért hagyatékában egy dátum nélküli jegyzete olvasható. Talán ekkoriban vajúdta az alábbiakat: „csodálatos és változatos táplálékot kapott a színház... Aztán jött a nyersanyag-korlátozás s a borspótló. A színháznak (a hozzáértőkkel együtt) gyakran volt hányingere. És holnap? A színház új, eddig soha nem ismert értékekre vágyódik. Nem akar állandóan ezen az új koszton élni. A régi időkből van jó egynéhány, amelyről nem akar és nem tud lemondani, de tudja, hogy új világok tárulnak fel előttünk, új, eddig ismeretlen nyersanyagokkal és fűszerekkel. Drámaírók – erre éhes a színház...." – s az írás itt abbamarad.

Lebecsülő vélekedés Molnár Gál Péteré, aki Gellért-könyvében „protokoll siker"-nek fumigálta a Dózsa-előadást. Nem kellett szervezni se a hadsereget, se az élmunkásokat az 1956-os tavaszon, s az őszön a siker folytatódott; október 22-én az 51. előadást, az utolsót játszották. Vastapsos estéit heteken át nem hallhatta Gellért, mert február 26-án egy hónapos tanulmányútra Kínába repült az országos színházi szemle vendégeként. Terjedelmes, tényeket soroló úti beszámolójából érzékelhető: ellenséges ügynökök, katonák árjában a hősiséggel turmixolt szerelmi történetek tucatját látta. A Nemzeti főrendezője olykor a diplomata szerepét is alakította Pekingben. Ám a gyöngécske történetekben is feltűnt a kiváló látvány, ezért megjegyezte: „Sürgősen ki kellene küldeni a dísz-

lettervezőket, jelmeztervezőket, világosítókat, ügyelőket is tanulmányútra Kínába." Ami pedig elragadtatta: a színészek szuggesztív jelenléte, akár néma szerepben is; aztán ahogy „a mélyen átélt belső cselekvés"-ből átvált a színész; a „kinn és benn" virtuozítása. A Pekingi Operában a *Majomkirály* káprázatta el: „A különböző típusoknak nemcsak a jelmeze, maszkja, de mozgása, a mozdulatok koreográfiája, hanghordozása, az ének hangereje és hangmagassága áthághatatlan szabályokhoz igazodik. Ezeken a laikus számára gyakran érthetetlen jeleken belül azonban a variációk végtelen gazdagsága lüktet, s ez a művészi átélés szívdobogása." – jegyezte fel lelkesülten. Ám a kínai színházi élet valóságos gondját is rögzítette: „...nincs elég művészi tradíciója. Részben ez is oka annak, hogy a színházak művészi nívója nem tud lépést tartani a politikai, gazdasági, társadalmi fejlődéssel. Az általunk oly gyakran kifogásolt sok dialógus is annak a maradványa, hogy a színház eredetileg elsősorban propagandaeszközként szolgált."

Tudósítását 1956 júliusától folyamatosan közölte a *Csillag*, az utolsó fejezet, a novemberi szám már csak a korrektúráig jutott, és a kézirattal együtt elveszett. Útjának mélyebb meditációja világlik ki a *Szabad Nép* augusztus 26-i interjújából, ahol a színházak és az alkotók „merészebb" munkáját sürgette. És sorolta a gondokat: nem sikerült sajátos arculatot kialakítani, sok színház a Nemzeti Színházat utánozza; mély elemzést és bátrabb formai kezdeményezést sürgetett az alkotás folyamatában; a túlzott központi irányítás „elhárulásának" reményét pendíti; s a színházpolitika egyik nagy hazugságát pedig így fogalmazta: a közönségszervezés feladata nem a bukásra ítélt előadások mentése, hanem az értékes és új művek pártfogása. „Üvegházi színházi életet éltem" – mondta, mert a bezártság, a tájékozódás hiányát szenvedte. Jó évtizedes munkálkodása során 1947-ben Párizsban járt (au-

KASSA, SZENT ERZSÉBET SZÉKESEGYHÁZ, ALAPRAJZ,
1885, FK.

gusztus 7.–szeptember 12.), ahol rendezői-színházi stílusok változatosságát, a színház és irodalom szövetségét tapasztalhatta. Aztán 1950-ben a Szovjetunióba látogatott. Noha a *Szabad Nép*-beli cikkében (1950. április 21.) a kiváló, főként klasszikus előadások élményeire hivatkozva (Művész Színház, Kis Színház) a példaadó tanulságokat említette, de mint noteszének jegyzeteiből kitűnik: a Grúziába és az üzemekbe is szervezett napjaiban módja sem volt arra, hogy próbákat nézzen, s érdemleges beszélgetéseket folytasson az orosz-szovjet művészet kiválóságaival. Már ez is a rendszer rabságos voltát igazolja, hogy a Nemzeti vezető szelleme egy évtizeden belül háromszor utazhatott külföldre, ebből kétszer „szocialista" országba, s nem juthatott közelébe azoknak az orosz művészeknek, akikkel pedig komoly eszmecserére készült.

(Folytatjuk)

Ablonczy László

Irodalom

Ablonczy László: *Nemzeti Lélekharang – Jászai Maritól Bubik Istvánig* (Codex Print, 2007); Ablonczy László: *Régimódi színháztörténet – ÁVH-s iratokkal… – és Raksányi Kutyával* (Kairosz, 2012); Bálint György: *A toronyőr visszapillant I-II.* Szerk., utószó: Koczkás Sándor (Magvető, 1966); Bános Tibor: *A csárdáskirálynő vendégei* (Cserépfalvi, 1996); Benedek András: *Színházi műhelytitkok* (Magvető, 1985); Benedek András: *A torreádor* (Magvető, 1987); Bodrog Miklós: *Fények és árnyak.* Szerk.: Ugrin Aranka és Szilágyi Ágnes (Kairosz, 2012); Czímer József: *Közjáték* (Pátria, 1992); Czímer József: *Átszállás ugyanarra a vonatra* (Printself, 1996); Egri István: *Színház egy életen át* (Múzsák, 1990); Gábor Miklós: *Kos a mérlegen* (Szépirodalmi, 1990); Gábor Miklós: *Egy csinos zseni* (Magvető, 1995); Gábor Miklós: *Nyomozok magam után* (Palatinus, 2003); Gellért Endre: *Helyünk*

a deszkákon. Szerk., előszó, jegyz.: Molnár Gál Péter (Népművelési propaganda Iroda, é. n.); Gosztonyi János: *Láttalak – elmeséllek* (Argumentum 2005); Gyárfás Miklós: *Színész-könyv* (Szépirodalmi, 1958); Gyárfás Miklós: *A tettes mindig Oidipusz* (Gondolat, 1978); Horváth Teri: *Sári-gyöp* (Szépirodalmi, 1978); Illyés Gyula: *Drámák I-II.* (Szépirodalmi, 1969); Illyés Gyula: *Naplójegyzetek – 1946–1960.* Vál., szerk., sajtó alá r.: Illyés Gyuláné (Szépirodalmi, 1987); Karcsai Kulcsár István: *Mesterek és komédiások* (General Press, 2001); Kárpáti Aurél: *Színház* (Gondolat, 1959); Koltai Tamás: *Major Tamás – A Mester monológja* (Ifjúsági Lap- és Könyvkiadó, 1968); Lengyel György: *Színházi emberek* (Corvina, 2008); Molnár Gál Péter: *Emlékpróba* (Szépirodalmi, 1987); Nagy Péter: *Két évad és ami megelőzte.* (Szépirodalmi, 1966); Németh László: *Galilei – A dráma „pere" 1953–56.* Szerkesztői munkatárs: Töreki Attila. (Csokonai Színház, 1994); Sarkadi Imre: *Cikkek, tanulmányok.* Összegyűjtötte: Kónya Judit (Szépirodalmi, 1974).

Idézett művek fordítói: *Ványa bácsi:* Háy Gyula; *Peer Gynt*: Áprily Lajos; *A sors embere*: Szász Imre. Írásomban az előadások szövegére, menetére utaló adatokat a Nemzeti Színház, az OSZMI és a Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztályának tulajdonában lévő rendezői, ügyelői és súgópéldányokból merítettem. A *Ványa bácsi* rádiófelvételét Konkolyné Erőss Annának, a Magyar Rádió egykori közvetítései munkatársának jóvoltából hallgathattam meg.

Köszönöm Lengyel György egyetemi tanár, egykori főrendező és igazgató sokirányú emlékeit, tanácsait, továbbá Kávási Klára, Balog Sándor segítségét. A. Szabó Magda pedig Bodrogi Gyula emlékeit tolmácsolta, az OSZMI (Csiszár Mirella, Füle Péter) és a Széchényi Könyvtár Színháztörténeti Osztálya munkatársainak készséges együttműködése, Szabó Ildikó és Kóti Árpád emlékei is hozzájárultak Gellért Endre életének felidézéséhez.

1% METAFIZIKA
Rovat Szabados György emlékére

FRANCIA KÖLTŐK A MAGYAR FORRADALOMRÓL

Jules Supervielle

Magyar barátainkhoz

forog a föld forog
nagy könyörtelenül
minden nemzetével
Magyarország körül
hegye-völgye vérzik
öt világrész helyett
mi bűnünk hogy így kell
halnotok-élnetek
tárjuk ablakunkat
az Irgalom felé
járuljunk az Igaz
Bíró színe elé
kegyetlen sugárzás:
semmi sem tétetett!
minden kellett volna
semmi nem tétetett
ím térdre omolva
minden hitetlenek
– könyörgünk értetek

Határ Győző fordítása

Pierre Emmanuel

Illyés Gyulához

Éltek, hogy megfejtsenek
pár szót, néhány igetőt,
ragozták: „szeretsz", „szeret"...
a jelenben a jövőt.

S most meghalnak jeltelen...
nem többért, mint egy kalász,
egy barázda, hogy legyen
új szüret, új aratás;

értetek, ti jóbarát
szerszámok, ti hű ebek,
vén puska, csónak, lapát
– nem nagy vagyon – értetek!

– Ne mondjátok: „semmiség!";
bennük dobog az idő,
ők tudták: léptük neszét
visszhangozza a jövő.

A szabadság egy kimért
lépés a nap küszöbén,
táv, mit szerényen kimért
pontos körzőnk: a remény.

Aki jól lép, messze lát,
a Földön is körülér,
el nem hagyja faluját,
mégis határtalan él.

Ha a rét és ház között
ott van, megnől a haza,
ott lebeg a fák fölött,
viszi az ég zászlaja.

Annak, aki igazát
testvér-szemben lelte meg,
otthon az egész világ,
igaz otthon, szív-meleg.

Az élet arra jár,
amerre a haladás,
mit számít, ha kiabál
félemlítő papolás.

Tartós idő bajnoka,
egyetemes névtelen,
az emberiség sava,
kenyér minden tenyeren,

só: mindig erős ízű,
igazságból sült cipó,
ember: tiszta, egyszerű
jogát meg nem tagadó.

Rácstalan eget akar,
rémkép nélküli valót,
jövőt, mit meg nem zavar
a hazugság, – a bitók…

Meghalt: szabad levegőt
kivánt szívni a napon,
nyitott szívvel, a tüdőt,
vért pezsdítő hajnalon.

Milyen szerény szemhatár
s örök igaz, mit bezár.

Nyéki Lajos fordítása

Alain Bosquet

RÖPIRAT A MAGYAR FELKELŐKNEK

– Képes Gézának –

Az Ember nevében
s mi benne
friss hajtásért
kőszikláért szót emel,
a vér nevében:
tűz és szelíd galamb
tisztul meg általa,
a szó nevében:
zokogó némaságnak
ha hangot ad,
látni volt merszetek,
lélegzeni!
Emberek,
Óriások,
Igazak!
Eltapostak
mint férget sárbatapos csizmasarok
szegek feszítik
szárnyaló szárnyaitok
kiáltástok
elfojtja az ár.
Látunk: ez szégyenünk
– szemeitek lezárva

bűnös lélegzetünk
– melletek beesett
önmarcangolásunk
legnagyobb árulásunk.
Soha nem írjuk le a szót:
azúr
– fejünkön fekete korom
soha nem írjuk le már:
szerelem
– gyűlölet rág, a bosszú, a harag
soha többé nem írjuk le:
szabadság
– börtön minden gondolatunk.
Karunk nem mer már többé ölelni
– nem ölelheti karotok
ajkunk nem mer már énekelni
– a dal elhagyja
a hűtlen ajkakat.
Vérezzetek, versek!
Szótagok, haldokoljatok!
Esküszünk: nem mondunk többé semmi szépet
esküszünk: többé semmi nagyot nem teszünk
a szép, a nagy tiétek.
Nem tudtunk élni értetek,
önmagunkért, az emberért
nem osztottuk meg szép halálotok.
soha nem leszünk kultúremberek.

Fordította: Ferdinandy György

A versek forrása: Tóbiás Áron (szerk.): *In memoriam Nagy Imre. Emlékezés egy miniszterelnökre.* Szabad Tér, 1989, Budapest.

1944–1945
Emlékezések 1944 augusztus–októberéről

Az 1944-45-ös korszak eseményeit felidéző 70. évfordulós sorozatunkban ezúttal az augusztustól októberig terjedő időszakra koncentrálunk. A két fő esemény a nácik augusztus végi, második kísérlete volt a budapesti zsidóság Auschwitzba deportálására, amelyet ismét Horthy hiúsított meg Veesenmayer és Eichmann ellenében, hozzá hű hivatalnokok és katonák segítségével. A másik a szövetségesekkel kötendő fegyverszünet biztosítása volt, amelyet Horthy Lakatos Géza tábornoknak miniszterelnökké kinevezésével indított meg, majd a kormány tétovaságát látva egyre inkább saját kormányzói jogkörébe vonta a feladatot, és titkos úton, családja, valamint a Kiugrási Iroda révén valósította azt meg, a Magyar Függetlenségi Mozgalomhoz tartozó politikusok és katonák közreműködésével. Három forrásunk közül az első Munkácsi Ernő, a Zsidó Tanács főtitkára könyve, a második Horthy Ilona emlékirata. A repülőbalesetben (vagy német merényletben) elhunyt Horthy István özvegye volt Horthy Miklós legfőbb erkölcsi és érzelmi támasza ezekben a hónapokban, egyben egyik összekötője is az ellenállási mozgalmakkal. Harmadik forrásunk Szent-Iványi Domokos angol nyelvű memoárjának egy magyarra fordított részlete, amely a Molotovékkal folytatott moszkvai fegyverszüneti tárgyalások legizgalmasabb óráit örökíti meg, valamint azt a törést, amelyet a Szálasi-puccs és a Horthy család letartóztatása és deportálása okozott a moszkvai tárgyalásokban.

Kodolányi Gyula

(A szövegek a szerkesztő jegyzeteivel jelennek meg. A szövegrészletek válogatásában közreműködött Szekér Nóra.)

1944

Gyönyörű szűzi táj. A tóra
épp kifeszült
a hold ezüst
pallója.
Oly édeni volt a magány
a heti parti zaj után.
Amikor egy
ladikból egy
rekedt
torok mélyéről görgetett
kiáltás szállt: „Herein!
Was machts-du da?"
de nem felelt senki rá.
Vagy meg sem értették talán.
S csak nekem mondta: nincs hazám.

Illyés Gyula

Ezt az eddig kiadatlan verset Illyés Mária, a költő leánya nemrég találta meg a kéziratos hagyatékban (a szerk.).

Munkácsi Ernő

HOGYAN TÖRTÉNT?
(részlet)

[Ferenczy László[1] vallomása:] »*Emlékezetem szerint július végén, vagy augusztus első napjaiban kerültem ez ügyben a kormányzó elé, fia, ifj. Horthy Miklós útján. A kormányzót teljes részletességgel tájékoztattam mindenről és jelentettem, hogy ha a kormányzó a németek felé a zsidókérdést illetően kategorikus nemmel válaszolna, az eredménnyel járna, mert a megítélésem szerint a Kárpátokban folyó hadiesemények miatt a németeknek magyarországi hadereje nagyon megcsökkent. Ekkor kaptam a parancsot a kormányzótól, hogy lehetőséghez képest igyekezzem megállapítani azt, hogy Magyarországon hol és milyen erők vannak, és elvileg hozzájárul ahhoz, hogy a zsidók kiadatását meg fogja tagadni. Ezen első kihallgatásom alkalmával nyújtottam át a kormányzónak az általam előre elkészített és öt pontból álló tiltakozó jegyzéket, amit a kormányzó elfogadott, de meghagyta, hogy ezt át kell stilizálni diplomáciai formába. A kormányzó magatartásából lehetett látni, hogy fél a németek teljes megszállásától.*

A tiltakozó jegyzéknek diplomáciai nyelvre való átfordítását dr. Csopey külügyminiszteri tanácsos végezte. Erről tudott dr. Arnóthy-Jungerth külügyminiszter-helyettes úr is. A németek részéről legutoljára augusztus 26. volt kijelölve a deportálás végrehajtására. 26-án, szombaton a kormánynak át kellett volna nyújtani a tiltakozó jegyzéket. Ehelyett ennek a jegyzéknek egy példányát a kormányzó személyesen nyújtotta át Weesenmayer német követnek, aki e napon egy más üggyel kapcsolatban a kormányzónál megjelent. Hogy mennyire félt a kormány ezt a tiltakozó jegyzéket átnyújtani, bizonyíték arra, hogy a németek válasza is megérkezett a tiltakozó jegyzékre, s a kormány azt még mindig nem merte átadni. Ugyanis csak később tudódott ki, hogy a kormányzó a tiltakozó jegyzéket már

átadta. Ebben a jegyzékben a kormány arra kötelezte magát, hogy a budapesti zsidóságot vidékre fogja kitelepíteni, de a zsidókérdést maga oldja meg saját közegeivel és saját eszközeivel. Idegen hatalomnak azonban nem adja ki őket.«

Ferenczynek a népbíróság előtt tett vallomása még jobban megvilágítja ennek a tiltakozó és a deportálások folytatását megtagadó jegyzéknek a történetét. A jegyzék öt pontból állott, és annak első tervezetét Ferenczy készítette, előzetesen megmutatta a Zsidó Tanács vezetőségének, és velük fordíttatta le németre. Az első pont azt tartalmazta, hogy a magyar kormány kész saját közegeivel végrehajtani a zsidók kitelepítését Budapestről vidékre, *»nem engedik azonban, hogy a németek továbbszállítsák őket, mert nem adják ki a németeknek. A továbbiakban a jegyzék követelte az Eichmann-különítménynek Magyarországról való távozását, az elfogott politikusoknak, a törvényhozás tagjainak a bíróságnak való átadását, a pestvidéki fogháznak magyar kézre való juttatását és a Gestapónál őrzött zsidó vagyonoknak, raktáraknak átadását. Viszont a magyar kormány kész volt vállalni, hogy a budapesti zsidóságot vidéki táborokban helyezi el és ott munkára fogja. Ferenczy szerint ez időnyerés lett volna, mert mint mondotta: valamit muszáj a németek felé mutatni, mert különben a deportáció meghiúsítása lehetetlen.«*

Ezt a tiltakozó jegyzéket hét példányban gépelték le (a Zsidó Tanácsnak is eljutott egy másolat). A volt kormányzó [Horthy] is kapott egy példányt. Augusztus 26-án Weesenmayer [helyesen: Veesenmayer] volt kihallgatáson a kormányzónál, mert Románia kiugrásával kapcsolatban demarsot intézett a magyar kormányhoz. Ezt az alkalmat használta fel Horthy, és maga adta át a jegyzéket a Német Birodalom teljhatalmú követének.

Az augusztus 17-től eltelt 10 nap a drámai mérkőzés és krízis jegyében telt el. Bár a Horthy-féle mentesítésekre vonatkozó rendelet csak augusztus 22-én jelent meg a

hivatalos lapban (annak tartalmára és hatására még visszatérek), ebben az időben már köztudomású volt, hogy a miniszterelnökség, illetve a kabinetiroda útján a zsidótörvények egyes rendelkezéseinek hatálya, elsősorban a csillagviselés alól való mentességhez lehet jutni. A mentesítéseket legkorábban főként a liberális világ asszimilációjában magas rangú állami állást betöltött tisztviselők, tudósok és művészek, valamint hozzátartozóik kapták. (Később látni fogjuk, hogy ez az akció milyen átalakuláson ment át.) Ebben a köztudatban feltűnést keltett, hogy augusztus 17-én délután 5 óra körül a Tanács három vezetőségi tagja csillag nélkül jelent meg a zsibongó Síp utcai székházban, és szájról szájra járt az a hír, hogy rövid úton Bárczy István államtitkár kezéből kapták meg a kormányzói mentességet. Tulajdonképpen a három legexponáltabb tanácstag csillagtalanításának nem kellett volna mélyebb hatást gyakorolnia, hiszen mások német igazolványok alapján sohasem viselték ezt a megbélyegzést (így Komoly Ottó, a Cionista Szövetség elnöke és Kasztner Jenő sem). De ez a változás, ami a három tanácstag külső megjelenésében megnyilvánult, ebben az izgalmas légkörben mégis mély benyomást keltett. Hetek óta mindenki a deportációról beszélt, és minden zsidó, amikor a másikkal találkozott, elsősorban azt kérdezte, hogy a végzet be fog-e következni a budapestiek számára is, vagy sem. Nem csoda tehát, hogy a Tanács elnökségének csillag nélkül való megjelenésében sokan a deportálásnak közvetlen küszöbön való voltát olvasták ki. A megdöbbenést még fokozták az augusztus 18-án történtek. [...][2]

Dr. Pető Ernőt külön kezelték; a svéd követségnek egy írását találták meg nála, ami miatt bántalmazták is. Kihallgatása során faggatták, hogy minő kapcsolata van a volt kormányzóval, honnan ismeri őt a volt kormányzó, és hangsúlyozták, hogy csak kormányzói utasításra

helyezték szabadlábra. Amikor augusztus 21-én Petőt a Gestapo fogházából kiengedték, egyúttal utasítást adtak, hogy a Tanács tagjainak, valamint a Tanács hivatalában működő fizetéses és nem fizetéses alkalmazottaknak névsorát sürgősen állítsák össze és juttassák fel a svábhegyi Kommandóhoz. Mindez súlyos fenyegetések között történt.

A Gestapónak ez a rendelkezése a deportálás megkezdését jelentette. A Tanács elkészítette a listát, amely a szervezetében dolgozó több mint 1000 személy nevét tartalmazta, de nem véve tudomást a célról és naivitást színlelve, a listán szereplők lakcímét nem tüntették fel. Egynapi szünet következett, amit az érdekeltek százai lélegzetfojtva figyeltek. Augusztus 24-én lejött a parancs, hogy a lakcímeket is fel kell tüntetni a jegyzéken. Immár nem lehetett kétséges, hogy mi készül. *Ugyanaznap Ferenczy Petőnek és Wilhelmnek megmondotta, hogy Eichmann utasítása szerint elsősorban a Tanács tagjait és a Tanács szervezetében működő tisztviselőket kell hozzátartozóikkal együtt deportálni. Ugyanakkor Ferenczy megmutatta a menetrendet is, amelyben kidolgozták, hogy a főváros egyes területeiről melyik községbe szállítják ki a sárgacsillagos házak lakóit, és az egyes községekből mikor teszik be őket a deportáló vonatba. A deportálás augusztus 21-től szeptember 18-ig tartott volna.*

Mindebből kiszivárgott a nép közé, a pánikhangulat, a tömegtébollyá sűrűsödő borzadály óráról órára fokozódott. Már-már alig lehetett normálisan gondolkodó emberrel találkozni. Lassan majdnem mindenkin a végső kétségbeesés kezdett úrrá lenni és ki apatikusan, ki őrületben várta a végzetet.

Így közeledtünk a krízis legsötétebb napjához, augusztus 26-ika, szombathoz. Már a kora reggeli órákban telefonos parancs érkezett, hogy a Tanács és tanácsi tisztviselők névsora lakcímük feltüntetése mellett órákon be-

lül feltétlenül fent legyen a Svábhegyen. Dr. R. E. ügyvéd, a hatósággal érintkező csoport egyik tagja vitte fel a jegyzéket a Gestapónak, és ez az aktus nyilván a deportálás közvetlen bekövetkezését jelentette. A Tanács vezetősége a remény és kétségbeesés között vergődött... Nem tudta, vajon Ferenczy meg fogja-e tartani a szavát, vajon ura lesz-e a helyzetnek, és úrrá tud-e lenni a zsákmányokra vágyó és vérszomjas csendőrség felett, amely az utolsó hetekben ismét tömegesen özönlött Budapestre, s akik végeredményben cinkosai és bűntársai voltak. Mindenesetre megtették a lehető intézkedéseket, és a délelőtti órákban fent voltak a Várban.[3] E sorok írója Mester államtitkárt alarmírozta, aki a kabinetiroda főnökével volt közvetlen érintkezésben.

A délelőtt folyamán ezren és ezren tódultak a Síp utcai székházba, hogy valamit megtudjanak abból, ami mindannyiunk számára a végzetet, vagy a menekülést jelentette. Sokan arra is gondoltak, hogy ha a deportálás híre formát ölt, öngyilkosok lesznek, vagy elérkezettnek látják azt a kockázatos pillanatot, mikor ki kell szökniök a csillagos házukból, és megpróbálnak keresztény papírokkal elrejtőzni. A délelőtt folyamán nagyobb csoport verődött össze a Síp utcai székház III. emeletén – és minthogy a tanácstagok nagy része nem volt ott –, benyomultak az elnöki szobába, s ott izgalmas atmoszférában rögtönzött ülésfélét tartottak. Szinte megismétlődött a dr. Varga által júniusban vezetett demonstráció. Erős kifakadások hangzottak el az intézőbizottság ellen, amely a felszólalók szerint tanácstalanul hagyja őket, és felhasználták az alkalmat, hogy szóvá tegyék, hogy a Tanács vezetősége éppen néhány nappal azelőtt csillagtalanságot szerzett magának és ezért kivételezettnek volt tekintendő, szembeállítva a bélyegesek nagy tömegével. A Tanács vezetősége délután 2 óra tájban jött be az épületbe. Éppen Ferenczytől jöttek, és közölték, hogy a de-

portálási hírek alaptalanok, a helyzet nem rosszabb, mint 1-2 héttel ezelőtt volt. A valóságban aznap délelőtt tudták meg, hogy Horthy Weesenmayernek átadta a deportálást megtagadó jegyzéket, és ezzel megerősödöttnek látták a kormányzó magatartását. A jegyzék folytán Eichmann egy embere azonnal elrepült Berlinbe, hogy Himmlertől további utasítást kapjon. A sürgönyválasz a külügyminisztériumba jött meg. Himmler hozzájárult a deportálás elhalasztásához. Dr. Moór külügyminiszteri tanácsos és Székely Molnár Zsigmond, aki a belügyminisztériumban ez időben a zsidóügyeket intézte, közölték ezt Petővel és Wilhelmmel. (Ferenczy vallomása szerint Himmler válasza augusztus 28-án érkezett meg.)

De a megnyugtató hírekből csak nagyon kevés szivárgott ki a zsidó tömegek közé. Ez a szombat a fővárosi zsidóság első komoly, velőkig ható megrázkódtatása volt. Sokan – ismerve a vidéki példákat – összecsomagolták cókmókjaikat, előkészítették hátizsákjukat, egyes házakban az ellenállásra házőrséget szerveztek, ha a csendőrség megtámadná őket. *Nagyon sokan nem aludtak ezen az éjszakán, és virrasztottak, mint annyiszor Izrael történetének sötét éjszakáiban.*

Másnap gyönyörű nyári nap virradt fel. A meleg sugarak elárasztották a fővárost, és Budapest zsidósága, amikor a hivatalos kimenőóra elérkezett, kitódult börtöneiből, szítta a levegőt és csodálkozott, hogy a deportálás nem indult meg: »ő itt maradt és él.« Így bukott meg az augusztusi deportálási kísérlet, és a fővárosi zsidók megmentésére a második menet is sikerrel végződött.

(Munkácsi Ernő: Hogyan történt? Adatok és okmányok a magyar zsidóság tragédiájához, Renaissance kiadás, 1947, Budapest, 216–221.)

Jegyzetek

[1] Ferenczy László csendőr alezredes (1898–1946) a magyar csendőrség hivatalos kapcsolattartója volt a Budapesten állomásozó Eichmann-nal és a Zsidó Tanáccsal. Augusztusban, amikor Eichmannék újabb kísérletet terveztek a budapesti zsidóság Auschwitzba deportálására, felajánlotta szolgálatait a Zsidó Tanácsnak és Horthy kormányzónak az akció meghiúsításában, ami sikerrel járt. A Szálasi-puccs után azonban ismét a szélsőséges nácik közé állt. A Népbíróság 1946-ban halálra ítélte.

[2] Freudiger Fülöp, a Zsidó Tanács egyik közismert és jól értesült tagja, egy mintegy 70 fős csoport élén megszökött Magyarországról, hamis útlevelekkel. Az akció a nácikat felbőszítette, a zsidóság körében a jövőtől való félelmet növelte.

[3] A Vár területén voltak a kormányhivatalok. Mester Miklós kulturális államtitkár (1903–1989) a Magyar Függetlenségi Mozgalom titkos tagjaként vállalt hivatalt a Sztójay-kormányban, és Horthy kabinetfőnöke, Ambrózy Gyula közreműködésével a kiemelkedő zsidó és náciellenes értelmiségiek és művészek százainak biztosított mentesítő papírokat, Horthy tudtával és államfői rendelkezésével. Ebben a szerepében állandó kapcsolatban volt a Zsidó Tanáccsal is.

Gróf Edelsheim Gyulai Ilona
Horthy István kormányzóhelyettes özvegye

BECSÜLET ÉS KÖTELESSÉG 1.

1918–1944

Szinte hihetetlen, hogy a németek mindebbe belementek, és elfogadták a kormány kinevezését. Miklóspapa [Horthy Miklós] kijelentése, hogy folytatjuk a Szovjet elleni háborút, úgy látszik, egyelőre megnyugtatta őket. Ilyen hajszálon múlnak az események.

Én csak azt tudtam, amit nekünk Miklóspapa mondott, hogy az ő eredeti elgondolása nem egészen ez volt. A listáján, többek között, Bakay Szilárd, Hardy Kálmán, Farkas Ferenc altábornagy szerepelt, és ezt egyszerűen, kész tényként akarta Veesenmayer tudomására hozni. Ők azonban kimaradtak a kormányból, és először nem értettem, mi volt ennek az oka. Nem akartam sokat kérdezősködni, és csak később tudtam meg, hogy Csatay honvédelmi miniszter volt az, aki – félve a német ellenállástól – ragaszkodott hozzá, hogy Veesenmayernek előzetesen bemutassák a listát! Ő maga úgy adta át neki, mint „ajánlatot", amit persze Veesenmayer nem fogadott el. A huzavona Reményi-Schneller és Juracsek bevonásával végződött. Volt még más követelése is Veesenmayernek, mint például Bárdossy és Ruszkay, de Miklóspapa minden más ajánlatot elutasított.

Nehéz megítélni, hogy ha Csatay nem kontárkodik bele, mi lett volna a német reakció. Szerintem Csatay cselekedete azért helytelen, mert ha a kormányzó egyszerűen Veesenmayer tudomására akarta hozni az általa összeállított kormányt, akkor ezen nem lett volna szabad változtatni és előzetesen kikérni Veesenmayer hozzájárulását, aki valószínű, hogy akkor is biztosan próbált volna másokat ajánlani; de egészen másképpen lehetett volna alkudni, ha kérdés helyett bejelentés történik – és a minisztereket védi a tény, hogy ez a kormányzó döntése, nem az övék!

Veesenmayer természetesen azt akarta, hogy legyenek a kormányban olyanok, akik őt mindenről tájékoztatják – de a kormánynak erélyesen mindent meg kellett volna próbálnia, hogy ne legyenek a tagjai között besúgók.

A deportálások leállítása és a kormánycsere sikere igazolta: Miklóspapa döntése, hogy a helyén marad, talán mégis meghozza egy „kiugrás" lehetőségét – és akkor megérte az áldozatot. Mindenesetre szinte csodával

határos a mostani kormány programja: a zsidóüldözés beszüntetése és a Gestapo működésének korlátozása.

Minthogy nem bízott meg fenntartás nélkül a kormányban, Miklóspapa a további próbálkozásokat vagy előkészületeket nem hozhatta a kormány tudomására, ami feltétlenül hátrányosan érintette az ügy sikerét.[...]

Veesenmayer birodalmi meghatalmazott kihallgatáson volt Miklóspapánál, és próbált ellenjavaslattal változtatni a kormány összetételén. Jólesett hallani, hogy ez csak részben sikerült neki. Alig tudtam elhinni, hogy a németek végeredményben elfogadták az új helyzetet. Ez határozottan Miklóspapa elhatározásának és kitartó szívósságának eredménye volt. [...]

Szeptember 7-én a kormányzó elnökletével koronatanácsot tartottak, melyen részt vett az egész kormány, a vezérkar főnöke s a katonai és kabinetiroda főnökei.

Miklóspapa elbeszéléséből, valamint Vattay katonai iroda főnöknek a leírásából összefoglalom a lényeget:

Először a kormányzó ismertette a kialakult helyzetet; Bakách-Bessenyey svájci közvetítései révén most már világos, hogy nem számíthatunk szövetséges megszállásra. A követelmény csakis a feltétel nélküli megadás, és nem velük, hanem a Szovjetunióval kell felvenni a kapcsolatot! Az oroszok áttörtek a Kárpátokon, és a németek nem képesek őket feltartóztatni. Ezért a kormányzó végleg elhatározta, hogy most már cselekedni kell, tettekre kell váltanunk fegyverszüneti szándékunkat. Lakatos miniszterelnök azonnal szót kért, bejelentette, hogy „ezt az ügyet a parlament elé kell vinni". Ebből vita keletkezett, de a kormányzó kijelentette, hogy a parlament már nem képviseli a nemzet akaratát, mert a képviselők egy része le van fogva, másik része bujkál, és a szabadlábon levők meg vannak félemlítve – tehát nem járul hozzá a miniszterelnök kéréséhez. Azzal fejezte be, hogy „én viselem a nemzet és a történelem előtt a felelősséget". Csatay

honvédelmi miniszter javaslatára a németek tudomására hozták, hogy ha két napon belül nem küldenek négy hadosztályt és több páncélos egységet, Magyarország kénytelen lesz fegyverszünetet kérni. Ezt a kormányzó Hitlernek is megírta.

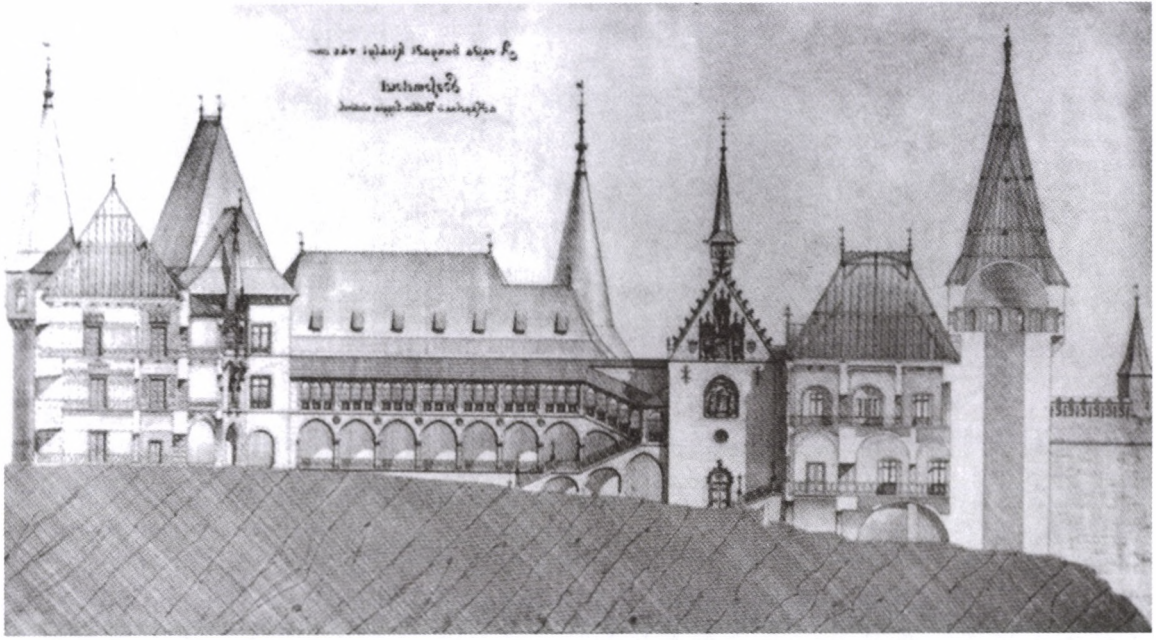
Ezek a közlések mindig rossz érzést keltettek bennem. Miért kellett a szándékainkról a németeket informálni, amikor ők velünk sosem voltak őszinték? Természetesen sok részletről nekem nem volt tudomásom, és ezért lehet, hogy ez az érzés csak az én elfogultságomból eredt. Ekkor jelentette a finnországi magyar követség, hogy Mannerheimmel milyen kiválóan bánnak az oroszok, és nem szállták meg Finnországot. Ugyanakkor jelentések jöttek az orosz megszállók romániai rémtetteiről. Ezek a hírek természetesen általános félelmet keltettek az emberekben. [...]

Nem tudom, sikerül-e visszaadni azt a bizonytalan, kétségbeejtő légkört, amelyben éltünk, egy velünk szemben ellenséges világnézetű, kegyetlen hatalom által megszállt országban, ahol a felszabadulást egy hasonlóan kegyetlen, ellenséges világnézetű ország haderejétől kellett várnunk... ennél szörnyűbbet Hitchcock sem tudott volna kitalálni.

Pedig ebbe bele kellett törődnünk. És minthogy az angolok balkáni partraszállása – amiben eddig mindannyian reménykedtünk – nem következett be, elhatározta a kormányzó, hogy Moszkvába küld egy delegációt. Ez volt részéről talán a legnehezebb áldozat hazája érdekében. [...]

Szeptember 10-én, miközben Esterházy Bibi volt nálam, Mikóspapa összehívta megbízható tanácsadóit,

METSZET A VAJDAHUNYADVÁR KIRÁLYI KASTÉLLYÁ ▶
TÖRTÉNŐ KIÉPÍTÉSÉHEZ KÉSZÜLT TERVBŐL
1870–72, FK

akiknek a véleményét ki akarta kérni. A kormány részéről csak Lakatos, Hennyey és Csatay, valamint Vörös, a vezérkar főnöke volt jelen. A tanácskozás résztvevői: Vattay és Ambrózy, a katonai és kabinetiroda vezetői, Bethlen István gróf (akit rejtekhelyéről titokban csempésztek be a Várba), Esterházy Móricz gróf, Károlyi Gyula gróf, Kánya Kálmán, Perényi Zsigmond báró, három tábornok, ezek között Náday István vezérezredes (aki később titkos kiküldetésben Olaszországba repült a szövetségesek hadiszállására), Teleki Béla gróf, az Erdélyi Párt elnöke.

Miután Vörös János vezérkari főnök ismertette a katonai helyzetet, amelynek a lényege az volt, hogy augusztus vége óta a Székelyföldön orosz csapatok nyomulnak előre, Miklóspapa közölte a háború azonnali befejezésének szükségességét. Bethlen István mindenben egyetértett a kormányzó elhatározásával, és kifejtette, hogy nincsen értelme a további vérontásnak… a háborúból ki kell lépnünk. Eldöntötték, hogy a finn mintára be kell szüntetni a harcot, de nem szabad letenni a fegyvert stb. Az értekezleten mindenki azonos véleményen volt: a háborúból ki kell ugranunk, és világos, hogy csak a Szovjetunióhoz lehet és kell fordulnunk.

A „titkos tanács" után felmerült a probléma, hogy Bethlen Istvánt hogyan csempésszük ki a várpalotából. Féltünk, hogy esetleg felismerik, ezért aztán valakinek az az ötlete támadt, hogy talán el kellene távolítani jellegzetes bajuszát. A bajuszt leborotválták, de Bethlen így még gyanúsabban nézett ki, mert a bajusztalan leborotvált rész – napbarnított arcával ellentétben – vakítóan fehér volt. Ekkor eszembe jutott Pista kvarclámpája, amely még ott volt a fürdőszobánkban. A jelenlévők mind felkísérték István bácsit hozzám az emeletre, ahol letakartam az arcát, csak a bajusz helyét hagytam ki, és addig kvarcoltam – vigyázva, nehogy megégjen –, amíg a fehér folt teljesen el nem tűnt! Nagy siker volt, és Bethlen Istvánt

egyenruhában, sapkában már nem lehetett felismerni; szerencsésen vissza is jutott vidéki rejtekhelyére.

Zichy Ladomér gróf, akinek Szlovákiában, a magyar határ mellett volt birtoka, sógora, Teleky Béla gróf, az Erdélyi Párt elnökének ajánlatára lett kiszemelve arra, hogy a szlovák partizánokkal együttműködő Makarov szovjet ezredessel lépjen összeköttetésbe egy fegyverszüneti kérés továbbítására. Jelen voltam, amikor feljött a Várba a részletek megbeszélésére, és vállalta a feladatot. Másnap, 11-én el is indult Szlovákiába.

Ugyanakkor egy másik lehetőség is adódott a szovjet kapcsolatok felvételére. Nicky sógorom közvetítésével Aczél Ede báró erdélyi földbirtokos felajánlotta, hogy kiutazik Moszkvába két kommunista kísérővel. Miklóspapa hozzájárulásával el is indultak.

A szeptember 11-én a kormányzó dolgozószobájában megtartott rendkívüli minisztertanácsról megint Vattay „Visszaemlékezései"-t idézem, hogy érzékeltessem Miklóspapa helyzetét:

„Előzetesen Ambrózy közölte velem, hogy a Lakatos-kormány nem vállalja a fegyverszünetet, és kérte lemondását. A kormányzó ezt tudomásul vette, de kérte a kormányt, maradjon, mert új kormányt alakítani már nincsen idő, hisz számolni kell a németek akadékoskodásával. Részemre ez nagy meglepetés volt. Nem értettem. Négy nappal előbb az egész koronatanács magáévá tette a döntést, senki sem emelt szót. Kérdésemre, mi lesz, Ambrózy azt válaszolta, hogy csak menjek a kormányzó dolgozószobájába, majd ott megtudjuk." [...]

Este a kormányzó dolgozószobájában összejött egy szűk csoport: Miklóspapa, Magdamama [Horthy Miklósné], Nicky [ifj. Horthy Miklós], Bakay Szilárd altábornagy, az I. hadtest parancsnoka, a Budapest biztonságáért felelős parancsnok, Lázár Károly altábornagy, a testőrség parancsnoka; Tost Gyula alezredes, szárnyse-

géd; Ambrózy Gyula, a kabinetiroda főnöke; Vattay Antal, a katonai iroda főnöke és én magam.

Miklóspapa közölte velünk a minisztertanács eredményét, és a hangján érződött, mennyire megrendítette a kormány határozata. Nehéz volt elhinni, hogy az egész kormány cserbenhagyta. Mondta, hogy mennyi küzdelem után tudta végre kinevezni ezt a kormányt, és most már nincs idő egy újabb kormány-huzavonára a németekkel... Egyedül maradt, de szándékát végre akarja hajtani – ezért a kormány kikapcsolásával fog cselekedni. [...]

Kutatásai során Aggteleky megállapítja, hogy: „A kormányzó volt valamennyi munkatársa között a legkülönb, közülük kimagaslott, szinte egyedül volt, aki helyesen ismerte fel a helyzetet, és aszerint akart cselekedni is. Harcolnia kellett azonban nemcsak a németek ellen, akik cselekvési szabadságát megbénították, hanem legfőbb munkatársaival is – mind kormányzati, mind katonai vonatkozásban egyaránt."[1]

Még ma is, annyi év után, sokan latolgatják, mi volt az oka, és ki volt a hibás abban, hogy nem sikerült a „kiugrás", mit kellett volna tenni a siker érdekében. Sajnos nem tartják szem előtt az igazi, végzetes bajt, hogy két malomkő között őrlődtünk, két fortélyos, hazug, gyilkos nagyhatalom között, és azt, hogy bármit is teszünk, a végeredmény ugyanaz lett volna. Teheránban döntöttek a sorsunkról, pedig csakis ott lehetett volna rajtunk segíteni. [...]

Náday István vezérezredes és Charles Howie angol ezredes szeptember 22-én indult útnak a Nápoly melletti Casertában lévő angol főhadiszállásra. Amikor Nickyvel elbúcsúztunk Howie-tól, adtam neki egy kis szentelt Kaszap-érmet, hogy segítse veszélyes útján.

Tost szárnysegéd vitte őket a titkos repülőtérre, és megtudtuk, Majoros felesége is velük ment, akinek csak tíz perccel előbb mondták meg, hogy valahová utazik a férjével. Szerencsésen megérkeztek Casertába –

Nádaynál csak egy, a kormányzó keze írásával papírra vetett jegyzet volt.

Sajnos ez a misszió teljes kudarccal végződött – először csak az az üzenet érkezett, hogy szerencsésen megérkeztek, és azután sokáig semmi. A következő üzenetet nem lehetett megfejteni. Állítólag a rejtjelkulcs elveszett vagy itthon maradt? Utólag tudtuk meg, bizalmatlanul fogadták kiküldetésüket, kifogásolták, hogy Nádaynak nem volt személyre szóló megbízólevele – és minket közben már úgyis a Szovjetunióhoz irányítottak. Nádayt és Howie-t elkülönítették, úgy, hogy nem tudtak érintkezni.

Nem tudom, mit tehettek volna a szövetségesek, hogy megakadályozzák Magyarország szovjet megszállását, de megbocsájthatatlan, hogy nem vették komolyan ajánlatainkat, és beleegyezésükkel történt az az ötvenéves emberi, anyagi és erkölcsi pusztítás, amit a kommunizmus nálunk és szomszédainknál okozott. [...]

Közben Miklóspapa igyekezett összeállítani a moszkvai delegációt. Faragho Gábor altábornagy, a csendőrség felügyelője, aki előzőleg magyar katonai attasé volt Moszkvában, vezette a delegációt, a tagok pedig: Szent-Iványi Domokos miniszteri tanácsos, Nicky „kiugrási irodájának" vezetője és Teleki Géza gróf egyetemi tanár, Teleki Pál miniszterelnök fia. [...]

Ekkor Miklóspapa megfogalmazta a levelet, amelyet Sztálinnak fog a delegációval elküldeni. Angolul írta és nekünk felolvasta:

Tábornagy!

Végső veszélyben forgó népem nevében és érdekében fordulok Önhöz. A magyar nép nevében, amelyet ennek a háborúnak a kitöréséért semmiféle felelősség nem terhel. Ezer éven át, de különösen az utolsó évtizedben népünk sorsát a szomszédos kolosszus befolyásolta. Ennek a befolyásnak a hatása alatt sodródtunk bele ebbe a Szovjetunióval folytatott szerencsétlen háborúba is.

Nyomatékosan kell hangsúlyoznom azt a körülményt, hogy szegény hazámat valósággal elárasztotta a németek „ötödik hadoszlopa". Ez a nagyszabású behatolás ugyanakkor kezdődött, amikor német csapatok vonultak be Romániába és Bulgáriába is, amelynek eredményeképpen minden magyarországi megmozdulást, minden lépést közvetlen közelből figyeltek, s a legfontosabb hírek és jelentések soha nem jutottak el hozzám. Most szereztem tudomást arról, hogy a Kassát és Munkácsot ért légitámadás után Molotov külügyminiszter – a magyar követtel folytatott megbeszélés során – kifejezésre juttatta a Szovjetuniónak Magyarország iránt táplált békés törekvéseit. Ha ez megfelel a valóságnak, tragikus, mert nem ért el hozzám idejében.

Az igazság kedvéért tájékoztatni szeretném Önt arról, hogy mi soha senkitől nem akartunk még egy talpalatnyi területet sem elvenni, ha jog szerint nem illetett meg bennünket. Éppen ellenkezőleg, a románok foglalták el orosz szövetségesüktől Besszarábiát az első világháború után, a második világháború alatt pedig német segítséggel Oroszország déli részének jelentős részét igyekeztek megszerezni. Ezen kívül, amikor 1940-ben véget kívántunk vetni az erdélyi magyarsággal való kegyetlen bánásmódnak, ismét a románok voltak azok, akik Németország segítségéért folyamodtak, kérve Hitlert, hogy tegye lehetővé számukra a bécsi döntéssel e terület legalább egy részének megtartását.

Amikor delegátusaimat teljhatalommal felruházva elküldöm a fegyverszüneti tárgyalásokra, kérem Önt, hogy kímélje meg ezt a szerencsétlen országot, amelynek megvannak a maga történeti érdemei, s amelynek a népe az orosz néppel oly sok közös vonást mutat fel.

Szíveskedjék hatalmas befolyását érvényesíteni szövetségeseinél, hogy népünk érdekeivel és becsületével

összeegyeztethető feltételeket szabjanak, mert ez a nép valóban békés életet és biztonságos jövőt érdemel.

Megragadom az alkalmat, hogy Ön iránt, Sztálin tábornagy, legmagasabb nagyrabecsülésemet fejezzem ki.

Őszinte híve

Horthy s. k.

P. S. minthogy csapataink még a határokon tartózkodnak, s erős német egységek tartanak bennünket megszállva, arra kérem, hogy levelemet bizalmasan kezelje mindaddig, amíg a helyzeten felül nem tudunk kerekedni."[2] [...]

Nálunk izgatott és feszült a hangulat: ma útra kel Szlovákián át Moszkvába Faragho Gábor, Szent-Iványi Domokos és Teleki Géza – vadásztársaságnak álcázva –, a kabinetiroda által útlevelekkel ellátva, és Miklóspapa saját kezűleg írott, angol nyelvű levelével. A németek által megszállt Magyarországon keresztül külön mentek, majd gyalog, egy folyón át, illegálisan keltek át a szlovák határon, és oda, partizánterületre jött értük Sztálin repülőgépe. Rendkívül fontos, viszontagságos, kockázatos utazás. Megbízatásuk az volt, hogy a delegáció a Makarov-levélre hivatkozzon, a királyi Várral, rövidhullámú adóval a rejtjeles összeköttetést biztosítsa, és a tárgyalások megkezdésétől a repülőtámadások leállíttassanak.

Erre az alkalomra külön rejtjelkulcs készült, amiből csak két szám-jelkönyv-példány volt – egyiket a delegáció vitte magával, a másik itt maradt nálunk a Várban. A rejtjelkulcsos „fekete könyv" kezelését hárman végeztük, Tost Gyula alezredes, szárnysegéd, Nicky sógorom és én. Biztonsági szempontból mást nem akartunk beavatni.

– – –

A rendőr távírászok a belügyminisztérium tudta nélkül vállalták a feladatot.

Gróf Edelsheim Gyulai Ilona, Horthy István kormányzóhelyettes özvegye: Becsület és kötelesség 1, 1918–1944, Európa Könyvkiadó, 2003, Budapest, 278–293.

Jegyzetek

[1] Aggteleki Béla altábornagy gyűjteményéből: Vattay Antal visszaemlékezései, 1944–1945-ben készült feljegyzései alapján. (A szerző tulajdonában.)

[2] Hennyey Gusztáv: *Magyarország sorsa Kelet és Nyugat között.* Európa Könyvkiadó, 1992, Budapest, 269–270.

Szent-Iványi Domokos

Az előzetes, vagy inkább végleges fegyverszüneti megállapodás aláírása

1944. október 11.

Október 11-én, hajnali 3 óra körül megkezdődött a hatodik tárgyalásunk az oroszokkal. A Kremlben Molotov ismét megpróbálta tisztázni a magyar teljhatalmú megbízottak kérdését.

A megbeszélés legfőképp katonai kérdések körül folyt, egyebek közt megállapítást nyert, hogy az orosz erők még mindig mintegy 100–110 km távolságra vannak Budapesttől.

Ezután a légkör meglehetősen kedvezőre fordult.

Molotov: Tisztában vagyok vele, hogy a németek mészárlást akarnak, s ezt nekünk meg kell akadályoz-

nunk. Úgy tudom, az előzetes feltételeket elfogadták; ezek után lehetségesnek tartják-e, hogy megbeszéljük és aláírjuk a végleges fegyverszünetet?

Szent-Iványi: Igen! E tekintetben szabad kezet kaptunk. Egy rádiótáviratunk alapján a felhatalmazást *(pleins-pouvoirs)* írásban is megerősítették, és Nemes őrnaggyal elküldték, aki épp most tart a levéllel Körösmező érintésével Moszkva felé. De a magyar küldöttség valójában már ötször megkapta a szükséges felhatalmazást: először a Kormányzó levélben közölte ezt; másodszor szóban, mielőtt a küldöttség elindult volna Budapestről; azután két nekünk küldött rádiótáviratban, és végül a Nemes őrnagynál lévő levélben is.

Molotov: A Kormányzó levelének értelmében csak tárgyalásra kaptak felhatalmazást. Szeretném, ha a Kormányzó rádiótáviratban erősítené meg, hogy aláírhatják az egyezményt.

Molotov Churchill-lel konzultál

Erre elővettük a 2. és 4. sz. rádiótáviratot, valamint az 1. sz. jegyzékünket, és megmutattuk őket Molotovnak. Megígértük továbbá, hogy írásban is megküldjük neki a 4. sz. RT szövegét.

Molotov láthatóan emésztette a problémát. Aztán egyszer csak odafordult hozzám, és nagyon meleg hangon azt kérdezte: „Tudná angolul vagy franciául vezetni a tárgyalásokat, Miniszter úr? Előfordulhat, hogy a tárgyalásokat angolul fogjuk folytatni." Tömör „Igen"-nel válaszoltam, mire Molotov fölállt, és közölte, hogy körülbelül tíz percre felfüggesztjük a tárgyalást. Átment a szomszéd szobába, s miközben átlépett az ajtón, egy villanásnyira láthattuk az ott lévőket. Mivel rövidlátó vagyok, nem tudtam tisztán kivenni az arcokat, de Faragho

később váltig állította, hogy Churchillt és Edent látta a szobában. Molotov jó tíz perc múlva visszatért, és bejelentette: „A tárgyalást a fentiek alapján fogjuk folytatni, a részletekről holnap kapnak tájékoztatást. (Molotov ebben tévedett: már 11-e volt, hajnali 4 óra 10.) Magyarország tehát kilép a háborúból." „Mi úgy tekintünk magunkra, mint akik már kiléptek" – felelte Faragho. Csaknem öt óra volt, mire visszaértünk a dácsánkba.

Jóformán semmit nem pihentünk, nem aludtunk azon az emlékezetes napon. Egész délelőtt és délután dolgoztunk, hosszú jegyzékeket fogalmaztunk és küldtünk a Szövetséges Hatalmaknak, valamint elküldtük Budapestnek a 10. és 11. sz. rádiótáviratunkat.

Részt vettünk egy rövid, ebéddel-vacsorával egybekötött ötórai teán, majd Kuznyecov tábornok kocsiján elhajtottunk a dácsáról. Már majdnem este 7 óra volt.

7 óra 18-kor Molotov megnyitotta az oroszokkal folytatott hetedik tárgyalásunkat. Jelen voltak: Molotov, Dekanozov, Podzerov, Kuznyecov, valamint a három magyar küldött.

Molotov: Válaszolva 6. számú jegyzékükre, mely választ a Szovjetunió nevében, a Szövetséges Hatalmak egyetértésével közvetítem: a három Szövetséges Hatalom kész elfogadni Magyarország követeléseit, a szükséges formaságok azonnali végrehajtásával. Azt a kérést is elfogadják, hogy az orosz csapatok pár napra függesszék fel az előrenyomulást, s a szükséges parancsokat már ma kiküldik a frontra, hiszen nagyon fontos, hogy a két hadsereg, az orosz és a magyar, együttműködésre jussanak, hogy lehetővé váljon a magyar csapatok Budapest irányába történő visszavonása. Úgy vélem, az ügy ebben a formában korrekt és minden követelménynek megfelel.

Szent-Iványi: Ma már küldtünk egy rádiótáviratot Budapestre, amelyben tájékoztatást kértünk a magyar és

a német erőkről, s arról, hogy mennyi időre lenne szükségük a magyar csapatoknak ahhoz, hogy elérjék Budapestet, illetve az irányról, ahol a magyar és az orosz erők együttműködése létrejöhetne. Reményeink szerint a válasz holnap reggelig megérkezik Budapestről. Ezek a körülmények nem változtatnak Molotov úr megjegyzésein, inkább kiegészítik őket.

Molotov: Az előzetes feltételek aláírása feltétlenül szükséges a magyarországi Felügyelőbizottság felállításának felgyorsításához. Ez együttműködés esetén a fronton keresztül megvalósítható.

Molotov: Ugye nem szükséges, hogy egy-két napnál tovább megállítsuk az orosz előrenyomulást?

Faragho: Nem, erre nincs szükség.

Molotov: El tudja olvasni valaki önök közül az előzetes feltételek orosz szövegét?

Faragho: Igen.

Ezután rövid szünet következett, amely alatt az orosz és francia nyelvű szöveget átnéztük, és egyes helyeken módosítottuk.

Molotov: A 6. számú jegyzékükben közölt rádiótávirat értelmében csak az előzetes feltételek aláírására kaptak felhatalmazást, ezek szerint a végleges fegyverszüneti egyezmény aláírására másik delegációt küldenek Moszkvába?

Szent-Iványi: Nem! Teljes körű meghatalmazást kaptunk mindkét dokumentum aláírására.

Ezt a kijelentésemet egy megbeszélés követte, melyben a három delegált egy emberként próbálta elmagyarázni Molotovnak, hogy a delegáció jogosult aláírni mindkét dokumentumot. Azonban, tette hozzá a delegáció, magyar szakértők bevonására is szükség lenne, mielőtt aláírnák a végleges fegyverszüneti egyezményt.

Molotov: Nem akarok nagyon erősködni a szokásos formaságok miatt, tekintettel az igen nehéz helyzetükre,

de mégis tartanunk kell magunkat bizonyos formalitásokhoz, ezért remélem, hogy amíg teljesülnek az előfeltételek, addig a két dokumentum aláírására feljogosító írásos meghatalmazásuk is megérkezik. Elképzelhető, hogy a németek megtámadják a felkelőket?

Faragho: Nagyon is! Hiszen már eddig is 400 000 zsidót deportáltak Németországba. A németek a budapesti zsidóságot is deportálni akarták, de közbeléptünk. Emiatt van most ott a csendőrség.

Molotov: A magyar kormány egységes lesz a fegyverszüneti feltételek végrehajtása tekintetében?

Faragho: Igen, Reményi-Schneller és Jurcsek miniszterek kivételével.

Szent-Iványi: De ez a két miniszter nem túl befolyásos. A tényleges hatalom a Kormányzó és a Miniszterelnök kezében van.

Molotov: A csapatok hűségesek és lojálisak lesznek a Kormányzóhoz?

Szent-Iványi: Ahol a parancsnokok magyarok, ott igen.

Dekanozov: Ki írja alá a Budapestnek küldött jelentéseiket?

Szent-Iványi: Senki. Első személyben íródnak.

Molotov: Ami Atzélt illeti, tájékoztatom önöket, hogy a katonai hatóság kihallgatta, majd visszaküldte Magyarországra.

Ezzel véget ért a tárgyalás. Miközben előkészítettek egy asztalt a dokumentumok aláírásához, Molotov odajött hozzám, és így szólt: „Gratulálok, Miniszter úr! 1526 óta ez az első alkalom, hogy Magyarország megnyert egy nagy háborút."

Örömmámorban úsztam. Minden tervünket sikerült megvalósítanunk.

Különös elégedettséggel töltött el, hogy időhúzási taktikánknak hála, az angolszászok is részt tudtak venni a tárgyalásokon, ami végső soron hozzájárult az egész folyamat felgyorsításához, illetve bizonyos előnyöket biztosított számunkra – például a Szövetségesek egy időre abbahagyták Magyarország légi bombázását, és a harcokat is felfüggesztették, hogy a magyar csapatok visszavonulhassanak. Az MFM által vezetett kezdeményezések sikeréről csak annyit, hogy október 11-én, 19 óra 57–58 perckor mi, a delegáció három tagja, a Kremlben aláírtuk a Fegyverszüneti Megállapodást.

A Kormányzó nem hajlandó elhagyni Budapestet

Egy szemhunyásnyit sem pihentünk október 11-e éjjelén. Elküldtük 12., 13. és 14. számú rádiótáviratunkat Budapestre, és dekódoltuk a Budapestről érkezett 7. és 8. számú rádiótáviratot. Nagyon rossz híreket kaptunk a fővárosból: a Kormányzó megtagadta, hogy elhagyja Budapestet. Ez óriási csapást jelentett; döntése hatalmas veszélybe sodorta küldetésünk – csakúgy, mint az egész „harmadik kísérlet" – sikerét.

Ami az oroszokkal folytatott tárgyalásainkat és egyéb, ezzel kapcsolatos eseményeket illeti, főként az orosz és a magyar hadsereg által a politikai tárgyalásaink és megállapodásunk értelmében foganatosítandó katonai intézkedésekről folytak. Eközben delegációnk létszáma két fővel gyarapodott, Nemes őrnagy és Tarnay István követségi titkár személyében, előbbi meghozta a Kormányzó meghatalmazását arról, hogy az előkészítő és a végleges fegyverszüneti megállapodást is aláírhatjuk.

Budapesti események

Német katonai beavatkozás és a Szálasi-puccs, október 14–17.

Nemes őrnagy tájékoztatott bennünket, hogy Bakay tábornokot, a budapesti és Budapest körüli királyi erők parancsnokát, a németek október 12-én elrabolták. Ez ismét súlyos csapást jelentett erőfeszítéseink és a „harmadik kísérlet" sikerére nézve.

Még Kuznyecov tábornok irodájában voltunk, amikor megkaptuk a Kormányzó 6. számú rádiótáviratát, melynek szövege rövid és drámai volt:

„Kormányzó fiát ma reggel elrabolták a nyilasok és a németek. A házat, ahol tartózkodott, szétlőtték; nincs több hírünk róla. Várost körülvették a *Reichswehr* megerősített csapatai. Ultimátumot kaptunk a németektől."

Azután, hogy a Kormányzó eldöntötte, nem hagyja el Budapestet, illetve elrabolták Bakay tábornokot, ez volt a harmadik – és minden bizonnyal halálos – csapás a „harmadik kísérletre". Azon tűnődtem, vajon van-e még remény.

Alvásra, pihenésre nem volt idő; Budapestről megérkezett az utolsó három rádiótávirat is. A szövegükből megtudhattuk, mi a helyzet. Budapest gyakorlatilag német kézre került, s számítani lehetett rá, hogy a Kormányzót is hamarosan foglyul ejtik a németek. Nagyon feldúlt voltam. „Ha a Kormányzó elhagyta volna Budapestet és csatlakozott volna a 2. hadsereghez, most egész más lenne a helyzet" – gondoltam.

Az utolsó rádiótáviratok alapján két jegyzéket (14. és 15.) küldtünk „a három Szövetséges Hatalomnak", melyekben tájékoztattuk őket a budapesti eseményekről, és lépéseket javasoltunk az előállt helyzet fényében.

A Kormányzót letartóztatják a németek, 1944. október 15–17.

Horthy kormányzó és családja október 17-én egy németek által kísért különvonaton elhagyta Magyarországot, és Németországba távozott.

Amikor az új helyzetet megvitattuk az oroszokkal, kijelentettem, hogy még a Kormányzó eltűnése sem gördíthet akadályt együttműködésünk útjába, hiszen a Kormányzó Veress Lajos tábornokot, a 2. hadsereg parancsnokát jelölte ki helyetteséül arra az esetre, ha a németek megölnék vagy letartóztatnák. Sajnos azonban a németek Veress tábornokot is letartóztatták, így terveink meghiúsultak. Az oroszok nagyon segítőkészek voltak Veress felkutatásában, az ő segítségükkel tudtuk meg azt is, hogy a tábornokot miként tartóztatták le.

(A részletet Németh Orsolya fordította. Forrás: Domokos Szent-Iványi, The Hungarian Independence Movement, 1936–46. Szerk.: Kodolányi Gyula–Szekér Nóra. Magyar Szemle Alapítvány, 2013. Budapest. 544–548. A könyvből már több szemelvényt közöltünk a Magyar Szemle idei számaiban.)

Megjegyzés

Amint Horthy Ilona memoárjából is kiderül, Szent-Iványiék konspiratív úton, a kormány tudta nélkül jutottak ki Moszkvába szeptember utolsó napjaiban. A kódolt rádiótávirat kapcsolatot Horthy Ilona, ifj. Horthy Miklós és Toszt Gyula szárnysegéd tartotta fenn a moszkvai küldöttség és Horthy között. A diplomata Szent-Iványi Domokos (1898–1980), Teleki Pál bizalmas munkatársa, 1944. januártól a Kiugrási Iroda vezetője volt a Várban. Molotovék a moszkvai tárgyalások során, majd 1945-ben Budapesten is, a külügyminiszteri posztra javasolták őt. Szent-Iványi a tisztséget elutasította. 1947-ben, „a köztársaság elleni összeesküvés" perében, tíz év börtönre ítélték.

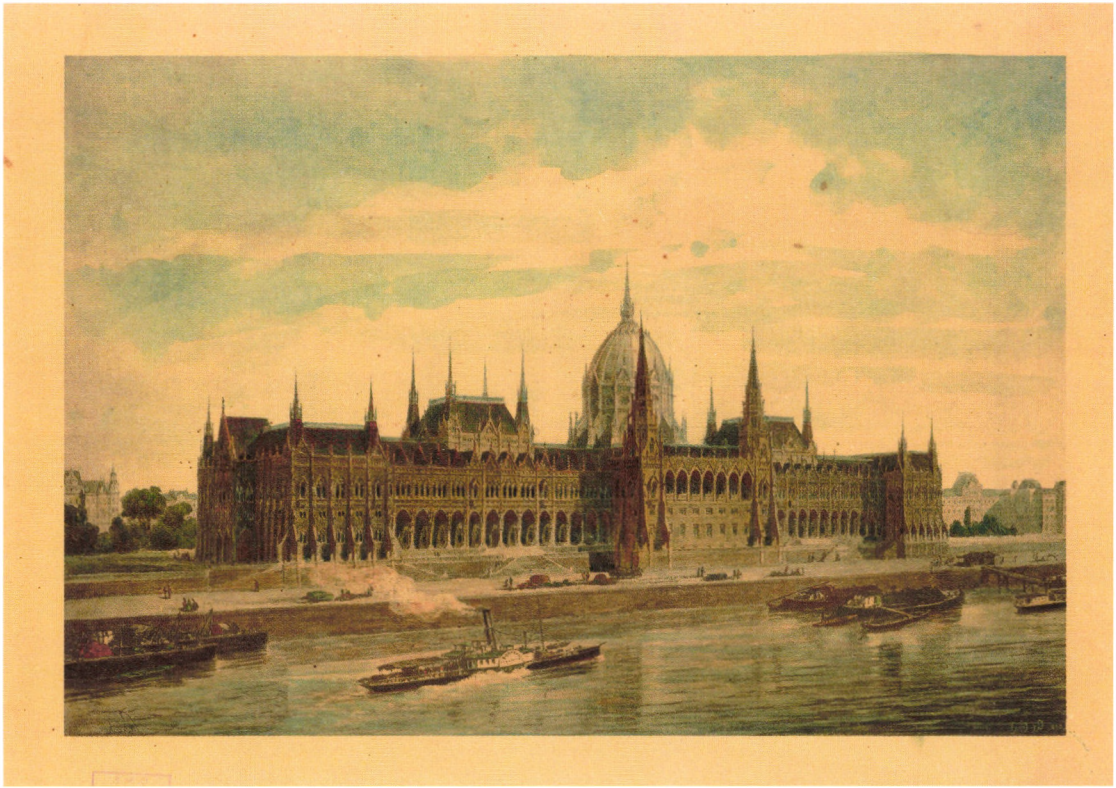
A kormányzó Faust Imre és az 1956-os forradalomban kiemelkedő szerepet vállaló Dudás József, a földalatti Kommunista Párt vezető tagjai kíséretében, báró Atzél Ede erdélyi politikust titkos misszióban Moszkvába küldte szeptember elején. Az Atzél-misszió célja az orosz fogadókészség felderítése volt a fegyverszüneti tárgyalásokra, és a Faragho–Szent-Iványi–Teleki Géza fegyverszüneti küldöttség ugyancsak titkos útját készítette elő. Atzél Edét hazaérkezése után nem sokkal az orosz csapatok letartóztatták, és eltűnt.

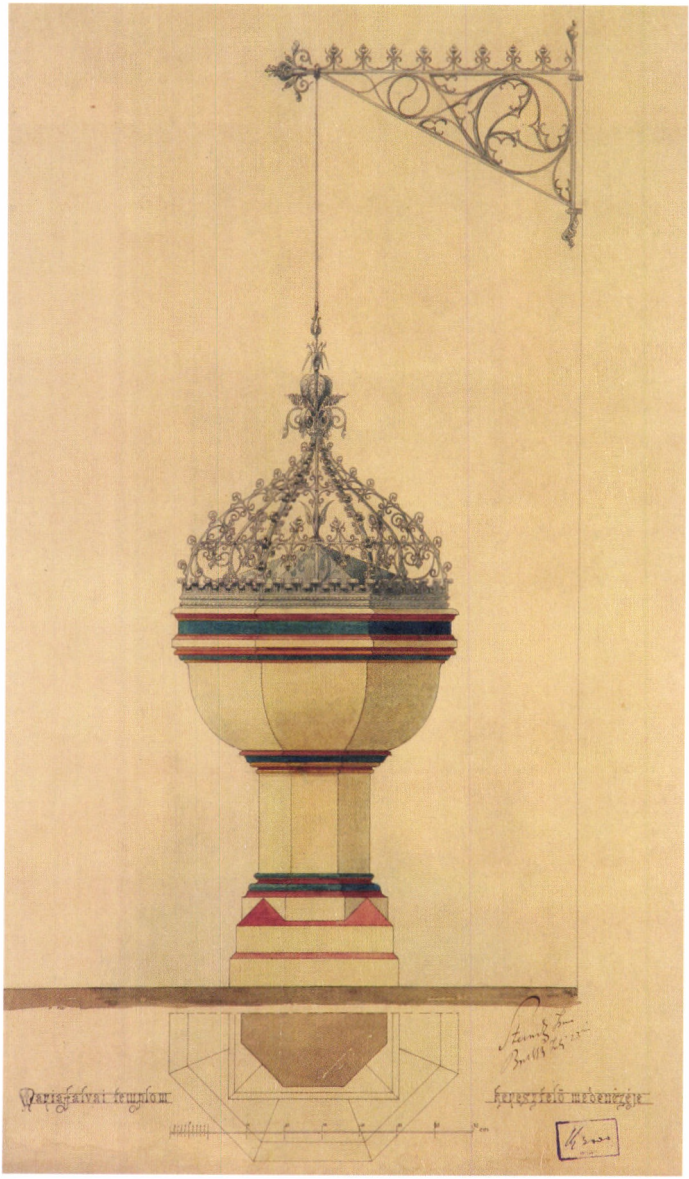
Faragho Gábor vezérezredes (1890–1953) miniszter lett az 1944. decemberi debreceni kormányban, gróf Teleki Gézával, Teleki Pál miniszterelnök fiával együtt. 1945-ben nyugdíjazták, 1951-től házi őrizetben élt tanyáján az Alföldön. A Rákosi-terror túlkapásaitól Sztálinék, személy szerint Puskin korábbi szovjet nagykövet közbenjárása mentette meg. Teleki Géza (1911–1983) geológus 1946-ban a párizsi béketárgyalásokra készülő magyar érvanyag összeállításában vett részt, 1949-ben az Egyesült Államokba emigrált.

Dálnoki Veress Lajos vezérezredes (1889–1976), az Erdélyben harcoló 2. hadsereg parancsnoka, a Magyar Függetlenségi Mozgalom tagja be volt avatva a moszkvai fegyverszüneti küldetésbe. Szent-Iványiék javaslatára Horthy titokban teljhatalmú utódjának, homo regiusnak nevezte ki őt halála vagy akadályoztatása esetére. A Szálasi-puccs idején bebörtönzik. Veress Lajost 1947-ben börtönbüntetésre ítélték „a köztársaság elleni összeesküvés" perében. 1956-ban, a forradalom után Nyugatra távozott, és részt vett az emigráció politikai életében.

Szent-Iványi V. kéziratát, az öt könyvből álló hagyaték legszemélyesebb hangú memoárját szintén angolul írta, emigrációban, élete végén. A kézirat még kiadatlan (a szerk.).

ORSZÁGHÁZ, STEINDL, AKVARELLJE, ▶
Klösz György felvétele, 1884, FK

MÁRIAFALVA, RÓMAI KATOLIKUS TEMPLOM,
KERESZTELŐMEDENCE,
1884, FK.

A SZERKESZTŐ ÚR LETETTE A TOLLÁT

– *Borbándi Gyuláról* –

Vannak olyan személyiségek, barátok életünkben, akik annyira hozzánőttek mindennapjainkhoz, hogy nélkülük szinte el sem tudjuk képzelni a múló órákat, napokat, hónapokat, éveket. Lehet, hogy hetekig nem beszélünk egymással, mégis valamilyen formában minden alkalommal körünkben vannak, szólnak hozzánk, emlékeztetnek valamire. Ők azok, akikről el sem tudjuk képzelni, hogy ne tudjuk őket felhívni telefonon vagy beugrani hozzájuk egy-egy jó szóra, egy eszmecserére, emlékezésre, tanácsra, vagy egyszerűen egy pillanatra megpihenni és megfürödni személyiségük varázsában. Meg sem fordul a fejünkben, hogy ne legyenek elérhetőek, hogy ne legyen idejük ránk. Mint ahogyan a nap reggelente mindig felkel, úgy keressük mi is az ő társaságukat, gondolataikat nap mint nap.

Borbándi Gyula évtizedek óta egyike volt ezeknek az „eligazodási pontoknak". Ő volt a Szerkesztő úr! Aki kigyomlálta sutaságainkat kéziratainkból, kemény, mégis megértő kritikát mondott szétburjánzó gondolatainkról, s persze mindig biztatott, inspirált, támogatott. Szerkesztette írásainkat, s csendben, soha nem előtérbe tolva önmagát, de szerkesztette életünk folyását is.

Szinte mindenki ismeri Csontváry-Kosztka Tivadar *Magányos cédrus* című festményét. Szokás szellemóriásokat, teljesítményükkel kitűnőket ehhez a hajlíthatatlan, megalkuvást nem tűrő cédrushoz hasonlítani. Amikor Borbándi Gyulára gondolunk, joggal merül fel bennünk a cédrus képe, mint annak az embernek a képe, aki viharos évtizedeken keresztül megingathatatlanul állt a „vártán", tűrte a fagyos szeleket, ellenállt a kísértéseknek, s melegen tartotta lelkében (és folyóiratában, rádiójában, otthonában és beszélgetéseiben) azt az eszmét, ami magyarságához, népéhez, nemzetéhez, a szabad gondolkodáshoz kötötte.

Én mégis azt gondolom, a Szerkesztő úr nem volt „magányos cédrus". Én úgy látom őt, mint egy a kis erdő közepén kimagasodó sudár, szikár fenyőfát, mely messzire lát a fák

lombjai felett, s tobozának magvaival egyre csak növeli, bővíti a kis erdő kereteit, és megvédi a facsemetéket előrelátó fürkészésével a közelgő viharoktól, támadásoktól, bajoktól.

Borbándi Gyula ugyanis soha nem volt magányos. A *Látóhatár*, majd az *Új Látóhatár* szerkesztőjeként számtalan szerző, írók, költők, történészek, szociológusok sokasága vette őt körül. A Szabad Európa Rádió szerkesztőjeként is a kollégák, a rádió hallgatóinak megszámlálhatatlan tömege figyelte szavát, kereste társaságát. Bibó István mondta egyszer, hogy az ő síremlékére azt kellene felírni: *Élt 1945–1948*. E fájdalmas pillanatban, amikor Borbándi Gyula, a Szerkesztő úr úgy döntött, hogy végérvényesen leteszi tollát, s elmegy közülünk, a fejfájára megfogalmazhatjuk azt: *Élt, mióta a szabad magyar gondolat megfogant, s él, míg a magyarságról, a nemzetépítésről egyetlen ember is megszólal.*

Borbándi Gyula 1919. szeptember 24-én, Budapesten született, egy szerdai nap reggelén, a Szent István Kórházban, s 2014. július 23-án, szintén egy szerdai nap kora délutánján költözött át az égi Parnasszusra. A Kölcsey gimnázium elvégzése után a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen szerzett államtudományi doktorátust 1942-ben, majd a Vallás- és Közoktatási Minisztérium tisztviselőjeként helyezkedett el. 1939 elején lett tagja az Országos Széchenyi Szövetségnek, s ott ismerkedett meg a közösségért végzett munka örömével, felelősségével. Ezek az élmények élete során végigkísérték, az ott szerzett értékek határozták meg későbbi tevékenységét. A szövetségen belüli falukutató munka révén ismerkedett meg a népi mozgalommal, a kibontakozó szociográfia műfajával. Falta a könyveket, érdeklődése minden irányban kiterjedt. Ő az a típusú értelmiségi volt, aki nem fogadta el az egysíkúságot, megérteni és feldolgozni akarta a gondolatokat, lemérni azok súlyát, majd amikor kialakította magában azok értékét, mértékét, akkor minősítette azokat. Hihetetlen mennyiségű jegyzet, levelek garmadája maradt utána, kisebb-nagyobb papírdarabok egy-egy gondolattal, értékelő megjegyzéssel. Szinte soha semmit nem dobott ki. Feljegyzései olvasmányairól, javítgatott kéziratok, laptervek, kritikai megjegyzések kezdeményezésekről képezik többek között munkássága teljességét. Ez a fajta „szerkesztői" szemlélete már egyetemi évei alatt kialakult.

Volt egy másik nagy szerelme is. A testmozgás, a testedzés, a sport. Hűséges Ferencváros-drukker volt. Az édesanyjától kapott zsebpénzét viszont sajnálta villamosra költeni, inkább moziba fizetett be, vagy könyvet vásárolt belőle, ezért a Podmaniczky utcából minden hétvégén gyalog zarándokolt el az Üllői útra, ahol az első félidőt még az utcáról hallgatta végig, a benn lévő tömeg morajából következtetve ki az eseményeket, majd – mivel a szünetben ingyen beengedték a diákokat – a második félidőben már a lelátóról követte nyomon kedvenc csapata küzdelmét. Élete alkonyán is úgy sorolta fel a húszas-harmincas évek ferencvárosi csapatainak összeállítását, mintha egy vizsgatételről adna számot.

Memóriája egyébként is egészen elképesztő teljesítményekre volt képes. A Vallás- és Közoktatási Minisztériumban irodája falára ki volt függesztve egy táblázat, amelyen a minisztérium szervezeti beosztása volt feltüntetve, hogy az egyes ügyiratok továbbküldéséhez eligazítást nyújtson. Évekkel később, már svájci emigrációjában, Borbándi ezt a táblázatot, mind a 415 névvel, pontosan fel tudta idézni és papírra tudta vetni. Ez a képessége segítette őt az óramű pontosságú, precíz szaktörténészi könyveinek készítésében is.

A háborút követően a Nemzeti Parasztpárt kötelékében találta meg azt a közéleti közeget, melyben elkötelezetten képviselhette mindazt, amit a világról gondolt. A hatodik kerületi szervezet titkárának választották, később a budapesti szervezetben is vállalt feladatot. Egyike volt a parasztpárti szervezkedés hétköznapi aktivistáinak, úgy érezte, abban a szellemi társaságban tehet legtöbbet hazájáért. A Parasztpárton belül Kovács Imre felfogását tartotta helyesnek, s jellemző, hogy vezetésével az egész hatodik kerületi szervezet kovácsimristának számított a párton belül. Kovács Imrének a parasztpártból 1947. februárban történt kilépése sem rendítette meg, hitt abban, hogy a népi demokratikus szándék nem taposható el. Kovácsnak 1947. novemberi emigrálása már jelezte a feje felett tornyosuló fellegeket, de ő nem akarta egyedül hagyni édesanyját, vívódott a távozás és a maradás között.

1949 januárjában kényszerült követni Kovács Imrét külföldre, mert felfogása, nézetei, szilárd demokrata, független gondolkodása nemkívánatos elemnek bizonyult a magyarországi

politikát akkoriban irányítók számára, s közvetlenül szabadsága, élete is veszélybe került. Svájcban talált menedéket, ahol a külföldre menekült parasztpártiak gyülekeztek Kovács Imre körül. Két éven keresztül szállodákban vállalt munkát, míg végül 1951 augusztusától a Szabad Európa Rádió szerkesztőségében, az alapító rádiósok egyikeként találta meg azt a feladatot, melyet nyugdíjaztatásáig betöltött, amelyben örömét lelte, kibontakoztathatta képességeit. Gyulai Ernő (írói álneve a Szabad Európa Rádióban) neve sokak számára cseng ismerősen az idősebbek közül, amint azok a veretes, szépen fogalmazott, ritmusos magyar mondatok is, melyeket az ifjúsági, majd a kulturális osztály szerkesztőjeként rengetegszer felolvasott a *„16, 19, 25, 31, 41 és 49 méteres rövidhullámhosszon"*.

Münchenben töltött éveinek szabadidejét a sport, a sízés és a tenisz, illetve a mozi töltötte ki. Már fiatal korában is imádta a mozit, s ez tartós érdeklődéssé vált. Egy beszélgetésünk során felidézte, mennyit járt moziba a müncheni években, de hozzátette, barátját, Ekecs Gézát nem lehetett felülmúlni: *„Ő évente több mint háromszáz filmet is megnézett, hol voltam én őhozzá, az évi kettőszáz filmmel!"* – mondta elmaradhatatlan mosolyával a szája sarkában.

Miután sikertelenül próbálták felélesztení az Emigrációs Parasztpártot, barátaival egy irodalmi-politikai folyóirat indítására szánták el magukat. Borbándi Gyula, Molnár József, Borsos Sándor, Vámos Imre és Gál Mihály 1950 novemberében jelentette meg a *Látóhatár* című folyóirat első számát, amely lap negyven éven át szolgálta az emigráns magyar kultúrát, példát és mértéket állítva a külföldre szakadt magyarok elé szakmaiságból, magyarságból, stílusból és értékrendből. Az akkor alig harmincéves fiatalok nem kis büszkeséggel és elhivatottsággal írták Kovács Imrének a titokban előállított folyóiratot ajánló levelükben, hogy *„...íme tehát, Imre, megteremtettük annak a jövendő nagy pártnak a szellemi fórumát, (egyelőre szerény keretek között), mely a Te szavaiddal a hagyományokra támaszkodva, de korszerűen, levetve hibáinkat és szemellenzőinket, hivatva lesz a parasztság nemzetbe való beemelésére, és ezen keresztül a nemzet új élete beindítására."*

Ennyi év távolából nyugodtan mondhatjuk, betartották ígéretüket. A *Látóhatár*, majd 1958 végétől *Új Látóhatár* néven

megjelenő folyóirat pótolhatatlan kincsesbányájává vált a magyar demokratikus gondolatok tanulmányozásának, a magyar emigráció élete megismerésének. A következetesség és a toleráns szemlélet, ha közvetlenül nem is, de közvetve biztosan hozzájárult az 1990-es magyarországi rendszerváltoztatáshoz. Jómagam két évtizeden keresztül küzdöttem az 1990-ben működését beszüntető folyóirat teljes anyaga megjelentetéséért, de az anyagiak hiánya miatt erre nem kerülhetett sor. Életem egyik nagy sikerének tartom, hogy 2013 szeptemberében Borbándi Gyula indíthatta el annak az internetes portálnak a szolgáltatását, amely lehetővé teszi az *Új Látóhatár* mind a negyven évfolyama teljes anyagának megismerését, tanulmányozását a digitális térben. A folyóirat pár száz emberhez juthatott el megjelenése időszakában, Magyarországon csak becsempészett példányokból ismerték a szerencsések – vannak olyan számai, melyek egyetlen magyarországi könyvtárban sem találhatók meg, de ennek a honlapnak a segítségével ma már százezrek, milliók olvashatják, használhatják bölcs és hasznos gondolatait világszerte. Így került méltó helyére Borbándi Gyula egyik életműve, az értékteremtő és értékőrző *Új Látóhatár*, melyet Molnár Józseffel együtt adott ki.

Az a látóhatár, ami Borbándit jellemezte, nem csak széles szellemi látóhatárt jelentett, hanem a világban való tájékozottságot is. Egyik legkedvesebb hobbija az utazás volt. Számtalan helyen járt, minden kontinensre ellátogatott, s persze mindenütt volt barátja, ismerőse, aki szívesen fogadta. Nemrégiben kérdeztem tőle: *„Gyula! Van olyan kontinens, ahová nem jutottál el?"* Kedves, huncut mosollyal a szeme sarkában válaszolta, hogy nincs, mert ő bizony még a Déli-sarkra és az Északi-sarkra is eljutott, igaz, csak egyetlen napra, egy turistaútra. Ismerte a világot, a világ kultúráját, értékeit, ám ha megkérdezték tőle, melyik város tetszett neki a legjobban, válasza az volt: *„Higgyétek el, Budapest a legszebb város a világon."*

Most, hogy ezeket a sorokat írom, eszembe jut egy rendszeres berzenkedése. Nem fogadta el, ha lebácsizták. *„Mondd azt, hogy Gyula!"* – válaszolta, ha valaki bácsinak nevezte. Ő soha nem volt „bácsi", mindenkinek munkatársa, barátja, szellemi társa volt. Tudatosan nem osztotta a bölcsességeket, tanácsokat, hanem saját tapasztalatait, véleményét, gondolatait tette

közkincsé, s aki azokat használta, elfogadta, azt örömmel vette. Tudását, munkáját nem saját tulajdonának, hanem a köz szolgálatában végzett kötelezettségének tekintette.

Mindamellett, hogy a Szabad Európa Rádióban dolgozott és szerkesztette az *Új Látóhatárt*, jutott ideje arra is, hogy dokumentálja a kort, amelyben éltünk, élünk. Nem volt olyan ismert, alkotó, gondolkodó személyiség az emigrációban, akivel ne állt volna levelező kapcsolatban, olyan újság, lap, folyóirat, melyet ne kísért volna figyelemmel, olyan esemény és rendezvény, melyről ne adott volna hírt. Nyugodtan lehet állítani, hogy ő és a folyóirata volt az emigráns magyarság krónikása. Hatalmas személyes archívummal rendelkezik. Így válhatott lehetővé, hogy a magyar népi mozgalom történetéből, az 1945 utáni magyar emigráció életrajzából olyan köteteket állíthasson össze, készíthessen el, melyek nélkülözhetetlen és megkerülhetetlen forrásai a közelmúlt magyar történetének, irodalomtörténetének. Patronálta, szerkesztette az emigrációban alkotó fiatal magyar költők, esszéisták antológiáit, írásaival segítette az induló, új kezdeményezésű lapok megmaradásért folytatott harcát. Kultúrát teremtett és ismereteket terjesztett.

Lezsák Sándor mesélte el múlt év szeptemberében 94. születésnapjának köszöntésén, hogy mikor először járt nála Münchenben, nem csak szállással, hanem szellemi táplálékkal is bőségesen ellátta. Odaálltak könyvespolca elé, s Gyula felszólította: *„Válassz!"* Szabad gondolkodásával nem volt összeegyeztethető, hogy arra gondoljon, vajon a magyar határon mit szólnak azokhoz a könyvekhez, melyeket adott. Tőle könyvekkel, folyóiratokkal megpakolva lehetett csak eljönni, s majd a határon idegesen, izzadt tenyérrel nyújtani az útlevelet, nehogy megtalálják a féltett kincseket. Mert ezek a könyvek, lapok valóban kincsek voltak, a függetlenül gondolkodó ember alkotásai, amely a szabadság és a boldogság, a kiteljesedett élet jellemzőit hordozták magukban.

Szólni szeretnék még Borbándi Gyuláról, az előadóról is. Ha élete másképpen alakul, biztosan egyik legkedveltebb professzora lett volna szeretett egyetemének, a „Pázmánynak". Úgy tudott előadni, hogy tanított, s egyben szórakoztatott is. Előadásaiban a történetek, a példák sokasága igazította el a hallgatót, nem pedig a definíciók és meg nem kérdőjelezhető állítások

merev szóoszlopai. Kérdezett és válaszolt magának, érvekkel és törvényszerűségekkel igazított el az ismeretek dzsungelében. Hányszor fordult elő, hogy az előre megírt előadásának oldalait félretéve szabad folyást engedett gondolatainak, s anekdotázva, ízes és példamutató fogalmazással mondta el az előírt témában gondolatait. Mert Gyula mindig annyit és arról beszélt, amit számára meghatároztak. Hihetetlen, hogy milyen precízen be tudta tartani a rá kimért előadásidőt, mennyire pontosan ragaszkodott a témához, melyre felkérést kapott.

Annyi mindent lehetne még felidézni azokból az emlékekből melyek hozzá fűződnek, kevés a papiros arcéle megrajzolásához. Ő valóban az a magasba szökő fenyő volt, aki a pár csemetéből álló facsoportból egy hatalmas fenyőerdőt nevelt, s hiszem, hogy ez a sok-sok felcseperedett fa mindörökké megtámasztja kidőlni szándékozó szülőapját.

Borbándi Gyulára nem lehet emlékezni. Ő mindig közöttünk lesz szellemes megjegyzéseivel, könyveivel, cikkeivel, emberségével. A Szerkesztő úr, a Krónikás megszólal minden leírt sorunkban, elhangzó mondatunkban. Velünk volt, van és marad. Nem búcsúzunk tehát, Gyula, hanem köszöntünk közelgő 95. születésnapod alkalmából!

Szeredi Pál

VELÜNK ÉLŐ KONZERVATIVIZMUS

Pontosabban: velünk élő konzervatív gondolkodás – ahogy Egedy Gergely legújabb könyvének címében[1] is olvassuk. Jó ilyen anyaggal foglalkozni. Utalva a folytonosságra, említek némi vonatkozó előzményt: a szerző néhány korábbi művéről – *Brit konzervatív gondolkodás és politika* (19–20. század), és *Nagy-Britannia története* (1918–1990) – írtam ismertetőket. Az újabb szellemi produktum ismét kötelez: a kutató, tanár szerző iránti tisztelet, eddigi

[1] Egedy Gergely: *Konzervatív gondolkodás és politika az Egyesült Államokban – John Adamstől Russell Kirkig*. Századvég, 2014, 560.

munkáinak nagyrabecsülése, de nem mellesleg a témavilág iránti érzékeny érdeklődés miatt, már csak a „benne-valóság" okán is.

Ennek a műnek nagy a szellemi értéke, és súlya van: mintegy nyolcévnyi munka, 560 oldal. Óvatosan közelítünk, legyünk mi is módszeresek. Fontosnak tartom a kutatásmetodikát, imponáló, ahogy Egedy Gergely kézben tartja a hatalmas anyagot: a célok kijelölését (s tartását), a kutatás módszertani indokainak bejelölését, a kifejtés menetét. Ehhez járul a tiszta logika, világos, érthető közlés, gondos nyelvezet, olvasmányos szöveg. Kitűnő a borító: a kép és a szöveg, a színek keverése, melyben villog a nagyváros – brit stílus, Londont idéző épületsor, háttérben a felsejlő amerikás jövő a felhőkarcolókkal. A címben pedig kiemelve, mint egy fényreklám: „gondolkodás és politika" – ez szól minden szereplőnek, annak is, aki nem hivatalból politikus, de politizál. Mert gondolkodni szabad. A szerző abból a feltevésből indul ki, hogy bár „Amerikához nem a konzervativizmust szoktuk asszociálni, ennek eszmei és intézményi hagyományai nélkül nem érthetjük meg az USA történetét és a mai Amerikát sem". Eszmetörténet tehát, ami „már önmagában is politikai jellegű tevékenység. Még akkor is, ha a szerzőnek ez nem éppen kifejezett ambíciója…"– vallja Egedy Gergely.

Elemezzük bővebben a metodikát. Rengeteg ismeret, pontosan adagolva, a témagazdagság nem okoz kavarodást. Az ismeretek szembesítése folyik, ütköztetés, forgatás, érvelés. Történelembe ágyazott eszmetörténetet kapunk. Egedy végtelen precizitással viszi végig az eszmei folyamatokat, ahol a történelmi események épp csak szükségszerűen jelennek meg. A dokumentumok életre kelnek. Ebben a nyugodt helyzetben követi az olvasó a tárgyalást, s már-már elfogad egy véleményt, de jön az ellenérv. Az is súlyos. Az a jó, hogy rögtön visszalapozhatunk, értelmezhetünk, megfontolhatunk. Vitatkozhatunk a vitázókkal. Meg magunkkal is. Csak ne előítéletekkel, a ránk rakódott (és ki nem hordott) ismeretekkel közelítsünk! Lapozzunk: itt újabbakat kapunk, új fordulatokkal, magunk is meglepődünk. Elámulunk – ez Amerika? Így alakult ki a csodált nagyhatalom? Ez nem mozi!

Minden az értést szolgálja. Az árnyalt, dramaturgiai szerkesztés 24 nagy fejezetet állít fel, amit általában 3–9 alfejezetre tagol. (Olvasószerkesztő: Lehotka Gábor, könyvterv: Varga Júlia.) A fejezetcímek jelzik a tételeket, s ez nagyban segíti az ol-

vasást: nyomon lehet követni az eszmék alakulását, forgatását, szereplők szerint, időben, térben. A gazdag irodalomjegyzék és a névmutató jelzi a munka nagyságát, segíti és további kutakodásra serkenti a kíváncsi olvasót.

Nagy kérdések kerülnek terítékre, olyanok, amelyek Amerika fejlődéstörténetében fontosak, s olyanok, amelyek bármely geopolitikai formáció, ország, nota bene az Európai Unió szempontjából aktuálisak, hangsúlyosak. Itt csak szemezgetünk a főbb fejezetekből, rövid ismertetéssel illusztrálva néhány témát. A fő folyam: az amerikai konzervativizmus fejlődéstörténete a brit gyarmatok függetlenné válásától az 1970-es évekig. Ezen belül, ehhez kapcsolódva: az óhazai tapasztalatok érvényesíthetősége az Újvilágban, ezek találkozása az új hazai lehetőségekkel, kívánalmakkal – ugyanazt, ugyanúgy? Ugyanazt másként. Új hatások: küzdelem, szintézis, gyürkőzés. Az 1775-ben megkezdődött függetlenségi háború és az új állam politikai karakterének meghatározása körül megindultak az ideológiai küzdelmek. Elvi tétek forogtak kockán, mint a politikai önrendelkezés vagy a törvényes hatalomnak való feltétlen engedelmesség. A gyarmatok konzervatív érzelmű lakosai nem akartak fegyvert fogni az anyaország ellen, ők a függetlenségi háborúban a szerzett jogok védelmét, és nem a radikális újításokat látták. A francia forradalom és az amerikai szabadságmozgalmak megítélését adja Burke, a „konzervativizmus atyja". Az elsőben az „egyenlőség nevében történő nivellálás véres kísérletét és a civilizált rend lerombolását látta, az utóbbit jogos és bátor fellépésnek tekintette az önkényes, az íratlan hagyományokat és a kodifikált jogokat egyaránt megsértő kormányzati magatartás ellen". A változást úgy gondolta el, hogy az fokozatosan, szervesen, a folytonosságot megőrizve mehet végbe. Egy politikai közösséget „csak saját hagyományai és értékei alapján lehet kormányozni, absztrakt elképzelések szerint nem"[2].

A demokrácia sokszínűségéhez tartozik, hogy maga a demokráciafogalom is többféle, van „tiszta demokrácia", és vannak a demokráciának veszélyei. A tiszta demokrácia, mint az athéni demokrácia, Madison szerint magában rejti a parado-

[2] Egedy, 31.

xont, hogy „egy többséget szerző érdekcsoport »mind a köz javát, mind pedig a mások jogait feláldozza szenvedélyei és érdekei oltárán«[3]". Ez zűrzavarhoz, torzsalkodáshoz vezet. Helyette a képviseleti rendszeren alapuló köztársaságot ajánlja. És a demokrácia gyakorlatában, minden tudományosság mellett, ott villog a „csalás tudománya"[4].

Izgalmas a kérdéskör: miben áll az amerikai alkotmány ereje? Egyes vélemények szerint abban, hogy „nem angyalok, hanem gyarló emberek számára készült"[5]. És mert a gyakorlatra, a tradíciókra, a szokásokra épült, „kevés újdonság volt benne". Ez egyben jellemzi az alkotmány konzervatív jellegét. Egedy itt (Hamilton és Madison munkásságán keresztül) végigvezeti a föderalista érvek ütköztetését. Erős centrális kormányzat az északi államok iparban és kereskedelemben érdekelt polgárságának kedvezve, vagy a kormány további jogköreinek csorbítása a déli agrárkörök javára? A közös cél érdekében megegyezés történik. Kellenek a biztos pontok. Ilyen a vallás, mint a szellemi élet meghatározó tényezője, az erkölcsi örökség, a konvenciók. Ezek, Tocqueville szerint, „az amerikai köztársaság sikerességének a végső forrásai"[6].

Sorjáznak a tételek: jogok és kötelességek, lelkiismeret és politikai kötelesség. Föderáció – konföderáció, központi hatalom és az önrendelkezés szabályozása. Tanulmányozásukra újabb és újabb műveket vesz górcső alá Egedy Gergely. A hazánkban ismeretlen J. C. Calhoun a déli kisebbség védelmében az érlelődő konfliktusokra, a demokrácia görög modelljét tanulmányozva arra jutott, hogy a népnek rendelkeznie kell olyan eszközökkel, amelyekkel szükség esetén szembeszállhat a kormányzók zsarnoki törekvéseivel. Ehhez újra kell fogalmazni a többségi elvet: „érdemi döntést csak a politikai közösség minden egyes alkotóelemének a beleegyezésével lehessen hozni"[7].

[3] Egedy, 40.

[4] Egedy, 262.

[5] Egedy, 36.

[6] Egedy, 23.

[7] Egedy, 109.

Előkerül a modern gondolkodásban a történelem, a természet és a klasszikus filozófia helye, a politikai filozófia mibenléte, létjogosultsága. A második világháború utáni konzervatív reneszánsz egyik vonulatának jeles gondolkodója, Leo Strauss szerint a filozófia válsága azonos a modernség válságával. Mert: a „politikai filozófia ideológiává süllyedt, s elveszítette kapcsolatát a valósággal"[8].

Gondolatok és gondolkodók, életpályák és egyéniségek, akik nem mentesek tévedésektől, ellentmondásoktól. A könyv szerzője ezeket igyekszik feltárni, nyomon követi a gondolatfonalakat, szembesíti a nézeteket. Mert hát baj van az amerikai konzervativizmussal. Ki mondja meg, miben áll az? Viereck szerint abban, hogy az amerikai konzervatívok többsége a konzervativizmus európai hagyományait próbálja követni. Egedy itt kimutatja, hogy mindezen bírálat célpontja az ötvenes évek konzervatív reneszánszának nagy alakja, Russel Kirk. Viereck azt a konzervatív felfogást szorgalmazza, amely elfogadja a *New Deal* gazdasági reformjait, a politikában pedig „a Locke elveire épített parlamenti liberalizmust mint amerikai tradíciót"[9]. A szerző megjegyzi, Viereck életműve nem kapta meg a megérdemelt figyelmet, és egyetért azzal a gondolatával, hogy „annak a konzervativizmusnak van esélye a sikerre, amely felismeri: a nyugati ember a kultúra és a művelődés révén szerezheti vissza elvesztett örökségét"[10].

Az elmélyülést az olvasóra bízzuk. De két, a könyvben hangsúlyos kérdéskört nem hagyhatunk ki. Az egyik a tőke megítélése. A polgárháború után, a kapitalizmus robbanásszerű fejlődése, a mind anyagiasabb szemlélet „új szerepbe kényszerítette a konzervativizmust". Jött az „aranyozott kor", a tőke dicsérete, megjelenik a „civilizáció hőse", a banki befektető. A változásokat a konzervativizmus „elrablásának" is nevezik. Változnak az értékek, változnak a kapcsolódó felfogások – igazodás, őrzés. Mindez máig ható éles viták tárgya.

A másik kérdéskör a kultúra, ami a konzervatívok szemében mindenekelőtt az európai kultúrát jelentette. Féltették a

[8] Egedy, 416.

[9] Egedy, 377.

[10] Egedy, 378.

magas kultúrát a „zabolátlan piaci versenyhelyzettől". A fejlődést nem a „tőkefelhalmozás nagyságrendjével mérték". Kiderül, a változások korában is voltak neves gondolkodók, akik a kultúra értékeit megőrizni igyekeztek, nem kevés szellemi erőfeszítéssel. Mi az érték, mi a rang a társadalmi piramisban? Elit, tömeg, egyenlőség? (Az utóbbi súlyos „dogmabeli tévedés", Sumner szerint[11]. Finom alternatívát kínál a 19. században Lester Frank Ward amerikai szociológus. Ez az elv az evolucionista felfogásból indul ki: „verseny helyett az együttműködés és a »szociális kontroll«"[12]. Megjelenik a kultúra konzervatív védelmezője, Henry Adams, aki bírálta a jeffersoni elveket, mert Jefferson, idealistaként, meggyőződéssel hirdette „a felvilágosodás korának illúzióit". Ezzel túllépett a nemzeti törekvéseken: „Olyan idő eljövetelében reménykedett, amikor a világ uralkodó érdekei többé nem helyi érdekek lesznek, hanem egyetemessé válnak, amikor érdektelenné minősülnek a határkérdések és a nemzeti kérdések..."[13]. Ehhez megfelelően társult az „elidegeníthetetlen területszerzés joga". Adams azonban kimutatja, hogy az unió irányításának liberális-demokratikus kísérlete kudarcot vallott. Egedy kiterjedt kutatómunkája eredményeként értékes forrásra bukkanunk, az Adams-könyv magyar kiadásának utószavában írta Kodolányi Gyula: „Hamilton gondolatai valósultak meg Jefferson kezében, a nagy banktőke és az ipari koncentráció gondolatai annak a fiziokrata demokratának a kezében, aki a szabad kistulajdonosok eszményi társadalmának álmodta meg »a jövő Amerikáját«".

A feltáró munka a végéhez ér: színre lépnek a neokonzervatívok, új korszak kezdődik. Itt Egedy átadja a szót magyar kutatótársának, Békés Mártonnak, akinek munkái segítséget adnak a „neokonzervatívok sikeres ellenforradalmának, majd pedig belső meghasonlásuknak az áttekintéséhez"[14]. És minden bizonnyal lesznek olyan kiváló gondolkodó személyiségek, mint Russel Kirk, akinek sikerült már feltámasztania a konzervatív

[11] Egedy, 160.

[12] Egedy, 161.

[13] Egedy, 174.

[14] Egedy, 521.

örökséget, megújítva, morális képzelettel, hatalmas eszmei szintézisalapokon. Ez a fejezet szinte külön könyv[15].

A szálakat bogozva arra is rájöhetünk, milyen nehéz a politika. Valóban tudomány, és művészet, és praktika. És milyen könnyen lehet kevés tudással is tömegeket becsapni és hatalmat szerezni. A szerző szinte nem szól közbe, nem akarja befolyásolni az olvasót. Nem ítélkezik. Csupán finoman megjegyzi: „Amerika sokat köszönhet neki [Hamiltonnak], de örökségére a liberálisok éppoly joggal tarthatnak igényt, mint a konzervatívok..."[16]. „Minden valószínűség szerint e művével [John Adams] az alkotmányozó gyűlés tevékenységét is befolyásolni akarta". A munka meggyőz bennünket, hogy az *eszmealapú társadalomépítésnek* van esélye, *gyakorlatközeli eszmerendszerek* kidolgozása nélkül csak időleges és látszólagos a „haladás".

A könyv áttanulmányozása után sok minden kikristályosodik. Például hogy a mai Amerikáról (liberális, konzervatív, köztársasági) alkotott „nagyon demokratikus" képünket mennyi minden árnyalja, helyre teszi. (Helyre teheti. Az egyszerűség kedvéért olyan slágertémákra gondolunk, mint az elhúzódó faji kérdés, a korlátlan lehetőségek hazája, a szabadság példája. Vagy éppen: „Az álomvilág csapdája".) Aki hajlandó sutba dobni az Amerikáról kialakított előítéleteit pro és kontra, bevallja, hogy igenis mennyire fontos és szükséges az eszmék megtanulása, alakulásuk, formáinak fejlődésükben történő megismerése. Nem brosúrából bemagolva és nem köztéri szónokoktól mazsolázva. Az eszmék, hatásuk megtanulása, ezek felhasználása a mindennapi – még a magánéletben – is lehetséges. Hangsúlyosan emlékeztetve a „jelentésváltozásokra", amikor is szíveskedjünk figyelembe venni az eszme kor–hely–cselekvés–hatások viszonyát.

Ma, úgy tűnik, hogy az eszmetörténet alapos ismeretének hiányában az eszmefogalmak puszta szavakká degradálódtak. Ezen szavak ismerethiányos vagy szándékosan ferdített forgatásával eszmecsócsálás folyik. A fogalmak nem kötődnek eredeti jelentésükhöz, fejlődésükben végzett értelmezésükhöz.

[15] Egedy, 473–504.

[16] Egedy, 46.

A liberálisok is elkövetik a hibát, hogy az amerikai alkotmányra hivatkozás közben tulajdonképpen azt, s így a liberalizmust is rongálják. A parttalanná váló viták, például a szabadságról, Fehér M. István megnevezésével „a dulakodás szabadságához" vezettek. Az öreg halász ideológiamentesen vívja küzdelmét a nagy hallal a tengeren. A parton azok, akik segítés helyett ideológiákról szónokolnak, mondjuk a liberalizmus nevében, veszni hagyják az embert, és a liberalizmus eszméjének valós tekintélyét ássák alá. Éppen időben jelent meg a könyv, a külső borító fekete hátteréből elővillanó „gondolkodás és politika", más fénytörésben így is állhatna: gondolkodás és tanítás. Vagy: gondolkodás és élés. Mert nélkülözhetetlen segédkönyv, terjedelme ellenére kitűnően használható tanórán. Az effajta tanításnak is meglesz a maga fejlődéstörténete.

Példaértékű mű, kutatóknak, történészeknek, a politikatudomány hivatásosainak. Különösen politikusoknak, Lánczi András 2006 eleji érveléséhez igazodva: annak, aki politikus akar lenni, bölcseletet, filozófiát, klasszikus történetírást kellene olvasni. Olvasni, sőt, tudni – kidolgozni a koncepciót, stratégiát, elméleti hátteret, és vitatkozni tisztességgel, csillogva. Ki-ki éppen a saját ideológiáját erősíthetné ezzel a felkészültséggel és attitűddel. Megjelennének a megbízhatóan tudott – és így mozgatott – eszmerendszeren alapuló pártformációk. Mert egyetlen, mégoly jól felépített ideológiai szerveződés sem elég a társadalom eredményes alakításához. Talán a hatalmat meg lehet szerezni (kampánykommunikáció), de országot *szépen, rendesen* nem lehet építeni. Ezen a bázison számtalan eddigi, markáns vagy halványodó ismeretünket csiszolhatjuk újjá. Sor kerülhet egynéhány, a társadalomkultúra más területén tapasztalt jelenség, felfogás, ítélet árnyalására, például a szabadság és a rend viszonyában. A föderalisták átértelmezik a Függetlenségi Nyilatkozat elveit, és a szabadság helyére a rendet teszik. (Az egyenlőség elé az egyenlőtlenséget, s így a köztársaság koncepciója eltávolodott a demokrácia jeffersoni felfogásától.) Ez egyrészt rávilágít az eszmék mozgására, csiszolhatóságára, de amikor még tudjuk, miről beszélünk, s tudjuk, hogyan kezeljük azokat. Amikor még nem vesztek el az eszmék. Mert ez a lépés nem vált végzetessé, a szabadság nem sérült, pláne nem szűnt meg. Ilyenkor eszünkbe jut József Attila (egykoron

ORSZÁGHÁZ, FŐHOMLOKZAT
Ney Béla: A magyar országház, Bp., 1906

volt) egysíkú megítélése, amely kommunista költőként tartja őt számon. A költő a baloldalé, szólt a verdikt. De mit kezdjünk azzal a József Attilával, aki azt kiáltja mohón: „Jöjj el, szabadság, te szülj nekem rendet!". Színtiszta humanizmus. És máris újragondolva tárgyalhatók a kapcsolódások: a szabadság tár-

sadalmi és egyéni határai, igazság és szabadság, mindez a mai „látványcivilizációban".

A könyv az amerikai történések konfliktusos történelmét jeleníti meg. Benne eszmék történései, így a konzervativizmus küzdelme saját vonulataival, más nézetekkel, gondolkodási rendszerekkel. A küzdelem, a konfliktusok, a gyürkőzés is tulajdonképpen konzervatív jelleg: a folytonosság, a fokozatosság, a szerves fejlődés. Absztrakt elképzelésekkel nincs szervezett előrejutás. Marad a dulakodó boldogulás.

Egedy Gergely következetes a konzervativizmus kutatásában, értékeinek felmutatásában, bejelölve azok jelentőségét az eszmerendszerek történetében, és munkájával bizonyítja, hogy a konzervativizmus velünk él. Szerencsénkre. Sőt, bizonyítottnak látva nyugtázzuk, hogy a mai Amerika nem jöhetett volna létre a konzervativizmus nélkül. Talán nélküle el is tűnt volna mára.

Sz. Tóth Gyula

PÁPÁK ÉS ELLENPÁPÁK

A történelem során többnyire a katolicizmus súlyos válságát, vagy egy-egy befolyásos csoport kiszemeltjének nagyra törő hatalomhségét jelezte, ha egyidejűleg több élő pápája volt a római egyháznak. Mind ez ideig az sem volt túlságosan gyakori jelenség, hogy külső kényszer nélkül, önként mondjon le valaki a pápai trónusról. Utoljára a szentéletű V. Celesztin vonult vissza a római egyház irányításától több mint hétszáz évvel ezelőtt, és 1294-től 2013-ig, Ferenc pápa megválasztásáig nem fordult elő, hogy egy időben két legitim módon megválasztott római pápa élt volna. VIII. Bonifác és V. Celesztin életében volt az utolsó „két pápás" korszaka az egyháztörténelemnek, de ez a helyzet is annyira szokatlan volt, hogy a pápai hatalmat gyakorló VIII. Bonifác a remetéskedés iránt különösen vonzódó elődjét élete végéig teljes elszigeteltségben, lényegében fogságban tartotta Fumone várában. Így próbálta megakadályozni a kettős hatalmi helyzet kialakulását

Ellenpápák ennél valamivel gyakrabban jelentkeztek a hatalom megszerzése érdekében, de az utolsó komolyabban vehető ellenpápa, V. Félix is több mint ötszáz éve halott. Igaz, azóta is elő-előfordult, hogy politikai okokból valaki ellenpápa-állítással kísérletezzen, például Adolf Hitler is fontolgatta ezt, és az sem teljesen példa nélküli jelenség, hogy akár mentális problémák miatt, akár a médiafigyelem megragadása céljából valaki pápának tekintse magát. 2005-ben halt meg a spanyol Clemente Domínguez Gómez, aki különféle látomások hatására vélte úgy, hogy ő az igazi pápa. És bár a XVII. Gergely néven működő, Kolumbuszt és Francót szentté avató „egyházfő" viselkedése rendszerint meglehetősen zavart volt, még néhány száz követőt is talált, akiknek élén saját, bejegyzett vallást alapítottak Spanyolországban. (Talán éppen ez volt ellenpápáskodásának a célja is.) Az ötvenöt esztendős amerikai David Bawden (I. Mihály) vagy a 2009-ben elhunyt Lucian Pulvermacher (XIII. Piusz) pedig a II. vatikáni zsinattal elégedetlenek csoportjához tartoztak, akik úgy vélték, hogy XII. Piusz 1958-as halála óta – saját színre lépésükig – nincs legitim vezetője a római katolikus egyháznak.

A Szentszék természetesen nemigen foglalkozott a minden legitimitás nélküli önjelölt „pápákkal", akiknek személye legföljebb néhány bulvárlap színes hírekre specializálódott rovata számára lehet érdekes. Ugyanakkor a II. vatikáni zsinat utáni bonyolult, sokféle ellentétből kialakult schismatikus helyzet megszüntetésére mind II. János Pál, mind XVI. Benedek is komoly erőfeszítéseket tett. A magukat pápának kikiáltók – erősen redukált teológiai ismereteikkel és gondolataikkal bár, mégis erre a helyzetre válaszoltak. Az 1965-ben véget ért egyetemes zsinat több csoport számára is elfogadhatatlan döntéseket hozott, és két irányból is szakadás következett be. Az idén nyolcvanhat esztendős Hans Küng svájci teológus például úgy véli, hogy a zsinat utáni egyház visszafordult a jövőbe vezető útról. Az idős Küngnek meglehetősen lesújtó véleménye van Ratzinger teológiai munkásságáról, s így pápaságának hét esztendejéről is. Ráadásul a 2013-as konklávé előtt úgy nyilatkozott, hogy a bíborosi kollégium összetétele miatt nagy meglepetésre nem lehet számítani az új pápa személyét illetően, bár azt elismerte, hogy XVI. Benedek lemondásának ténye még számára is váratlan volt.

Amikor azonban nyilvánosságra került az új pápa, Jorge Mario Bergoglio neve, Hans Küng – a lengyel és a német pápa tevékenységét kritikával illetőkkel együtt – nagyon lelkesen üdvözölte a választás eredményét. „Túláradt bennem az öröm – nyilatkozta az 1980 óta egyházi katedra nélkül tanító svájci teológus, aki Tübingenben Ratzinger munkatársa volt.

Ferenc pápa pontifikátusa egy rendkívül érdekes és a valóságot sokszor maradéktalanul elfedő médiaaktivitás mellett zajlik. A Dél-Amerikából érkezett egyházfő irracionális, a katolicizmustól távol álló gondolatok, vágyak közeli beteljesülésének reményét keltették azokban a csoportokban, amelyek úgy érezték, a katolikus egyházzal megszakadt közösségük csak II. János Pál és XVI. Benedek fundamentalizmusának a következménye. A magukat „progresszívnek" tartó teológusok azt remélik, hogy egy felülről elkezdett liberalizáció véget vethet „az egyház telének." Csakhogy, amint azt Joseph Ratzinger még a Hittani Kongregáció prefektusaként nyilatkozta Peter Seewaldnak, az „egyház telének" egyik lehetséges oka épp a zsinati tanítások félreértése. A zsinati atyák a hitet teljes súlyával akarták továbbadni, mert ezen az úton „korszerűsödhet". Ehelyett viszont az a kép alakult ki és terjedt el – talán nem egészen függetlenül a közvetítők egyszerűsítve torzító tevékenységétől –, hogy meg kell szabadulni a hittel együtt járó terhektől. Ennek végeredményeként a reform már nem a hit radikális vállalását jelentette, hanem bizonyos felhígulását.

Kicsit hasonló a helyzet ma is, amikor Ferenc pápa minden lépését igen hangos és sokszor zavarba ejtő lelkesedés kíséri. Érdekes, és nem is okvetlenül jóindulatú összeállítást közölt a pápát támogató megnyilvánulásokból a *The American Spectator*. Volt miből válogatni, hiszen az Argentin Leszbikusok, Melegek és Biszexuálisok Szövetségének elnökétől, Esteban Paulontól a felszabadítás teológiájának központi alakjáig, Leonardo Boffig rengeteg furcsa méltatást kapott az új pápa, akitől sok korábban marginalizálódott vagy egyenesen az egyháztól elszakadt csoport reméli a visszatérés lehetőségét. S eközben még mindig tart a találgatások hosszú sora XVI. Benedek lemondásával kapcsolatosan. Hiába mondta el és írta meg a nyolcvanhét esztendős Ratzinger – legutóbb talán a *La Stampa* olasz napilapnak egy egyszerű levélben –, hogy lemondásának valódi oka

öregsége és fogyatkozó ereje; ezt a kézenfekvő magyarázatot némelyek nemigen tudják elfogadni.

Mindenesetre bár a péteri szolgálattól visszavonult XVI. Benedek pápa és Ferenc pápa gyakran és látványosan demonstrálja a közöttük meglévő hit-egységet és szeretetközösséget, mégis, az 1989-es Kölni Nyilatkozat aláírói és sokan mások igyekeznek azt a látszatot kelteni, mintha Rómától való elfordulásuk oka II. János Pál és XVI. Benedek személye, illetve az általuk létrehozott szentszéki struktúra lenne. Ez érthető is, hiszen új alapokra szeretnék helyezni a párbeszédet, s reményeiket az táplálhatja, ha nem saját nézeteikben keresik az eltávolodás okát, hanem rajtuk kívül álló, külső okokban, jelesül a korábbi pápák személyében. S ebben a vonatkozásban talán nem hogy akadályt nem jelent a különleges egyháztörténelmi pillanat, hogy két szabályosan megválasztott pápa él, hanem kifejezetten a helyzet megértésének egyszerűsödését hozhatja, legalábbis hosszú távon.

Fáy Zoltán

175 ÉVE SZÜLETETT STEINDL IMRE, AZ ORSZÁGHÁZ ÉPÍTÉSZE

A historizáló magyar építészet egyik legsikerültebb, maradandóan értékes, európai jelentőségű alkotása a Duna partján Budapesten álló Országházunk. Tervezője, Steindl Imre 175 évvel ezelőtt, 1839. október 20-án született Pesten, élete is ide kötődik. Éppen negyed évszázaddal volt fiatalabb Ybl Miklósnál. Steindlről, halála után, Csányi Károly építész-professzor találó jellemzést adott, amikor azt írta: „Ha az építészet megfagyott muzsika, akkor Steindl ennek Schubertje volt, úgy a termékenység, mint a művek előkelő harmóniája tekintetében." Születésnapján valóban a magyar építészet történetének egyik legnagyobb alkotójaként tisztelhetjük.

Pesti ékszerész fiaként polgári jólétbe született. Elemi és középiskoláit Pesten járta ki. Főiskolai tanulmányait a „budai műegyetem"-nek nevezett ipartanodában kezdte meg, majd húszéves korában Bécsbe került, oda többször is visszatért tanulni. Bécsben legnagyobb hatással Friedrich Schmidt volt

reá, aki a feltörő itáliai neoreneszánsszal szemben a középkor emlékeiben látta a historizáló építészet előnyösebb gyökereit.

Budapestre hazatérve 1869-ben kinevezték a budai műegyetemen helyettes tanárnak, majd 1870-ben a középkori építészet rendes tanárának. Itt is követve a bécsi Schmidt példáját, előadásain kívül országjárással ismertette meg tanítványait a középkori építészet emlékeivel. Ezeknek a tanulmányutaknak a során készített felmérésekből ötszáz rajz maradt fenn. A műemlékvédelem ekkor feltörő új építészeti műfaj volt, és főleg a középkori emlékek mentése, gondozása volt a feladata. Ma a „műemlékes építészek" az építészettörténet egészét átfogó ismeretekkel és a művészettörténetben is járatos, sajátos ágazathoz sorolhatók. Akkor a középkori emlékek megmentése, fenntartása, átalakítása azoknak az építészeknek volt a kenyere, akik a historizmus szellemében nevelkedtek. Így a műemlékek védelme és az új épületek alkotása ikertestvéreknek mutatkoztak. Ez években váltott a korai eklektika a késői eklektikába (amit ma egységesen historizmusnak nevezünk). A váltás nemcsak azt jelentette, hogy az ókori építészet formakincsére támaszkodó reneszánsz-barokk stílus helyett immár a középkori román és gótikus formákra történő visszatekintés vált kedveltté, a váltás egyben kitárta az építészek előtt a lehetőséget, hogy szabadabban alkalmazhassák, sőt vegyíthessék is az öröklött formákat. Meg kell ehhez jegyeznünk, hogy a reneszánsz, a barokk és a klasszicizmus korából fennmaradt alkotások még nem minősültek műemléknek: majd csak a 20. században lépnek ebbe a kategóriába, minősülnek történeti értékké.

STEINDL IMRE,
Erdélyi Mór felvétele, 1896, FK.

Steindl Imre korának mentalitása egyébként is merően eltér még a műemlékvédelem mai szemléletétől. Akkor a rekonstruálás nagy szabadságot engedett az építésznek. Az elöregedett templomot vagy palotát az építész a saját megítélésének megfelelően egészíthette ki, hogy azok a rendeltetésnek jobban megfeleljenek, még eredeti megjelenésük feláldozása árán is. Ma a rekonstrukció helyére a konzerválást helyezzük. Mivel Steindl Imre korában a műemlékvédelem még nem szorítkozhatott a konzerválásra, a rekonstrukció során alkalmazott kiegészítések nem az adott objektum eredetiségét, hanem a korhű megjelenítést tekintették feladatuknak. Nem csak a sérült kövek, falak, boltozatok, padozatok, ablakok, tornyok kijavítását, hanem azoknak kiegészítését is. Egyben a 19. század végének egyik fontos esztétikai igénye is mutatkozik a munkáknál, ez pedig a festőiességre törekvés, a „picturesque". Ez mutatkozik a pécsi székesegyháznak Schmidt által végzett rekonstrukciójánál, ezt a szemléletet hozta magával Bécsből Steindl, és ezt követte akkor hazánk másik nagy építésze, Schulek Frigyes is, amikor a budai Mátyás-templomot átépítette. Amikor ezzel szemben már kifogások merültek fel, a kritikusoknak az egyik építész így válaszolt: „Mit értettek az öregek a gótikához!" Gerő László, hazánk egyik legjelesebb műemlékes építésze a problematikát egy előadásán így fejezte ki: a műemlékvédő építészet kardélen való tánc a történelmi hűség és a funkciót is kielégítő esztétikai megjelenítés között. A konzerválásra törekvést már az 1930-as években a műegyetem építész-hallgatóinak kedves folyóiratában, a *Megfagyott muzsikus*ban megjelent karikatúrasorozat is jól érzékeltette. A képek egy középkori épület sorsáról számoltak be. Tatár, török feldúlja, de újraépítik. Árvíz megrongálja, újjáépítik. Földrengés károsítja, újjáépítik. Majd a konklúzió: korunkban éri a legnagyobb csapás: műemlékesek rekonstruálják.

Steindl Imrének a műemlékvédelemhez tartozó munkái mégis maradandó értéket képviselnek. Mert velük korhű, túlzásoktól mentes és a városképi igényeket mindegyik esetben messzemenően kielégítő architektúrát hozott létre. Életművéből ebbe a műfajba tartozott volna az általa csak megkezdett Vajdahunyadvár-rekonstrukció, ami pénzügyi nehézségek miatt félbeszakadt. A kassai Szent Erzsébet-székesegyház

megújítása a legnagyobb magyar székesegyházak egyikét érintette (1877), és ezért is a megvalósultak között egyike a legjelentősebbeknek. 1878-ban a vele barátságban álló Trefort Ágoston miniszter megbízta Steindl Imrét a rossz állapotban levő bártfai Szent Egyed-templom megmentésével. Ugyancsak Trefort felkérésére rekonstruálta (1878–1880) a Vas megyei Máriafalva (ma Mariasdorf, Burgenland) középkori templomát. Ennek eredménye lett a Steindl-oeuvre egyik gyöngyszeme, melyhez a képzőművészettel való kiegészítést Roth Miksa üvegfestményei nyújtják. A templom egyes szerkezeteit az osztrák műemlékvédelem 1994-ben újból gondosan felújította, immár a műemlékvédelemnek ma érvényes alapelvét követve: itt a konzerválás immár a Steindl-munkára vonatkozott.

Steindl Imre, akit Ybl Miklós mellett a kicsengő historizmus legnagyobb magyar építészei közé kell sorolnunk, megannyi jeles új épülettel gazdagította az országot, főleg fővárosunkat. Első jelentős művei között az aradi városházát kell említeni. 1868-ban a Pest város polgári és fenyítő törvényszékét tervezte. Követte ezt 1871-ben a budai kereskedelmi és iparbank háromemeletes palotája a Fő utcában. 1870–1872 között épült a pesti Váci utcában az új városháza, melynek vas tartószerkezetű lépcsőháza és gazdag kerámiadíszei a korszerű anyaghasználatot bizonyítják. A három városrészből 1873-ban az ország fővárosává egyesített Budapest jelentőségének megfelelő építkezések sorába jól illik Steindl több műve is. A Margit híd őrházai a hídfőnél 1876-ra készültek el. Az állatorvosi tanintézet pavilonjai (1881), a Múzeum körúton épült műszaki egyetem (1871–1872), mely később más felsőoktatási rendeltetést töltött be, és az 1895-től épült Szent Erzsébet-templom a Rózsák terén. Debrecenben a Bika szállót építette, ezt később gyökeresen átépítették. Különleges műfajban szép alkotás gróf Gyulay Sámuel sírkápolnája a Vízivárosi temetőben (1870).

Steindl sok tervpályázaton vett részt, itthon és külföldön egyaránt, amelyeknél helyezést ért el és elismerést aratott. Tervpályázat alapján jutott élete legjelentősebb megbízásához, a Duna-parti magyar Országház tervezéséhez. Az említett, akkor uralkodó építészeti historizmus is mindinkább a reneszánsz és barokk stílus felől a gótika felé tájékozódott. Steindl ezt a szemléletet követve, a polgári rendeltetésű parlamenthez

is a barokk paloták helyett középkori mentalitást tükröző reprezentatív kompozíciót keresett. Mintaképül szolgálhatott neki a bécsi Fünfhaus-Pfarrkirche kupolája, ennek továbbfejlesztett alakja koronázza a pesti Országház hatásos, teljes szépségében a budai Duna-part felől kirajzolódó sziluettjét. Ebből a nézőpontból a tetőkontúrt a kupola mellett áttörő négy-négy kis torony is látszik, melyek az üléstermek, az épület funkcionális lényegének helyét mutatják.

Az Országház építésére egy 1880-ban hozott törvény alapján hirdették meg a tervpályázatot, melyre az 1883. évi határidőre 19 pályaterv érkezett be. A bírálat négy kiválasztott és díjazott terv közül Steindl Imre tervét helyezte első helyre. (Ezt követték Hauszmann Alajos, Schickedanz Albert és a bécsi Otto Wagner tervei.) Az építkezés 1895-ban kezdődött. Átlagosan ezer ember dolgozott rajta, közel két évtizedig. Az Országház a Duna-parttal párhuzamosan 268 méter hosszú, szélessége 123 méter. A kupola 98 méter magas. A beépített térfogat 73 ezer légköbméter. Az építkezéshez kizárólag az akkori Magyarország területéről származó anyagokat használtak, kivételt a főlépcső mellé állított, Svédországból importált hat monolit márványoszlop képez. Az építkezés méretét érzékelteti, hogy 40 millió téglát és félmillió díszkövet használtak fel. Az ablakok és ajtók szlavón tölgyfából készültek. Az épület főbejárata a – Steindl Imre elképzelése alapján nemrég újból átépített – Kossuth térről nyílik. A reprezentatív előcsarnokból balra a képviselőház (ma az Országgyűlés), jobbra a felsőház (ma konferenciák) termei nyílnak. Belső építészetük célszerű és tetszetős. Az épületben további mintegy 200 helyiséget használnak. Az Országház homlokzatain 90, az épület belső tereiben 152 szobor mutatkozik. Díszítésükhöz 40 kilogramm aranyat használtak fel.

Nem ezek a számadatok képezik a magyar Országház értékét, hanem a rendeltetését híven kifejező architektúra. Városképi megjelenése jogosan emeli a magyarság legfontosabb és legelső profán középületévé. Jelentősége az elmúlt években emelkedett. A szakszerű felújítás a tartalmi jelentőséghez méltóbbá tette. Ma már mindenki előtt világos, hogy az itthon élő és a nagyvilágba szétszóródott magyarságnak egyaránt közös büszkesége.

Az épület elkészültét a 1896. évi millennium egyik eseményének szánták, s noha már 1894-ben tartottak ülést is az Országházban, az építkezés még tovább folyt, és csak 1904-ben fejeződött be. Steindl Imre tragédiája, hogy ő ezt nem érte meg, mert 1902. augusztus 31-én meghalt.

A tehetséges építész életpályájáról most, a 175. születésnapján még fel kell jegyezni, hogy már 1870-ben a Műemlékvédelem Országos Bizottságának (MOB) tagjává nevezték ki. Tagja lett a Fővárosi Közmunka Tanácsnak is. Az 1873. évi bécsi, majd az 1878. évi párizsi világkiállítások alkalmából osztrák illetve francia kitüntetésekkel jutalmazták. 1878-ban a Magyar Tudományos Akadémia tagjainak sorába választotta, 1898-ban a brit Royal Institute of British Architects levelező tagjává választotta. 1898-ban a király a Ferenc József rend lovagkeresztjét adományozta neki. Majd két évvel később a művésznek adható legmagasabb „Pro litteris et artibus" kitüntetést is elnyerte a királytól.

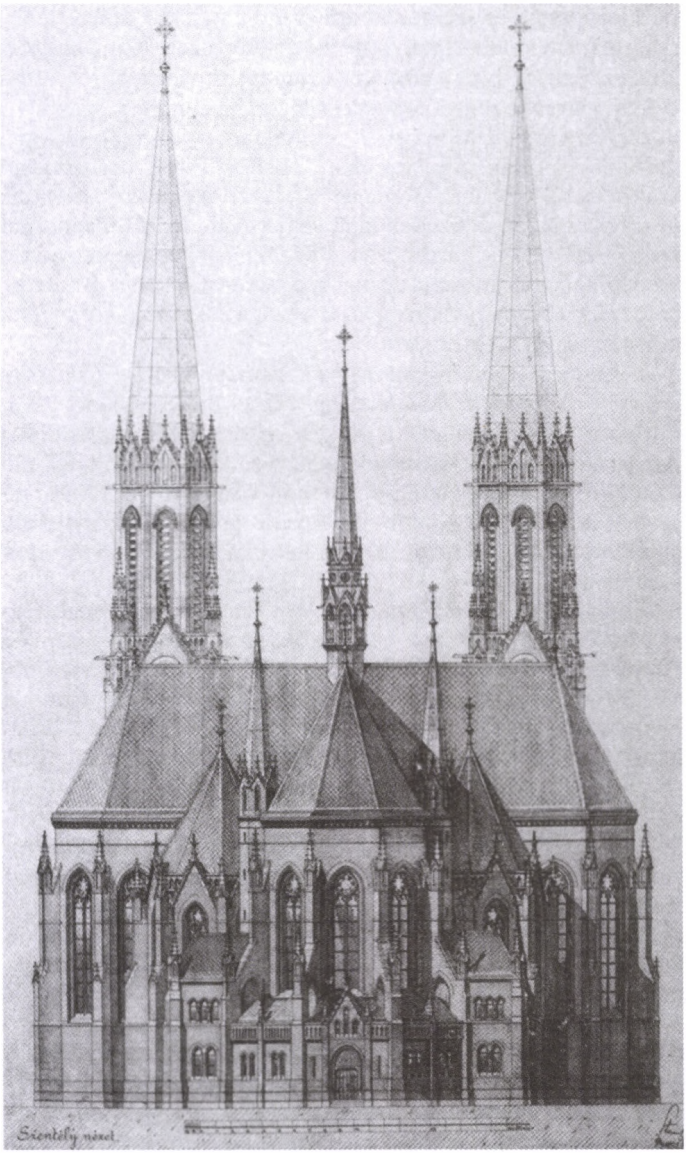
Érvényes Steindlre, az Országház építészére Horatius híres mondása: „Ércnél maradandóbb emléket állítottam".

Kubinszky Mihály

VISZONYAINKRÓL – TÁVOL-KELETI SZEMMEL

Morita Tsuneo japán közgazdász, aki – mint új könyvének előszavából megtudhatjuk – 1978-ban érkezett először hazánkba, egyetemi kutatóként. Nem sokkal első látogatása után visszatért, hogy a budapesti japán követségen dolgozzon, a rendszerváltozás első éveiben pedig a Nomura nevű nagy pénzügyi csoport közgazdasági kutatójaként telepedett le nálunk. Most egy japán cég vezetőjeként él itt, felesége magyar. Magam húsz éve ismertem meg őt, amikor a Nomura komoly befektetési banki ambíciókat mutatott a térség és benne hazánk iránt; azóta is időnként összetalálkozunk utcán, uszodában, konferencián.

ERZSÉBETVÁROSI TEMPLOM, HÁTSÓ HOMLOKZAT ▶
Építő Ipar, 1896

Szentély nézet

Nézőpontja és személyes értékrendje nyilván japán, de országunk ismeretének mélysége miatt félrevezető lenne külföldi közgazdásznak hívni. Sokat tud a magyar gazdaságról, és ha valaki három évtized tapasztalattal a háta mögött gazdasági viszonyainkról könyvet ír, az nyilván tanulságos szakmai olvasmányt nyújt. Ami azonban a szűken vett közgazdasági szakmán túlmutat, az pontosan a szerző japán volta. Azt az itt töltött hosszú évtizedek alatt sem vetette le, sőt japánságát inkább mérceként alkalmazza dolgaink értékelésében. Morita eredetileg japán intézményeknek, a japán olvasónak írt, de az utóbbi időkben néhány magyar nyelvű, a magyar közönségnek szánt írással is megjelent.

Ilyen az a könyv is, amelyet a kezemben tartok (*Változás és örökség – A kincstári gazdaság csapdájában*, Balassi Kiadó, 2014, Budapest). Nagyobb felét a magyar rendszerváltozás és a mai gazdasági, politikai viszonyok elemzése teszi ki, ám található benne írás Kobajasi Kenicsiro zeneművészetéről, a filmművészetről, a japán társadalomról, Kornai János munkásságáról, amelynek a szerző fordítóként is jó ismerőse. Ehelyütt nem vállalkozom szabályos könyvrecenzióra, viszont elgondolkoztató és markáns megállapításait fontosnak tartom megosztani olvasóimmal ezeken a hasábokon, ahol régóta elemzem és kommentálom a magyar gazdaság és társadalom átalakulását. A nyugati véleményekre hagyományosan odafigyelünk, a Nyugat értékrendjét ismerjük (vagy ismerni véljük), a kritikákat és ajánlásokat számon tartjuk. Ez esetben viszont nem külső, hanem legalább félig hazai kritikusról van szó – ez növeli megállapításainak súlyát. De persze félig mégis nyugati a kommentátor, amennyiben a maga személyében a politikai értelemben vett Nyugat képviselője, hiszen a mai Japán az Egyesült Államok és (Nyugat-)Európa mellett a fejlett világ triászának harmadik szereplője. Viszont a sajátos keleti (japán) kultúrában felnőtt személyiségről van szó, olyanról tehát, aki keleti szemmel ítél meg minket.

Kritikust mondtam, és okkal. Morita Tsuneo igen határozottan és kritikusan szól arról, amit nálunk talált, legyen az a rendszerváltozás előtti élménye, vagy amit a nagy átalakulás során átélt. Egyértelműen, kritikai megállapításokkal nem takarékoskodva fogalmaz mai dolgainkról is (a könyvét 2013 vé-

gén zárta le), nyoma sincs írásában a keleti óvatoskodásnak. Megállapítja, hogy a politikai rendszerváltozást követő huszonöt év során hazánk nem lett képes kifejlett piacgazdasággá válni: „még mindig gyerekcipőben járó piacgazdaság, és egyáltalán nem tőkés gazdaság, mert Magyarországnak nincsenek igazi tőkései."

De akkor mi van nálunk valójában? Megfogalmazása szerint hazánk *kölcsönvett* tőkével működő, gyenge piaci alapokon álló *kincstári* gazdaság. Mind a „kölcsönvett", mind pedig a „kincstári" kifejezés eltér a bevett szóhasználattól. Azt exponálja erőteljesen, amit egyébként mások is fontos karakterjegyként mutatnak ki a magyar modernizációs kísérlet legújabb történelmi szakaszáról szólva: a gazdasági szerkezetet nagymértékben meghatározza a külföldi tőke, ám másfelől igen erős az állami szerepvállalás, és nagy a közszektor aránya. A kincstári jelző szokatlan a viszonyaink leírásában, de értjük, hogy mire utal a fogalomválasztás.

Ugyancsak egyéni a szóhasználata egy másik lényeges ügyben. A magyar társadalomnak az idetelepülő külföldi („multi") cégekkel szembeni munkavállalói attitűdje kapcsán *vendégmunkás-jelenségről* ír. „A külföldi cégekben dolgozó munkások úgy viselkednek, mint a vendégmunkások, bár nem külföldön, hanem saját hazájukban dolgoznak. Bár a tréningeknek köszönhetően a munkafegyelem a régi rendszerben megszokotthoz képest sokat javult, a munkaerkölcs kérdésében lojalitás hiányában nem figyelhető meg tényleges javulás". Ezen a ponton valóban figyelembe kell vennünk azt, hogy a szerző japán, vagyis olyan kultúrában nőtt fel, amelyben természetes a munkaadónak, a munkahelynek szóló lojalitás. Továbbá gyakorló magyarországi cégvezetőként a bőrén érzi viszonyaink sajátosságait, így például azt, hogy a magyar (kelet-közép-európai) munkás többet van betegszabadságon, többet maradhat gyermekkel otthon, sűrűbben hiányzik, mint a japán munkás. Erős véleménye szerint a magyar munkavállaló túlzott munkajogi védelemben él, és el van kényelmesedve. Cégvezetőként számára ebből az is következik, hogy adott gépállomány mellett a magyar (vagy a cseh) cégnél egytizeddel több munkavállalót kell felvennie, mint egy hasonló ázsiai üzemben.

Megjegyzem, 2013-tól a kormány rengeteget változtatott a munka világát érintő törvényeken. Sokak szerint lényegében felszámolta a szocialista rendszerből hátramaradt munkaügyi védelem jelentős részét. Ettől függetlenül munkaügyi statisztikái helytállóak: a magyar munkás valóban többet van betegszabadságon, mint egy átlag japán munkás. Ám túlzás e tényt kizárólag a kommunizmus túlélésének betudni; sajnos a magyar társadalom gyenge egészségi állapota a fő magyarázó tényezője mind a betegszabadságolásnak, mind a várható élettartamot illető hátrányunknak – ami persze valamilyen formában mégis következménye az egyéni felelősségről, polgári erényekről és prudens életmódról leszoktató államszocialista rezsim négy évtizedének. No meg nálunk sokkal kevesebb jut a megelőző és gyógyító egészségügyi rendszer működtetésére, mint Japánban.

Az üzleti miliőről írva a szerző többször említi az „EU-kommunizmus" meglétét, amelyen nyilván a széles körű jóléti előírásokat és a keleti országokéhoz képest roppant kiterjedt szociális garanciákat érti. Jómagam túl erős szófordulatnak érzem ezt. Egyébként is az EU tagországai eléggé eltérő szociális rendszert működtetnek, a jóléti intézmények és normák alapvetően tagállami hatáskörben találhatók. Vesse össze bárki a német, a görög, az ír, a svéd és a bolgár foglalkoztatási és szociális rendszert (valamint az illető társadalmak termelékenységi és versenyképességi szintjét), és látni fogja a jelentős és tartós eltéréseket. Lehet persze kritizálni itthoni üzleti normáinkat, valamint tekinthető túlzónak és üzleti szemmel hátrányosnak az EU szociális chartájának egy sor ajánlása – mindezt a britek rendszeresen szóvá is teszik –, de e vonatkozásban a kommunizmus említését aránytalanul erősnek gondolom.

Morita egyenesen fogalmaz a politikai viszonyokról is. A baloldalt (szavai szerint az ‚úgynevezett baloldalt') elmarasztalja egy sor fontos vonatkozásban, így például abban, hogy nem elég kritikus, ha egy politikus a hatalommal visszaélve a személyes vagyonát gyarapítja. Ennek kapcsán utal Gerhard Schröder volt német kancellár ügyére: ő a Gazpromnál váltotta nem kevés pénzre a korábbi kapcsolatait. A magyar viszonyról írva az MSZP-t úgy említi, mint amelyet nem a párteszme, hanem a Kádár-rendszerből örökölt pragmatizmus működtet-

te, vagy más megfogalmazásában: a vulgáris opportunizmus. A mögöttünk hagyott évtized elemzése alapján mind a két nagy politikai tömörülésre rábizonyítja a populizmus vétkét: „a mindenkori – akár MSZP, akár Fidesz – ellenzék reformellenes törekvése elsősorban a lusta polgár konzervatív gondolkodásán alapul". A Fideszről azt mondja ki, hogy noha antikommunista ideológiai harcot indított, de „a szocialista jellegű, központi irányítású rendszert, a visszaállamosítást favorizálja, szinte bármi áron". Kemény ítélete szerint az összes parlamenti párt közül a Fidesz, ez a harsányan antikommunista párt emlékeztet a mentalitásában a legjobban Lenin bolsevik pártjára.

A mai kormánynak a nemzeti szuverenitást hangoztató és azért konfliktusok sorát vállaló politikájáról szintén kritikusan szól. Az idetartozó gondolatmenetének a lényege: Magyarország szuverenitásának érdekében az lett volna a helyes, ha a kormány az európai haladó szint utolérése érdekében néhány közös szabályozás enyhítését, vagy az attól való eltérést követelte volna. Ehelyett „nacionalizmusra buzdító kommunikációval és intézkedés-sorozattal" harcol a kormány, amely egyre inkább az egyszemélyes diktatórikus uralkodás irányába mozdul el, és ennek eredményeképpen újra ideológiával vezérelt társadalom megalapozása zajlik – foglalja össze kemény bírálatát.

A Magyar–Japán Gazdasági Klub égisze alatt gazdaságpolitikai ajánlást dolgozott ki 2010-ben az akkor belépő új kormány számára. Ma is érvényesnek tartja, és könyvében újra közli a tanácsokat. Így azt, hogy az államháztartás mérete mérséklődjön, a korrupciót szorítsák vissza, az embereknek a kemény és szorgalmas munkát javasolja. Majd szomorúan hozzáteszi: ami most zajlik nálunk, „az nem a piacgazdaság fejlődésének, hanem a kincstári gazdaság megerősítésének irányába halad", ami elkanyarodás a rendszerváltozás idején kitűzött céloktól.

Nos, az olvasóra bízom, hogy az idegyökerezett gazdasági szakember felvillantott elemzéséből és értékeléséből mit fogad el, mit tart túlzásnak vagy tévedésnek. Szívünkre is vehetnénk verdiktjét a „maradi gondolkozású, lusta magyar polgárról" és az azt kiszolgáló magyar politikai osztályról. Ám kétségtelen, hogy sokféle élethelyzetben és eltérő várakozásokkal lehet megélni mindazt, ami hazánkban egy negyedszázada történt

és most történőben van. Ha csupán egy idelátogató újságírótól olvasnánk mindezt, félre is tolhatnánk, Japán ráadásul most már másfél évtizede különös stagnálási szakaszban van, ezért amikor az ázsiai, keleti sikerek titkát keresi valaki, nem a szigetország lenne a legelső példa. Mindazonáltal igen tanulságos, hogy egy tájékozott, pallérozott, nyelvünket és kultúránkat elsajátító szakember miként látja viszonyainkat, és milyen segítő javaslatokat tesz.

Minősítő mércéjén lemérve az is jól látszik, mennyire másként gondolkodik a világról, rendről és teljesítményről egy keleti (nyugati) gazdasági ember, mint a többségi magyar társadalom, amelynek nevében és akiknek az attitűdjeire tekintettel kormányoznak minket. Ugyanakkor éppen japánsága miatt nem lehet csak úgy elhessenteni a szuverenitás értelmes érvényesítésére, és ennek kontextusában a nemzeti függetlenségnek a fejlett demokratikus világ normáihoz nem illeszkedő felfogására vonatkozó meglátásait. Esetében ugyanis nem az angolszász globalizátornak, sem pedig a nyugat-európai fejlődés hosszú menetében szocializált eurokratának a nézőpontja ütközik a mai magyar kormányzati gyakorlattal. A felkelő nap országának történelmi tapasztalatai az előzőektől nagyon különböznek, ám éppen ezért van súlya a kommentárnak.

Ugyancsak érdekes az állam (-kincstár) túlzott magyarországi kiterjedtségére vonatkozó kritikai elem olyantól, akinek eredeti kultúrájában nagyon is benne található az állam és az üzleti vállalkozások közötti formális és informális kapcsolat; ez pedig szintén igen távol áll a neoliberálisnak nevezett felfogástól, amely szerint a gazdaságnak, az üzleti világnak autonómnak kell lenni, az állam lehetőleg maradjon kívül és távol az üzleti folyamatoktól. Japán nem ilyen, mint ahogy a távol-keleti sikeres és kevésbé sikeres országok nem ilyenek. Ám éppen ezért figyelemreméltó az a figyelmeztetés, hogy a gazdaságra (társadalomra) rátelepülő kincstári rendszer fékje lesz mind a társadalom, mind a gazdaság fejlődésének.

Magam azt gondolom, hogy a keleti, ázsiai gazdasági partnerek felé való fordulás gondolata helyénvaló, egyébként a rendszerváltozás kezdete óta élő koncepció, amiről éppen a japán gazdasági szereplők akkori és máig meglévő magyarországi jelenléte tanúskodik. Valóban, ha lehet, az eddiginél

sokkal több árut és szolgáltatást kellene a dinamikusan fejlődő térségekben eladni, onnan a kölcsönös gazdasági érdekeknek megfelelően venni. Árut, szolgáltatást igen, értékrendet, ideát és intézményt azonban nem kell megvennünk, mint ahogy természetes és szerves fejlődési úton nem is lehet. Ismernünk kell persze egymást a mainál mélyebben, hogy tisztábban lássunk nemcsak abban, ami összeköthet, hanem a kultúrák közötti tartós és jelentős különbségek ügyében is.

Bod Péter Ákos

SUMMARIES

Magyar Szemle (Hungarian Review), Vol. XXIII., Nos. 9–10., September–October 2014, Budapest.
Editor-in Chief: Gyula Kodolányi
Publisher: György Granasztói.
Published by Magyar Szemle Foundation.

György Granasztói. *An Important Contribution to the History of Danube Steamships.* In his Editorial Note our Publisher remembers the ritual arrival and departure of the evening steamship to downstream Budapest, as seen and lived in a village on Szentendre Island. In a lively literary sketch he evokes an authentic world, forgotten amid the dubious achievements of cultural change in the last half century.

Gáspár Gróh, Editor, Magyar Szemle, and Adviser to the President of the Republic, Budapest. *Found Flimsy.* Climatic change has come to the foreground of global political campaigns, yet neither politicians nor citizens make efforts commensurate with the dangers to human habitat and to international security.

John O'Sullivan, writer, Danube Institue, Budapest, former Director, Radio Free Europe. *Orbán's Hungary: Image and Reality.* Hungarian translation of an essay published in the September issue of our sister publication Hungarian Review. In the face of international campaigns of mis-information, Orbán is celebrated here as a democrat and a liberal, even though in his own very Hungarian terms, and with his rash, unfortunate communication mistakes.

Géza Jeszenszky, historian, former Minister of Foreign Affairs, Budapest. *The Demise of Central Europe – The First World War.* A complex analysis of the circumstances that brought about the foolish and tragic War – the drift of short-sighted political leaders

Ambrus Miskolczy, Professor of Romanian Studies, ELTE, Budapest. *The First World War – Debates, Paradoxes, Re-Interpretations.* A detailed, critical account of the arguments in the recent essay book on the First World War by the enfant terrible of Roma-

nian Intellectuals, Lucian Boia. Opposed to most Romanian national myths about the War, Boia also explains its outbreak with poor political imagination, and history's rule over mediocre minds.

István Horváth, librarian and historian, Budapest (ed.). *The Plight of the Hungarian Peasant. Letters by First World War Veterans in the Literary Heritage of Gyula Illyés.* In the late 1930's intellectuals in the Hungarian Peasant Party collected short autobiograhies by peasants enrolled to fight in the War. We are publishing a selected series of these accounts of rare authenticity.

Béla S. Király (ed.), political historian, Budapest. A Selection of Letters by József Molnár to Dániel Veress, with an introduction. The letters written by the outstanding Munich printer of Hungarian emigré literature to the prominent Hungarian dramatist and literary historian in Transylvania offer an insider's view of the leftist democratic movements in the 1930's in Hungary.

In an unpublished short essay, **Gyula Illyés** (1902–1983), one of the great masters of 20th century Hungarian literature, evokes the memory of Budapest National theatre director *Endre Gellért.*

László Ablonczy, critic, former Director of the National Theatre, Budapest. *He Was Our Protector...Endre Gellért Was Born 100 Years Ago.* Part I. Endre Gellért was the most outstanding director of the generation emerging after the Second World War. He fought an ongoing struggle for excellence and moral integrity with Communist cronies in theatre life. His patronage of Hungarian dramatists prominent in the 1956 Revolution brought on him a political hostile campaign, and he killed himself in 1961.

1% Metaphisics. For the anniversary, we are re-printing poems hailing the October 1956 Hungarian Revolution, by French poets Jules Supervielle, Pierre Emmanuel, and Alain Bosquet.

Gyula Kodolányi (ed.). *1944–45.* Continuing our series of testimonies about the tragedies of 1944–45 in Hungary, we are reprinting here documents about the second Nazi attempt to deport Budapest Jews to Auschwitz, in late August 1944. The attenpt was again thwarted by the circle of Regent Miklós Horthy. We are also publishing accounts of the secret armistice negotiations beginning in Moscow in late September, by a delegation authorized by the Regent. and the armed Nazi coup on October 15 that annulled Horthy's break with the Germans. The authors are poet Gyula Illyés, the General Secretary of the Jewish Council Dr. Ernő Munkácsi,

Horthy's daughter-in-law Ilona, and the leader of the clandestine Hungarian Independence Movement, Minister Domokos Szent-Iványi, member of the Moscow negotiating team.

Books and Events

Pál Szeredi. *The Editor Put Down His Pen – About Gyula Borbándi.* Remembering the recently deceased member of our Editoeial Board – the doyen of hungarian emigré intellectual life in Munich, editor of Radio free Europe, and of the great monthly journal Új Látóhatár.

Gyula Sz. Tóth. *The Conservatism Living with Us.* A review of Professor Gergely Egedy's new survey of American conservatism and its historical origins.

Zoltán Fáy. *Popes and Counter-Popes.* As our columnist on church affairs writes, self-elected counter-Popes have abounded since the Second Vatican Synod. However, the relationship of the new Pope, Francis, with his resigned predecessor, Benedict XVII, seems to be exemplary

Mihály Kubinszky. *The Architect of the Budapest Houses of Parliament, Imre Steindl, Was Born 175 Years Ago.* Our architecture columnist gives an overview of the work the versatile grand master of Hungarian historical architecture.

Péter Ákos Bod. *About Us – Through Far Eartern Eyes.* The former Chairman of the Hungarian National Bank reviews the books in which Japanese economist MoritaTsuneo analyzed the problems of the Hungarian economy in the lat 25 years. (*Változás és örökség.* Balassi, Budapest, 2009, 2014).

The present issue of Magyar Szemle is illustrated with architectural drawings of Imre Steindl, courtesy of the Forster Center for the Preservation of National Heritage, Budapest. We are also publishing stills of performances directed by Endre Gellért at the National Theatre, courtesy of the archives of the Hungarian Television Foundation.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Ablonczy László (Bodroghalász, 1945) újságíró, kritikus. 1978–1990 között a *Film, Színház, Muzsika* munkatársa, 1991–1999 között a Nemzeti Színház igazgatója volt. 1999–2005 között Párizsban élt. F. d.: Petőfi Sándor Sajtószabadság-díj (1998), Bethlen Gábor-díj (2002), Magyar Örökség-díj (2011). F. m.: *Latinovits Zoltán tekintete* (1987); *Nemzeti a magasban. Krónika dokumentumokban, 1963–1995* (1996); *Nehéz álom* (1997); *A szivárvány alatt – Utak Erdélybe* (1997); *Megélt színház* (1998); *Jelentés a völgyből* (1998); *Sütő András 75 éve* (2002); *Bartók Béla kertjében – Marosszentimrétől Párizsig* (2003); *Szélfútta levél... Évek Mensáros Lászlóval* (2004); *Múló levelek Párizsból 2002–2004* (2005); *Nemzeti lélekharang – Jászai Maritól Bubik Istvánig* (2007); *SZÍN-VALLÁS – Avagy az Őrnagy úr feldarabolásának szükséges voltáról* (2007); *Latinovits Zoltán élete, halála és feltámadásai* (2011); *Régimódi színháztörténet ÁVH-s iratokkal... – és Raksányi Kutyával* (2012).

Bod Péter Ákos (Szigetvár, 1951) közgazdász, egyetemi tanár. 1990–1991-ben gazdasági miniszter, 1991–1994-ben a Magyar Nemzeti Bank elnöke. Jelenleg a Budapesti Corvinus Egyetem tanszékvezetője. F. m.: *A vállalkozó állam a mai tőkés gazdaságban* (1987), *Rendszerváltozás Kelet-Közép-Európában* (Leszek Balcerowiczcsal, Václav Klausszal, 1997), *Pénz, hatalom, erkölcs*. Tanulmányok a gazdasági rendszerváltás időszakából (1997), *A pénz világa – a világ pénze* (2001), *Gazdaságpolitika* (2002), *Közgazdaságtan* (2006), *Az elpolitizált gazdaság* (2011), *Pénzügyi alapok. Tapasztalatok és tanulságok pénzügyi válság után* (2012).

Fáy András (Baja, 1966) könyvtáros, publicista. Az Eötvös Loránd Tudományegyetemen és a Pázmány Péter Hittudományi Főiskolán tanult. Írásai jelentek meg többek között az *Új Magyarország*ban, a *Napi Magyarország*ban és a *Magyar Nemzet*ben. F. d.: Táncsis Mihály-díj (2010). F. m.: *Ferencesek Gyöngyösön* (1999); *A Gyöngyösi Ferences Könyvtár* (2012).

Granasztói György (Budapest, 1938) történész, egyetemi tanár, az ELTE BTK Magyar–francia társadalomtudományi műhely és doktoriskola vezetője, a Teleki László Intézet volt főigazgatója. Charles Simonyi-ösztöndíjas. Szakterülete a társadalomtörténet. Várostörté-

neti és népesedéstörténeti tanulmányok mellett esszéket is közread a demokratikus átmenet témájában. Habilitált, az MTA doktora. 1990–1994 között az Antall-kormány nagykövete volt a NATO és az Európai Unió mellett, valamint a Belga Királyságban. (2007). F. m.: *Mi történik itt?* (Esszék, 2003), *A városi élet keretei a feudális kori Magyarországon* (Kassa társadalma a 16. század derekán, 2012).

Gróh Gáspár (Budapest, 1953) irodalomtörténész, kritikus. A *Magyar Szemle* rovatvezetője, a Köztársasági Elnöki Kabinet belpolitikai vezetője. 2007-ben Pethő Sándor-díjat kapott. F. m.: *Egymásért vagyunk.* (Tanulmányok, kritikák, 2000.) *Szabó Dezső: Az elfelejtett arc* (Válogatás és szerkesztés, 2001), *Az elsodort író. In memoriam Szabó Dezső* (Válogatás és szerkesztés, 2002), *Móricz Zsigmond: A magyarság rendeltetése* (Válogatás és szerkesztés, 2004), *Cs. Szabó László. A kis népek hivatása.* (Előszó, válogatás, szerkesztés, 2005), *Nézni a láthatatlant* (Kisesszék, 2005), *Határ.Oknélkül* (Tanulmányok, kritikák, 2006), *A következmények országa* (2011), *A magyarság rendeltetéséről* (2013).

Horváth István (Szentendre, 1973) teológus. Tanulmányait az Esztergomi Hittudományi Főiskolán végezte. Jelenleg Illyés Gyula hagyatékát kutatja. F. m.: *Illyés Gyula: Ostromnapló, 1945* (Szerkesztés, Nap kiadó, 2014), *Szerkesztő a vészkorszakban. Illyés Gyula és a Magyar Csillag* (Múlt és Jövő Kiadó, 2014).

Jeszenszky Géza (Budapest, 1941) történész. 1976 óta a Közgazdasági, mai nevén Budapesti Corvinus Egyetemen tanít a nemzetközi kapcsolatok és a magyar külpolitika témakörében. 1990–1994-ig külügyminiszter, 1994–1998-ban az MDF, illetve az MDNP országgyűlési képviselője, 1998 szeptemberétől 2002 nyaráig washingtoni nagykövet. F. m.: *Az elveszett presztízs. Magyarország megítélésének megváltozása Nagy-Britanniában, 1894–1918* (1986, 1994), *Post-Communist Europe and Its National/Ethnic Problems* (2005, 2009), *Helyünk a világban. A magyar külpolitika útja a 21. században* (Beszélgetések Csaba Lászlóval és Martonyi Jánossal, 2009).

Kodolányi Gyula (Budapest, 1942) költő, műfordító, irodalomtörténész. 1971–1990: az ELTE tanára. 1972–1973-ban ACLS-, 1984–1985-ben Fulbright-ösztöndíjjal az USA-ban kutat és tanít. 1987–1990-ben részt vesz a rendszerváltoztató ellenzéki mozgalmakban. 1990–1994: miniszterelnökségi államtitkár. 1992 óta a *Magyar Szemle*, 2010-től a *Hungarian Review* főszerkesztője. 2004–2009-ben az Emory Egyetem (Atlanta, USA) tanára. Főbb elismerések:

József Attila-díj (2002), Príma Díj (a *Magyar Szemlével*, 2003), a Köztársasági Elnök Érdemérme (2005). Főbb művei: *A létezés hálói* (Amerikai költők, ford., 1990), *Kentaurszárnyak* (Esszék, interjúk, 1999), *Táncban a sötéttel* (Összegyűjtött versek 2002), *Amerika ideje* (Esszék, 2003), *A hullám taraja* (Esszék, interjúk, 2006), *A fény rétegei* (Esszék, 2010), *Járj, merre tetszik* (Összegyűjtött versek, 2012), *Szóló hangra* (Esszék, 2012) Üzenetek W. *Sh.-től* (Improvizációk Shakespeare szonettjeire, 2014).

Kubinszky Mihály (Sopron, 1927). Építészmérnök, az MTA doktora. Munkahelyei: állami építőipar (1950–1957), Nyugat-magyarországi Egyetem (1957–1995), itt 1978-tól az Építéstan tanszékvezető egyetemi tanára. Nyugdíjazását követően Prof. emeritus és dr. h.c. Szakirodalmi munkásságának fő témái a legújabb kori építészettörténet, építészeti kritika, vasúttörténet építészeti vonatkozásai, műemlékvédelem, tájépítészet és Sopron város építészete. F. d.: Ybl Miklós-díj (1992), az MTA Mikó Imre-díja (1998), Széchenyi-díj (2003).

Miskolczy Ambrus (Marosvásárhely, 1947) 1997 óta a történettudomány doktora. Az ELTE BTK Román Filológiai Tanszéke tanszékvezető egyetemi tanára. A bukaresti Nicolae Jorga Történettudományi Intézet külső tagja, az USA-ban működő Society for Romanian Studies tagja és a New International Journal of Romanian Studies szerkesztőségi tagja. Szűkebb szakterülete a magyar-román-szász erdélyi együttélés története; a polgárosodás társadalom- és eszmetörténete. Kutatómunkája az erdélyi együttélés problémakörére összpontosul, ideértve a mítoszteremtés eszmetörténeti okait és mikéntjét. F. d.: Akadémiai díj (megosztva, 1987) és a Ránki György Szakkuratórium Díja (1997). Legfontosabb művei: *A brassói román levantei kereskedőpolgárság (1780–1860)* (1986). Társszerzője az *Erdély története* III. kötetnek (1986). *Eszmék és téveszmék* (1994), *A legendák varázsa. Jules Michelet kelet-európai mítoszai* és *a magyar–román párbeszéd a 19. század derekán* (2000), *Szellem* és *nemzet* (2001).

S. Király Béla (1957, Sóvárad) író, politológus. A Magyar Politikatudományi Társaság tagja. F. m.: *Tény és való* (Filozófiai eszszéfüzér, 1989), *Zseblámpafényben* (Versek, 1995). Jelenleg a *Magyar Nemzet* Vélemény rovata közli írásait.

John O'Sullivan (Liverpool, 1942) vezető brit konzervatív újságíró és politikai elemző, jelenleg a Szabad Európa Rádió alelnöke és főszerkesztője, a *National Review* c. amerikai folyóirat mun-

katársa, a washingtoni *Hudson Intézet* vezető kutatója. Az 1980-as években Margaret Thatcher tanácsadója és beszédírója; az 1996-ban Prágában Václav Havel elnök és Margaret Thatcher által létrehozott *Új Atlanti Kezdeményezés* alapítója és társelnöke. Számtalan publicisztikai művén kívül egy könyv szerzője: *Az elnök, a pápa és a miniszterelnök* (*The President, the Pope and the Prime Minister* – 2006, magyar fordítás 2010). Jelenleg családjával Alabamában él.

Szeredi Pál (Budapest, 1955) történész, kutatási területe a népi mozgalom, a Nemzeti Parasztpárt története és Kovács Imre életpályájának története. Az Általános Vállalkozási Főiskola mestertanára. F. m.: *Új Látóhatár válogatás* (1989), *Kovács Imre és a magyar demokrácia* (1989), *A népi egységtől a nemzeti egységig* (1991), *A Petőfi Párt történetéből* (1992).

Sz. Tóth Gyula (Szigetvár, 1945) szellemi szabadfogalkozású, Budapesten él. Kutató-fejlesztő tanárként több évtizedet dolgozott a Zsolnai József által irányított pedagógiai programban (ÉKP). Fő tevékenységei: francia-magyar kulturális értékek közvetítése, a tanítási, nyelvi-kommunikációs kompetenciák kialakítása. Tanulmányai, kritikái folyamatosan megjelennek a nyomtatott és az elektronikus sajtóban, itthon és külföldön. Főbb munkái: *Téléphant-Élévision, Correspondances* francia nyelvi programcsomag, a *12 legszebb magyar vers* sorozat francia adaptációinak feldolgozása, *Tanári notesz* (Jegyzetkönyv, 6 kötet).

SZÁZAD V·É·G

ÚJ FOLYAM 72. SZÁM 2014. 2.

HÁLÓZAT ÉS KÖZÖSSÉG

Szvetelszky Zsuzsanna: Tudjuk, hogy tudjátok, hogy tudjuk. A hálózattudat mint az elmeteória csoportszintű kiterjesztése

Balázs Géza: Hálózatkutatás, közösség, nyelv

Szűts Zoltán: Irodalmi hálózatok, hálózati irodalom. Az új publikációs paradigma és a közösség által létrehozott tartalom

Szalai Zoltán: „Koncentrált komolysága emberi testet kölcsönzött a filozófia démoni alakjának". A Szilasi Vilmos és Martin Heidegger közötti hálózatok történetéről

Jordán Ferenc: Biológiai hálózatok: rész és egész viszonya molekuláktól ökoszisztémákig

Németh Luca Anna: Hálózattudomány és tankönyvírás a komplexitás századában

Zöldi Blanka: Bonyolult, de megmagyarázható. Megnyugtató felfedezőút a tinik online világában

WWW.SZAZADVEG.HU

A szerkesztőség címe:
1067 Budapest, Eötvös u. 24.
Tel./fax: 311-6477, 472-0318

Kiadja:
a Magyar Szemle Alapítvány

Adószáma: 18055067-2-42

Felelős kiadó:
Granasztói György

Főszerkesztő:
Kodolányi Gyula

Tipográfiai terv:
Banga Ferenc

Műszaki szerkesztés és nyomda
Dombi Viktória
Séd Nyomda Kft., Szekszárd
Felelős vezető: Katona Szilvia

ISSN 1216-6235

Előfizetésben terjeszti
a Magyar Posta Zrt. Hírlap
Üzletága
1088 Budapest, Orczy tér 1.
Előfizethető valamennyi postán,
kézbesítőknél, e-mailen:
hirlapelofizetes@posta.hu
Előfizetési díj Magyarországon:
Egy évre 4680 Ft
A Magyar Szemle számlaszáma:
11707024-20332033
Lapunk külföldre megrendelhető:
daneh@posta.hu
Tengerentúlra
hajóval fél évre: 14 000 Ft,
légipostán: 16 000 Ft;
Európába: 13 000 Ft;
elsőbbséggel: 15 000 Ft.
Külföldön a befizetés időpontjá-
ban érvényes árfolyamon
ennek megfelelő valuta.

Lapunk megvásárolható
a hírlapárusoknál
Budapesten és az ország
nagyvárosaiban, és a Magyar
Szemle Könyvekkel együtt az
alábbi könyvesboltokban:

A Rákóczi úti
FÓKUSZ KÖNYVÁRUHÁZ-ban
és a LÍRA KÖNYV Zrt. budapesti
és vidéki boltjaiban.

GONDOLAT KIADÓI KÖR
KÖNYVESBOLT
(V., Károlyi M. u. 16.);

ÍRÓK BOLTJA
(VI., Andrássy út 45.);

KÓDEX KÖNYVÁRUHÁZ
(V., Honvéd u. 5.);

LITEA KÖNYVESBOLT
(I., Hess András tér 4.);

PÁRBESZÉD KÖNYVESBOLT
(VIII., Horánszky u. 8.);

PÜSKI KÖNYVESHÁZ
(I., Krisztina krt. 26.);

TELEKI TÉKA
(VIII., Bródy Sándor u. 46.).

Könyveink kaphatók az
ALEXANDRA hálózatában is,
Budapesten és vidéken, és minden
kiadványunk kedvezménnyel
megvásárolható az Eötvös utcai
szerkesztőségben.

*

A meg nem rendelt kéziratokra
megpróbálunk válaszolni,
és igyekszünk azokat megőrizni.
Ha nem sikerülne, szíves elnézé-
süket kérjük. A szerk.

VOLUME V., NO. 5. BUDAPEST SEPTEMBER 2014

HUNGARIAN REVIEW

A bi-monthly journal from Central Europe

JOHN O'SULLIVAN Orbán's Hungary: Image and Reality – Whose Democracy? Which Liberalism? • GYULA KODOLÁNYI August–September 1944: A Historical Mosaic • CHRISTIAAN A. von GEUSAU Human Rights: Reorienting the Debate • NICHOLAS T. PARSONS Populism and the Failures of Democracy • PÉTER ÁKOS BOD Why There Was No Marshall Aid after 1990 • GÉZA JESZENSZKY Hungary, NATO and the War in Ukraine • CLAYTON ESHLEMAN Under World Arrest • DÁVID BÁN Grandeur and Ceremony at the 19th Century Railway Station

De hasonlítsuk össze, mit tudnak más országok polgárai Amerikáról, és mit tudnak Lengyelországról, Portugáliáról, Dél-Koreáról vagy Magyarországról. Óriási különbséget látunk. [...] Ráadásul azt is tudják, hogy semmit sem tudnak róluk. [...] Még inkább így áll a helyzet azokkal az országokkal, amelyekről egyáltalán nincsenek fogalmaink. A legtöbb külföldi számára ilyen Magyarország. [...] Lássuk most, milyen sablonhoz folyamodnak a külföldi elemzők, amikor úgy próbálják megérteni Magyarországot, hogy nem rendelkeznek róla ismeretekkel. Ezt a Közép-Európát határvillongások, a kisebbségek fenyegetettsége, antiszemitizmus, etnikai konfliktusok, a bolsevizmus közelgő réme, a populáris fasizmus előretörése és tekintélyelvű rendszerek kiépülése jellemzi. [...] Ezek a jelenségek eltűntek Nyugat-Európából 1945 után, ám sok kommentátor úgy vélte, hogy Közép- és Kelet-Európában csak ideiglenesen fojtották el őket. A szovjet kommunizmus mintegy hűtőgépként működött, s vagy negyven éven át hibernált állapotban tárolta ezeket az eszméket. S amikor a hűtőgép 1989-ben felmondta a szolgálatot, attól tartottak, hogy ezek a gonosz indulatok újra életre kelnek és fenyegetik a békét.
Aggodalmuk érthető volt, de nem következett be, amitől féltek, mégpedig több okból.

John O'Sullivan

A biztos pusztulás sugallata sokféle választ hívhat elő. Többnyire nem azt, amit a keleti példázat súg, amely szerint akkor is el kell ültetni ma a diófát, ha holnap bizonyosan itt a világvége. A gondolati gyorséttermek nem válaszolnak a ki nem mondott kérdésre, hanem beépítik stratégiájukba a modern ember mesterségesen gerjesztett bizonytalanságát. „Ha a jövő ilyen kilátástalan, ne törődj vele. Élj a mának!" [...] Hogy szerethetnéd a kései, soha nem ismert nemzedékeket, ha nem ismerted azokat sem, akik rád hagyták a ma erdőit, vizeit, a diófákat? A Panteont és a Notre-Dame-ot? Ugyan!

Gróh Gáspár

9 771216 623000 14010